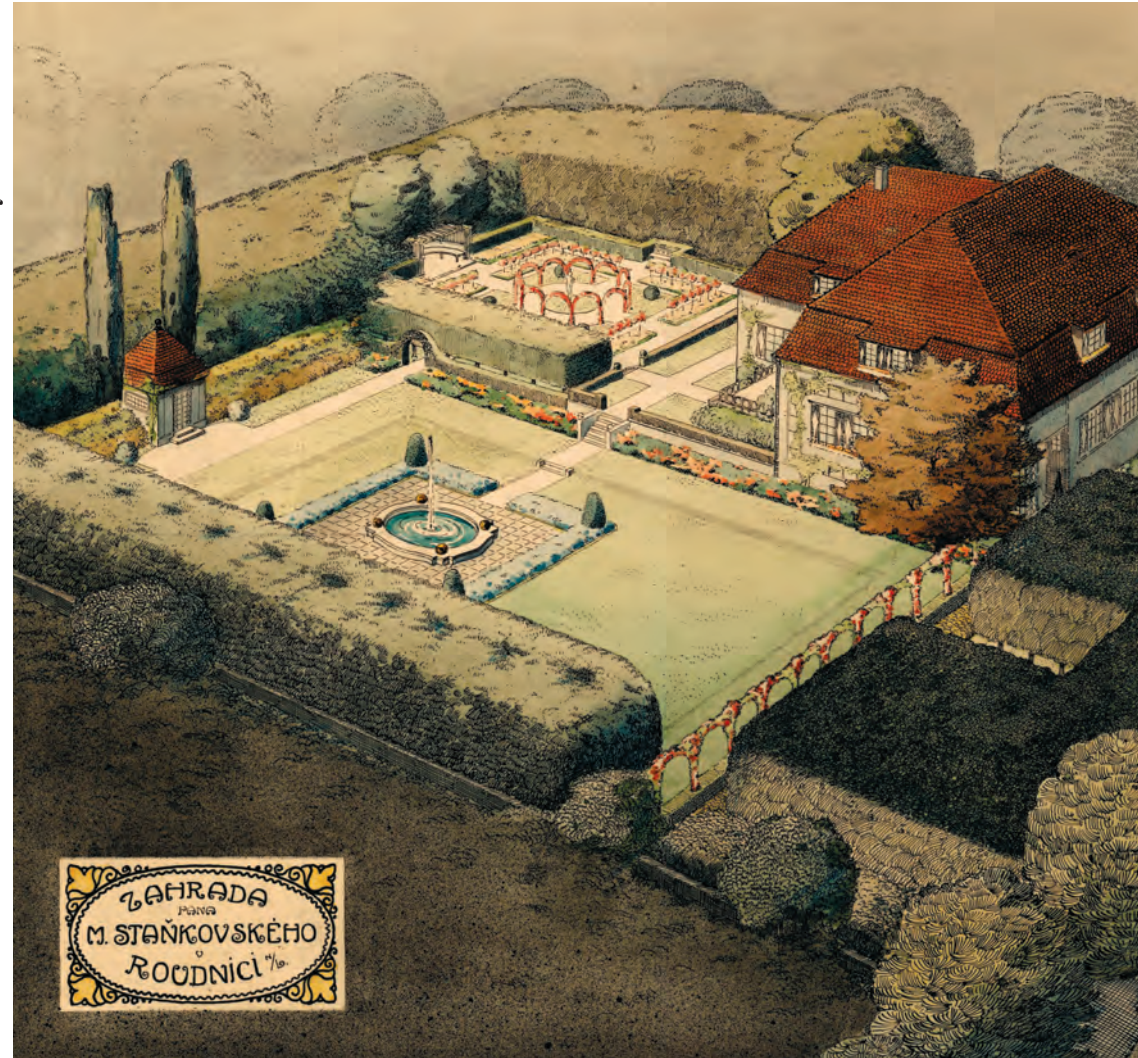

Prameny a studie | 52

N.Z.M.

NZM Čáslav
Muzeum
zemědělské
techniky

NZM Kačina
Muzeum
českého
venkova

NZM Ohrada
Muzeum lesnictví,
myslivosti
a rybářství

NZM Valtice
Muzeum vinařství,
zahradnictví a životního
prostředí

N Z M

Prameny a studie | 52

ISBN 978-80-86874-49-4
ISSN 0862-8483

Rozvoj venkova – využití benchmarkingu ze strany venkovských obcí

Rural development – use of benchmarking in rural municipalities

Článek se zabývá problematikou venkova z hlediska využívání nástrojů pro zefektivňování rozvoje venkovských obcí, konkrétně využívání metody benchmarkingu ze strany venkovských obcí. Přičemž v rámci článku jsou venkovské obce chápány jako obce s počtem obyvatel do dvou tisíc. Benchmarking je v odborné literatuře vymezen různě, pro účely tohoto článku byl benchmarking definován jako porovnávání s jinými za účelem nalezení dobré praxe. Při zpracování článku se vycházelo zejména z teorie veřejné ekonomie (zejména z New Public Managementu) a teorie regionálního rozvoje. Článek si klade dva cíle. Prvním je vymezit pojem „venkovská obec“ ve vztahu k benchmarkingu, popsat teoretická východiska a důležité projekty benchmarkingu venkovských obcí v ČR, a to včetně možností finančního benchmarkingu. Druhým cílem je vyhodnotit specifika a problémy projektů benchmarkingu venkovských obcí na základě analýzy zveřejněných studií a zpráv, pomocí poznatků získaných metodou strukturovaných rozhovorů a praktické zkušeností z řízení těchto projektů.

The contribution deals with rural issues in terms of the use of tools for effective development of rural municipalities, particularly the use of benchmarking method in rural municipalities. This contribution understands rural municipalities as municipalities with a population fewer than two thousand. Benchmarking is variously defined in professional literature; and for the purpose of this contribution benchmarking is defined as a comparison with the others in order to find a good practice. The contribution is mainly based on the theory of public economics (especially on New Public Management) and the theory of regional development. The contribution has two objectives. The first is to find a definition of “rural municipality” in relation to benchmarking, describe the theoretical bases and important benchmarking projects in rural municipalities in the CR, including the possibilities of financial benchmarking. The second objective is to evaluate the specific features of benchmarking projects in rural municipalities based on the analysis of published studies and reports, using the knowledge gained by the method of structured interviews and practical experience from managing these projects.

1 Úvod

Problematika rozvoje venkova je zkoumána z různých hledisek. Rozvoj venkova tak může být zkoumán z hlediska historické analýzy, regionálního rozvoje, geografie, z hlediska veřejné ekonomie, z hlediska sociologie, politologie a dalších věd. Článek se zabývá problematikou venkova z hlediska využívání nástrojů pro zefektivňování rozvoje venkovských obcí, konkrétně využívání benchmarkingu. Benchmarking je v odborné literatuře vymezen různě.¹ Pro účely tohoto článku definujeme benchmarking jako porovnávání s jinými za účelem nalezení dobré praxe. Z toho hlediska vycházíme při zpracování článku zejména z teorie veřejné ekonomie (zejména z New Public Managementu) a teorie regionálního rozvoje (vymezení pojmu „venkovská“ obec).

Tématem článku je využívání benchmarkingu ze strany venkovských obcí. Zatímco benchmarkingu ve veřejné správě se v ČR věnuje řada autorů a studií² nebyla přímo k tématu využívání benchmarkingu ze strany venkovských obcí dohledána žádná. V ČR existuje vysoký počet obcí. Podobnou sídelní strukturu má v zemích EU zejména Slovensko a Francie. Sídelní struktura, jako dědictví několikasetletého historického vývoje osídlení českých zemí, je charakterizována svébytnými rysy, mezi hlavní z nich patří³: **(a)** vysoký stupeň rozdrobenosti venkovských sídel, **(b)** relativně nízké zastoupení velkoměst, **(c)** významná role malých a středních měst. K 31. 12. 2012 bylo v ČR celkem 6246 obcí, ve kterých žilo 10 503 477 obyvatel. V odborné literatuře jsou venkovské obce nejčastěji vymezeny pomocí počtu obyvatel – 2000 nebo 3000 obyvatel.⁴ V rámci článku jsou za venkovské obce považovány obce do 2000 obyvatel. V obcích s více jak 2000 obyvateli žilo celkem 73,2 % všech obyvatel, přičemž těchto obcí je v ČR celkem 673 (tedy jen 10,8 % z celkového počtu obcí). V obcích do 2000 obyvatel včetně bylo v ČR k 31. 12. 2012 celkem 5573 (89,2 %).

Finanční prostředky obcí, které mají k dispozici ve svých rozpočtech, lze považovat za důležitou součást prostředků, které jsou využitelné na jejich rozvoj, včetně rozvoje venkovských obcí. Podle údajů EUROSTAT (2013) byly v zemích EU (EU-27) v roce 2012 celkové vládní výdaje ve výši 49,3 % HDP, z toho výdaje místních vlád (zahrnuje rozpočty krajů a obcí) představovaly 11,8 % HDP. V České republice čini-

1 např. ŠIROKÝ, J. a kol.: *Benchmarking ve veřejné správě*. 2. vyd. Praha: Ministerstvo vnitra, 2006; PLAČEK, M.: The Utilization of Benchmarking in the Production and Analysis of Municipal Budgets. In *Proceedings of the 17th International Conference. Current Trends in Public Sector Research*. Brno: Masarykova Univerzita, 2013. 320 s.; NENADÁL, J.; VYKYDAL, D.; HALFAROVÁ, P.: *Benchmarking: mýty a skutečnost: model efektivního učení se a zlepšování*. Management Press, 2011.

2 ŠIROKÝ, J. a kol.: *Benchmarking ve veřejné správě*. 2. vyd. Praha: Ministerstvo vnitra, 2006; OCHRANA, F.; ŠUMPÍKOVÁ, M.; PAVEL, J.; NEMEC, J. a kol.: *Efektivnost zajišťování vybraných veřejných služeb na úrovni obcí*, 2007. VŠE. Nakladatelství Oeconomica, Praha, 2007; VRABKOVÁ, I.: Benchmarking a jeho vliv na výkonost úřadů. *Ekonomická revue – Central European Review of Economic Issues* 15, 2012, pp. 41–50; NESHYBOVÁ, J.: *Nástroje kvality veřejné správy a jejich vztah k rozpočtům územních samosprávných celků*. Disertační práce. MU, Ekonomicko správní fakulta, 2011; PLAČEK, M.: The Utilization of Benchmarking in the Production and Analysis of Municipal Budgets. In *Proceedings of the 17th. International Conference. Current Trends in Public Sector Research*. Brno: Masarykova Univerzita, 2013. 320 s.

3 KAŠPAROVÁ a kol.: *Kohezní politika: Osídlení v České republice. Ústav územního rozvoje*, Brno 2009, s. 27.

4 PERLÍN, R.: Vymezení venkovských obcí v Česku, *Obec a finance*. 2/2009, s. 3

ly v roce 2012 tyto celkové vládní výdaje 44,6 % HDP, přičemž výdaje místních vlád činily 10,2 % HDP. Pro srovnání mělo Slovensko tyto výdaje ve výši 6,3 % HDP. Z hlediska tématu článku je tedy také nezbytné identifikovat možnosti a prostředí pro finanční benchmarking obcí.

Článek si klade dva cíle, a to: **(1)** vymezit pojem „venkovská obec“ ve vztahu k benchmarkingu, popsat teoretická východiska a důležité projekty benchmarkingu venkovských obcí v ČR, a to včetně možností finančního benchmarkingu **(2)** vyhodnotit specifika a problémy projektů benchmarkingu venkovských obcí na základě analýzy zveřejněných studií a zpráv, pomocí poznatků získaných metodou strukturovaných rozhovorů a praktické zkušeností z řízení těchto projektů.

2 Teoretická východiska a metody

2.1 Vymezení venkovských obcí

Než přistoupíme k vymezení benchmarkingu a jeho chápání v rámci článku, je nezbytné odpovědět na otázku, jak bude v rámci článku chápán pojem „venkovská obec“. Tento pojem souvisí s pojmy venkov, sídlo, obec.

V rámci tohoto článku považujeme venkovem (venkov je, na rozdíl od souboru venkovských sídel, kontinuálně vymezený prostor) oblasti volně nezastavěné krajiny a venkovského osídlení, které lze vymezit jako určitý souhrn venkovských sídel, zemědělských a vodních ploch, lesů, ploch místních komunikací a ostatních ploch nacházejících se v tomto prostoru. Existují další obdobné vymezení pojmu venkov. Dle Perlína⁵ lze venkov definovat jako prostor, který zahrnuje jak krajinu, tak i venkovská sídla, přičemž pojem venkov tedy integruje jak nezastavěné území, tak i zastavěné území malých sídel, tedy vesnic. Binek⁶ uvádí, že venkov je specifickým a značně různorodým společenským, ekonomickým, kulturním i ekologickým prostorem; odrazem pestrosti a mnohvrstevnatosti venkovského prostoru je stejně bohatý počet institucí ovlivňujících, rozvíjejících či řešících jednotlivé složky či problémy tohoto prostoru. Uznávanou mezinárodní definicí je vymezení OECD, které je založeno na podílu obyvatelstva, jež žije na území s hustotou zalidnění menší než 150 obyvatel/km² a na celkovém počtu obyvatel.⁷

V rámci článku je důležité jednoznačně oddělit pojmy „sídlo“ a „obec“. Obec chápeme jako administrativní vymezení základní jednotky veřejné správy, která spravuje v samostatné působnosti svoje správní území. Obec se tak může skládat z více územně oddělených sídel (jednotlivá sídla pak mohou odpovídat místním částem

5 PERLÍN, R.: Venkov, typologie venkovského prostoru. *Česká etnoekologie, Etnoekologické semináře v Liběchově*, 1999, s. 2.

6 BINEK, J., SVOBODOVÁ, H.: Rozvoj venkova a rozvoj regionů: Společná zemědělská politika a regionální politika na jednom hřišti, 2009, *Regionální studia*, 3(1), 12–19. s. 13.

7 KAŠPAROVÁ a kol.: *Kohezní politika: Osídlení v České republice. Ústav územního rozvoje*, Brno 2009, s. 37.

obce nebo také jednotlivým katastrálním území obce). Sídlo je prostorově oddělená jednotka, kterou tvoří skupina domů a která je oddělena od dalších sídel volným nezastavěným prostorem.⁸ Obec se často dělí na několik místních částí (obvykle sídel) a má často více katastrálních území. Existuje řada venkovských obcí, které mají více než 20 místních částí (například Hartmanice mají 23 místních částí a 22 katastrálních území, Horní Stropnice má 21 místních částí a 12 katastrálních území, Dubá 20 místních částí a 11 katastrálních území atd.).

Z hlediska zaměření článku je důležité vymezení pojmu venkovská obec. Například Perlín⁹ uvádí, že pro vymezení venkovských sídel se v ČR se běžně užívá hranice 2000 obyvatel v sídle respektive v obci jako hranice pro nepochybně venkovské sídlo (obec). Vymezení pojmu venkovské obce není v ČR jednoznačné. Další vymezení uvádí,¹⁰ že obce, které nejsou městy, mohou být označeny jako venkovské. Sám Perlín uvádí, že toto vymezení je velmi zjednodušené. Dle Kašparové¹¹ se nejčastěji používají následující 4 kritéria pro vymezení venkovských obcí: **(1)** definice vycházející ze statutu sídla; **(2)** definice vycházející z hustoty obyvatelstva; **(3)** definice vycházející z velikosti obce (počtu obyvatel); **(4)** definice vycházející z dalších znaků obce. V dokumentech v ČR najdeme vymezení venkovských obcí v návaznosti na fondy EU. Evropská unie se ve svých dokumentech zabývá zejména „méně rozvinutými regiony“, kde je jako hlavní kritérium pro jejich vymezení zvoleno HDP. Tyto regiony musí mít HDP menší než je 75% průměru EU. Tuto problematiku řeší regionální politika EU (nazývaná též Kohezní politika). Problematikou podpory rozvoje venkova se v rámci EU zabývá zemědělská politika. V programovém období 2007 až 2013 se v rámci kohezní a zemědělské politiky uplatňované v ČR vycházelo při vymezení oprávněnosti žadatele o podporu z počtu obyvatel obce (nejčastěji zmiňovaná hranice byla 500 a 2000 obyvatel). V rámci tohoto článku budeme pracovat s hranicí 2000 obyvatel. Perlín¹² také pracuje s vymezením venkovských obcí podle počtu obyvatel (stanovil hranici 3000 obyvatel), ale upozorňuje na problém, kdy se obec skládá z více částí a tyto části dohromady překročí stanovenou hranici, i když ani jedna z částí obce sama o sobě tuto hranici nepřekročí.

I z tohoto důvodu byla hranice stanovena ve výši 2000 obyvatel, ve shodě s výše uvedenými vládními dokumenty, a ne na úrovni 3000 obyvatel, se kterou pracuje Perlín.¹³

Následující tabulka rozděluje obce do dvanácti velikostních skupin podle počtu obyvatel. Již samo vymezení obcí do velikostních skupin je jedním z předpokladů pro provádění benchmarkingu. Velikost obce z hlediska počtu obyvatel lze považovat za jedno z kritérií pro výběr srovnatelných obcí. Například při finančním bench-

8 PERLÍN, R.: Venkov, typologie venkovského prostoru. *Česká etnoekologie, Etnoekologické semináře v Liběchově*, 1999, s. 90.

9 Tamtéž, s. 87.

10 PERLÍN, R.; KUČEROVÁ, S.; KUČERA, Z.: Typologie venkovského prostoru Česka. *Geografie*, 115(2), 2010, s. 165.

11 KAŠPAROVÁ a kol.: *Kohezní politika: Osídlení v České republice*. Ústav územního rozvoje, Brno 2009, s. 36).

12 PERLÍN, R.; KUČEROVÁ, S.; KUČERA, Z.: Typologie venkovského prostoru Česka. *Geografie*, 115(2), 2010, s. 166.

13 Tamtéž, s. 61–187.

markingu je pak možné provést porovnání konkrétní obce (konkrétních výdajů) s průměrem téhož výdaje dané velikostní skupiny. Z našeho hlediska (tedy obcí do 2000 obyvatel) máme 5 velikostních skupin.

Tab. Počty obyvatel dle velikostních skupin k 31. 12. 2012

Č.	Skupina obcí s počtem obyvatel	počet obcí	% obcí	% kumulativně	počet obyvatel	% obyvatel	% kumulativně
1	0 až 100	477	7,64%	7,64%	34 406	0,33%	0,33%
2	101 až 200	1 001	16,03%	23,66%	149 812	1,43%	1,75%
3	201 až 500	2 007	32,13%	55,80%	656 988	6,25%	8,01%
4	501 až 1 000	1 362	21,81%	77,60%	960 870	9,15%	17,16%
5	1 001 až 2 000	726	11,62%	89,23%	1 016 461	9,68%	26,83%
6	2 001 až 5 000	400	6,40%	95,63%	1 215 137	11,57%	38,40%
7	5 001 až 10 000	142	2,27%	97,90%	971 336	9,25%	47,65%
8	10 001 až 20 000	68	1,09%	98,99%	954 676	9,09%	56,74%
9	20 001 až 50 000	42	0,67%	99,66%	1 217 062	11,59%	68,33%
10	50 001 až 100 000	16	0,26%	99,92%	1 137 171	10,83%	79,15%
11	100 001 až 1 000 000	4	0,06%	99,98%	947 894	9,02%	88,18%
12	nad 1 000 000	1	0,02%	100,00%	1 241 664	11,82%	100,00%
	celkem	6 246	100,00		10 503 477	100,00%	

Zdroj: autor dle dat ÚFIS

Ve skupině obcí s počtem obyvatel od 0 do 100 je 477 obcí a je v nich trvale hlášeno k pobytu 34 406 obyvatel, což představuje 0,33 % obyvatel. V nejmenších obcích do 500 obyvatel, kterých je dohromady v ČR 3 485 (55,8 %), žije pouze 841 tisíc obyvatel (6,25 %). Obce do 2000 obyvatel představují 89,3 % všech obcí, ale žije v nich celkem 26,9 % obyvatel. Sídlní struktura venkova v ČR je podmíněna jednak dobou svého vzniku (tedy 12.–14. stol.) a současně konfigurací terénu. Původně bylo možné ve venkovském prostoru ztotožnit obec a sídlo. Každá vesnice měla svoje vlastní katastrální území a současně byla obcí. Tento stav byl v ČR zachován s menšími odchylkami až do roku 1950, kdy začíná postupná integrace obcí.¹⁴ V roce 1950 bylo v ČR 11 459 obcí, v roce 1960 bylo 8726 obcí, v roce 1970 bylo 7511 a k 31. 12. 1989 jen 4104 obcí.

2.2 New Public Management a benchmarking

Využívání metody benchmarkingu ve veřejném sektoru vychází zejména z konceptu New Public Management (dále jen NPM). Základy konceptu NPM vychází z celé řady směrů a proudů, jimiž byly ovlivněny, např. teorie transakčních nákladů, teo-

¹⁴ PERLÍN, R.: Venkov, typologie venkovského prostoru. Česká etnoekologie, Etnoekologické semináře v Liběchově, 1999, s. 92.

rie principal – agent, teorií veřejné volby atd.¹⁵ New Public Management je možné charakterizovat následujícími trendy a přístupy: **(1)** decentralizace; **(2)** výkonnost a efektivita; **(3)** možnost volby a konkurence; **(4)** orientace na zákazníky; **(5)** motivace a řízení lidských zdrojů; **(6)** e-government; **(7)** zlepšení kvality regulace; **(8)** ozdravení funkce centra (tzv. „štíhlé řízení“); **(9)** transfer osvědčených stylů řízení ze soukromého sektoru; **(10)** zlepšení kooperace veřejného a soukromého sektoru.¹⁶ Koncept NPM je v rámci tohoto článku využíván jako teoretický rámec i praktický rámec pro transfer osvědčených metod ze ziskového sektoru do prostředí veřejné správy (tedy pro využití benchmarkingu). V tomto smyslu jsme používali zejména metodu analogie a komparace. Přenosem metod ze ziskového sektoru nebo otázkami efektivnosti ve smyslu konceptu NPM se zabývala celá řada autorů. Z českých a slovenských autorů se tomuto tématu věnují například Nemeč a kol. (2012), Nekola a Ochrana (2009), Špaček (2010) a další.

Benchmarking ve veřejném sektoru je aktivně používají od roku 2003 (projekt Cena a výkon) a zejména 2004 (první projekt Benchmarkingové iniciativy nebo benchmarking indikátorů udržitelného rozvoje měst). Existuje také dostatek studií, které zkušenosti ve veřejném sektoru v ČR popisují.¹⁷

V literatuře můžeme dohledat více definic pojmu benchmarking. Například Nenadál¹⁸ uvádí, že benchmarking můžeme chápat jako systematický, nepřetržitý a plánovaný proces vykonávaný za účelem měření, porovnání a posouzení procesů, výrobků, služeb, či parametrů výkonnosti s vybranými organizacemi, partnery nebo konkurenty, které ve vybraných parametrech můžeme považovat za lepší za účelem definování příležitosti pro vlastní zlepšování. Široký¹⁹ k definování benchmarkingu ve veřejném sektoru uvádí, že základ pojmu „benchmarking“ tvoří anglické slovo „benchmark“, v odborně zaměřených slovnících lze nalézt jeho překlad jako

- 15 NEMEC, J., MERIČKOVÁ, B. M., a VOZAROVA, Z.: Agencification in Slovakia: The current Situation and Lessons learned. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 35, 2011, 140–159
- 16 OCHRANA, F.; PŮČEK, M.: *Efektivní zavádění a řízení změn ve veřejné správě. Smart Administration*. Praha, 2011, Kluwer, W.; Rumpel, P.: *Teritoriální marketing jako koncept územního rozvoje*. [Spisy Přírodovědecké fakulty OU, č. 145.] Ostrava: Ostravská universita, Přírodovědecká fakulta, 2002, s. 28.
- 17 např. ŠIROKÝ, J. a kol.: *Benchmarking ve veřejné správě*. 2. vyd. Praha: Ministerstvo vnitra, 2006; VOLDÁNOVÁ, J.: Benchmarking v oblasti rozšířené působnosti obcí 3. typu. In: *Sebník příspěvků 1. české národní konference kvality ve veřejné správě*. Praha: MV ČR, 2004; OCHRANA, F.; ŠUMPÍKOVÁ, M.; PAVEL, J.; NEMEC, J. a kol.: *Efektivnost zajišťování vybraných veřejných služeb na úrovni obcí*, 2007. VŠE. Nakladatelství Oeconomica, Praha, 2007; ŠPAČEK, D.: Quality rhetoric and citizens' satisfaction measurement – selected practice of the CAF instrument in Czech municipal public administration. *The International Journal of Knowledge, Culture and Change Management* 8(10): 2009, s. 91–104; VRABKOVÁ, I.: Benchmarking a jeho vliv na výkonnost úřadů. *Ekonomická revue – Central European Review of Economic Issues* 15, 2012, pp. 41–50; NESHYBOVÁ, J.: *Nástroje kvality veřejné správy a jejich vztah k rozpočtům územních samosprávných celků*. Disertační práce. MU, Ekonomicko správní fakulta, 2011; PLAČEK, M.: The Utilization of Benchmarking in the Production and Analysis of Municipal Budgets. In *Proceedings of the 17th International Conference. Current Trends in Public Sector Research*. Brno: Masarykova Univerzita, 2013. 320 s.; PLAČEK, M., Benchmarking ve vysokém školství: současná zkušenost. *Scientia et Societas*. 2014.X/1.; PLAČEK, M., ORSEROVÁ, M., SLAVÍK, J.: Benchmarking v odpadovém hospodářství. *Odpadové fórum, CEMC*, 2013, roč. 2013, č. 11.
- 18 NENADÁL, J.; VYKYDAL, D.; HALFAROVÁ, P.: *Benchmarking: mýty a skutečnost: model efektivního učení se a zlepšování*. Management Press, 2011, s. 15.
- 19 ŠIROKÝ, J. a kol.: *Benchmarking ve veřejné správě*. 2. vyd. Praha: Ministerstvo vnitra, 2006, s. 4.

„standard“, „značka zeměměřiče pro měření výšky“, v novějších slovnících se uvádí i „komparativní bod“ či „porovnávací ukazatel“. Benchmarking pak Široký definuje jako metodu zlepšování učením se od druhých. Podobnou definici používá též Ochrana,²⁰ kde benchmarking/benchlearning je porovnávání své organizace s jinými za účelem nalezení dobré praxe (tedy změny či inovace); benchmarking se více orientuje na porovnávání se v konkrétních procesech či aktivitách, benchlearning se více zaměřuje při porovnávání na učení se od druhých. V obou případech je to metoda zlepšování pomocí učení se od druhých. Dále například Plaček²¹ pracuje s pojmem „kolaborativní benchmarking“, který definuje jako strukturované srovnávání, za účelem hodnocení vlastní výkonnosti a zlepšení sledovaných procesů prostřednictvím vzájemného učení, kdy kolaborativní benchmarking je založen na principech dobrovolnosti a spolupráce. Pro účely tohoto článku definujeme benchmarking jako porovnávání s jinými za účelem nalezení dobré praxe.

3 Popis, analýza a diskuse projektů benchmarkingu venkovských obcí v ČR

3.1 Komparace základních údajů vybraných projektů

Je zřejmé, že různé formy komparativních analýz obcí se používají v ČR desítky let. V rámci prováděného výzkumu benchmarkingu obcí v ČR bylo identifikováno více jak 20 projektů, které se benchmarkingem obcí zabývaly.²² Z těchto projektů bylo vybráno 6, které se týkaly venkovských obcí (v rámci tohoto článku obce do 2000 obyvatel) respektive, na nichž měly možnost se venkovské obce podílet, případně se týkaly místních akčních skupin. Základní informace o vybraných projektech probíhajících od roku 2003 ukazuje následující tabulka. Projekty jsou řazeny časově chronologicky.

Tab. Základní informace o vybraných projektech benchmarkingu venkovských obcí

Č	Název projektu	Období	Určen pro a počet zapojených	Stránky instituce, která projekt realizovala
1	Benchmarking v rámci Národní sítě Zdravých měst a regionů (NSZM)	2003–dosud	členské obce (převážně města, ale také obce), následně také mikroregiony a místní akční skupiny; v roce 2013: 115 členů	http://dobrapraxe.cz/ http://dataplan.info/cz/home
2	Benchmarking TIMUR (indikátorů udržitelného rozvoje)	2004–dosud	města a obce; v roce 2004: 5 měst; 2013: 39 obcí a měst	http://www.timur.cz/

- 20 OCHRANA, F.; PŮČEK, M.: *Efektivní zavádění a řízení změn ve veřejné správě. Smart Administration*. Praha, 2011, Wolters Kluwer, s. 88.
- 21 PLAČEK, M.: The Utilization of Benchmarking in the Production and Analysis of Municipal Budgets. *In Proceedings of the 17th. International Conference. Current Trends in Public Sector Research*. Brno: Masarykova Univerzita, 2013. 320 s.
- 22 PLAČEK, M., PŮČEK, M., JETMAR, M.: Collaborative Benchmarking of Municipalities in the Czech Republic: Present Experience. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*. Vo. 6, Summer 2014.

Č	Název projektu	Období	Určen pro a počet zapojených	Stránky instituce, která projekt realizovala
3	Benchmarking MA 21 – místních Agend 21	2005 – dosud	obce a města (následně také mikroregiony a kraje); 2006: 40, 2013: 197	http://ma21.cenia.cz/
4	Benchmarking venkova - Zkvalitňování managementu mikroregionů	2007 – 2010	místní akční skupiny (MAS), mikroregiony; zapojeno 29 MAS a mikroregionů	http://www.ehomer.cz/
5	Rozzkřídávací rozpočet (žebříčky)	2011 – dosud	všechny obce v ČR	http://www.rozpocetobce.cz/zebricky
6	Benchmarking Podpory meziobecní spolupráce	2013 – dosud	Obce v rámci území obcí s rozšířenou působností; 190 účastníků	http://www.obcesobe.cz/

Pramen: autoři s využitím Plaček (2013; 2014)

Z tabulky je zřejmé, že nebyl identifikován žádný projekt zaměřený jen pro venkovské obce. Na rozdíl toho bylo identifikováno několik projektů zaměřené jen pro města – např. Benchmarkingová iniciativa (města s úřadem obce s rozšířenou působností), Cena a výkon (statutární města), Benchmarking na podporu rozvoje a efektivního řízení zdrojů měst (města nad 20 tis. obyvatel) atd. Popis těchto projektů je možné najít v Plaček.²³ Další informace o projektech uvedených v tabulce jsou v kapitolách 3.2 až 3.7.

3.2 Benchmarking v rámci NSZM – Národní síť Zdravých měst

Popis ve vztahu k venkovským obcím: Národní síť Zdravých měst ČR (dále NSZM) se nezaměřuje speciálně na venkovské obce, ale je otevřená všem obcím v ČR (tedy i venkovským obcím), dále mikroregionům a místním akčním skupinám (MAS). To je patrné také z jejich internetových stránek, kde v databázi „DataPlán“ jsou evidovány nejen obce, ale také mikroregiony a MAS. NSZM je asociací místních samospráv, které se programově hlásí k principům udržitelného rozvoje. Se zpuštěním nových internetových stránek (DataPlán) v roce 2006 došlo k vytvoření efektivního internetového nástroje pro benchmarking pro sdílení aktivit a postupů v oblasti strategického plánování obcí. Následně byl zpuštěn také internetový portál k dobrým praxím. Metodika NSZM umožňuje provádění benchmarkingu a je to ze strany NSZM podporováno. Z hlediska venkovských obcí jde o využitelný nástroj.

Hlavní problémy a omezení ve vztahu k venkovským obcím:

(1) NSZM deklaruje, že je otevřena všem obcím, nicméně většina jejich členů jsou města. Metodika, podle které NSZM postupuje, se jeví venkovským obcím jako

²³ PLAČEK, M., PŮČEK, M., JETMAR, M.: Collaborative Benchmarking of Municipalities in the Czech Republic: Present Experience. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*. Vo. 6, Summer 2014.

složitá. **(2)** Řada služeb je poskytována jen pro členy, členský poplatek může být venkovskými obcemi chápán jako zátěž. Oba problémy řeší to, že členem může být mikroregion nebo místní akční skupina.

3.3 Benchmarking TIMUR – indikátorů udržitelného rozvoje

Popis projektu ve vztahu k venkovským obcím: Nejde o iniciativu určenou výlučně venkovským obcím, ale venkovské obce se mohou na něm také podílet. Indikátory jsou přednostně určeny městům. V letech 2002 až 2003 probíhal pilotní projekt na zavádění Společných evropských indikátorů místního udržitelného rozvoje. Projekt pokračoval v roce 2004 pod názvem TIMUR (týmová iniciativa udržitelného rozvoje). Koordinátorem projektu byl Ústav pro ekopolitiku. V roce 2005 se TIMUR transformovala do podoby občanského sdružení. Projekt stále probíhá a v roce 2013 do něj bylo zapojeno 39 obcí a měst. Výhodou je možnost mezinárodního srovnání. Nicméně pro venkovské obce je nezbytné každý indikátor vyhodnotit jak z hlediska vhodnosti, tak z hlediska finanční zátěže.

Hlavní problémy a omezení ve vztahu k venkovským obcím:

(1) Indikátorová sada, která je v rámci TIMUR (a v rámci celé EU) používána, je určena pro města. Jsou zaměřena na problémy s udržitelným rozvojem ve městech, často ve větších městech. Některé indikátory jsou tak pro venkovské obce nevhodné. Nicméně, řada z nich je pro venkovské obce využitelná. **(2)** Měření některých indikátorů je finanční zátěží, jsou tak pro venkovské obce finančně nedostupné.

3.4 Benchmarking MA 21 – místních Agend 21

Popis projektu ve vztahu k venkovským obcím: Stejně jako u předchozích dvou projektů se do benchmarkingu může zapojit jakákoliv obec, nejen tedy venkovské obce. Nicméně v metodice a v databázi existuje porovnávání pouze mezi „malými“ obcemi. Jako „malá“ obec je ve smyslu platných kritérií pro místní Agendu 21 (dále MA 21) může do systému registrovat obce s počtem obyvatel do 2000. MA 21 je proces uplatňování zásad udržitelného rozvoje na místní úrovni. Databázi MA 21 spravuje organizace CENIA. Z hlediska benchmarkingu jde o porovnání dané venkovské obce se stanoveným standardem, kterým jsou kritéria MA 21. Obce jsou podle míry naplnění těchto kritérií zařazeny do 5 kategorií – zájemci (nejnižší kategorie), kategorie D až A (A je nejvyšší kategorie). U každého kritéria jsou stanoveny ukazatele, limity a zdroje pro ověření. V roce 2014 bylo v databázi 168 subjektů, z toho 58 malých obcí, 10 mikroregionů a 10 místních akčních skupin. V rámci svého zaměření (naplňování kritérií MA 21) jde o velmi účinný systém pro venkovské obce.

Hlavní problémy a omezení ve vztahu k venkovským obcím:

(1) První sada kritérií vykazovala řadu nedostatků a nejasností. Nedostatky byly postupně ve spolupráci se zapojenými obcemi vyřešeny. Jedním z klíčových nedostatků bylo právě to, že nebyla provedena úprava metodiky pro malé obce, což je již několik let možné.

(2) Kolísavý zájem (podpora) ze strany ministerstva životního prostředí (od velmi podporované aktivity až k aktivitě zcela na pomezí zájmu). Výsledkem toho je mimo jiné to, že venkovské obce o této možnosti prakticky nevědí (například na rozdíl od soutěže Vesnice roku, kterou pořádá Ministerstvo pro místní rozvoj).

3.5 Benchmarking venkova – Zkvalitňování managementu mikroregionů

Popis projektu ve vztahu k venkovským obcím: Projekt není zaměřen na venkovské obce, ale na rozvoj venkova – je určen pro místní akční skupiny (MAS) a mikroregiony. Do projektu bylo v roce 2014 zapojeno 29 MAS a mikroregionů. V rámci projektu byla vytvořena sada indikátorů, která je spravována v internetovém portálu s názvem Ehome.cz. Indikátory slouží k hodnocení efektivity řízení managementu mikroregionů a MAS. Nástroj například umožní hodnotit a porovnat výši nákladů na management mikroregionu, výši získaných finančních prostředků či míru spolupráce v regionu.

Hlavní problémy a omezení ve vztahu k venkovským obcím:

(1) Projekt se venkovským obcím nevěnuje přímo, ale prostřednictvím MAS nebo mikroregionu. To je jeho relativně velkou omezující podmínkou – neumožňuje srovnání obec versus mikroregion. **(2)** Je do něj zapojeno relativně malý počet subjektů. **(3)** Na stránkách jsou dostupné data jen za roky 2007- 2010.

3.6 Rozklikávací rozpočet (žebříčky)

Popis projektu ve vztahu k venkovským obcím: Projekt „Rozklikávací rozpočet“ je databázový portál čerpající data z databáze ÚFIS (ministerstvo financí) a dalších státních databází. Data se nezaměřuje na venkovské obce, ale na všechny obce v ČR. Data jsou dostupné na stránkách <http://www.rozpocetobce.cz/>. Databázi realizuje nezisková organizace Rozpočet Veřejně o.s. V databázi jsou všechny obce v ČR a data (podrobné informace o příjmech a výdajích) jsou dostupná od roku 2000. Benchmarking je možný pomocí aplikace „žebříčky“ a „porovnání“. V „porovnání“ je možné provést detailní porovnání dvou obcí. „Žebříčky“ umožňují výběr partnera podle velikostní kategorie, kraje, okresu, roku – samozřejmě u každé příjmové či výdajové položky. Je to možné provést celkem za obec nebo na obyvatele. Projekt funguje od roku 2011 a služby jsou pro uživatele poskytovány zdarma. Jde o velmi efektivní nástroj pro finanční benchmarking.

Hlavní problémy a omezení ve vztahu k venkovským obcím:

(1) Hlavním rizikem či omezením je skutečnost, že jde o projekt neziskové organizace, za kterým nestojí žádný silný partner. Hrozí riziko ukončení projektu. **(2)** Také je třeba zmínit, že se jedná spíše o nástroj vhodný pro benchmarking – pro aktivní porovnávání za účelem nalezení dobré praxe je nutné partnera kontaktovat a některé údaje doplnit. Fakticky bez doplnění nelze hodnotit rozsah a kvalitu veřejné služby.

3.7 Benchmarking v rámci Podpory meziobecní spolupráce

Popis ve vztahu k venkovským obcím: Jak je patrné z názvu projektu, projekt se podporou rozvíjení spolupráce mezi obcemi. Projekt Podpory meziobecní spolupráce není přímo (z hlediska příjemce financí z projektu) určen pro venkovské obce (příjemce financí jsou města nebo mikroregiony). Nicméně se venkovských obcí přímo týká. Realizátorem projektu je Svaz měst a obcí ČR (dále jen SMO). Jednou z klíčových aktivit projektu je také benchmarking obcí (obce se hodnotí v rámci území obce s rozšířenou působností) se zaměřením na předškolní a základní vzdělávání (zřizované obcemi), sociální služby, odpadové hospodářství. V rámci těchto veřejných služeb byly definovány indikátory jak výkonu (např. počet tun odpadů na obyvatele, kapacita škol na počet obyvatel), tak finanční ukazatele (výdaje na tyto služby na počet obyvatel nebo klientů atd.). Kromě benchmarkingu v těchto oblastech je prováděno také rozsáhlé šetření (benchmarking) podmínek spolupráce mezi obcemi. Každé obci to pak umožní provést porovnání svých výsledků s výsledky v rámci obce s rozšířenou působností (ORP), v rámci kraje a v rámci státu. Bude také možné pokusit se provést dobrovolnou (tedy dohodnutou mezi obcemi) optimalizaci těchto služeb na úrovni ORP.

Hlavní problémy a omezení ve vztahu k venkovským obcím:

(1) Problém sbírá některé údaje na úrovni území obce s rozšířenou působností, některé na úrovni obcí. Ukázalo se, že existuje problém s daty na úrovni státu – ukázalo se, že některá data (zejména v oblasti sociálních služeb) nejsou v požadované struktuře, rozsahu nebo kvalitě. **(2)** Do projektu (např. v rámci dotazníkového šetření) se zapojilo více než 5 tisíc obcí. Byl hlavním úkolem projektu je zmapovat situaci v území, hledat dobrou praxi a prostor pro spolupráci mezi obcemi, řada obcí projekt chápe jako zasahování do samostatné působnosti.

3.8 Shrnutí přínosů a zaměření projektů

Následující tabulka uvádí u jednotlivých projektů vztah k venkovským obcím, hlavní přínosy a problémy. Z tabulky je patrné, že žádný z projektů se nevěnuje výlučně venkovským obcím.

Tab. Přínosy a problémy vybraných projektů

Č	Název projektu	Vztah k venkovským obcím	Hlavní přínosy	Hlavní problémy
1	Benchmarking v rámci Národní sítě Zdravých měst a regionů (NSZM)	Otevřeno všem obcím, mikroregionům	Součástí metodiky NSZM, kvalitní internetová podpora	Metodika je pro venkovské obce náročná
2	Benchmarking TIMUR (indikátorů udržitelného rozvoje)	Zaměřeno na města, pro venkovské obce lze využít částečně	Dlouhodobé sledování sady indikátorů, možnost porovnání v rámci EU	Zaměřeno hlavně na města, finanční náročnost

Č	Název projektu	Vztah k venkovským obcím	Hlavní přínosy	Hlavní problémy
3	Benchmarking MA 21 – místních Agend 21	„Malé“ obce (do 2000 obyvatel) mají upravenou metodiku – určeno pro venkovské obce	Umožňuje dlouhodobé směřování také „malých“ obcí k udržitelnému rozvoji (porovnání se standardem)	Po upravení metodiky pro „malé“ obce byl hlavní problém vyřešen; relativně malý zájem venkovských obcí
4	Benchmarking venkova – Zkvalitňování managementu mikroregionů	Určeno pro mikroregiony a místní akční skupiny	Je zaměřeno na benchmarking venkova, indikátory jsou za tím účelem připraveny	Zatím malé zapojení mikroregionů a místních akčních skupin
5	Rozklikávací rozpočet (žebříčky)	Určeno všem obcím	Data všech obcí za 10 let, volný přístup, žádné poplatky za užívání	Jen finanční údaje (nelze hodnotit rozsah a kvalitu veřejných služeb)
6	Benchmarking Podpory meziobecní spolupráce	Hlavním územím je území obce s rozšířenou působností – venkovské obce jsou zapojeny	Vysoký počet zapojených území, cesta k dobrovolné optimalizaci zvolených veřejných služeb	Problém s dostupností některých dat

Pramen: autoři

V rámci projektů bylo také zkoumáno, jakými tématy se projekty benchmarkingu zabývají. Projekty byly rozděleny dle jejich zaměření na 2 oblasti: „procesní“ a na „kvalita strategie a života“. Procesní jsou v rámci článku chápány tak, že jsou zaměřeny na konkrétní činnost (například komunikaci s veřejností) nebo na konkrétní veřejnou službu (například odpadové hospodářství), a to z hlediska hledání úspor (finanční benchmarking) nebo z hlediska kvality této činnosti nebo jsou zaměřeny na optimalizaci výkonu této činnosti. Druhá oblast se týkala zaměření na kvalitu strategie nebo na kvalitu života obecně. Výsledky jsou zaznamenány do následující tabulky. Z tabulky je patrné, že většina projektů se z nějakého hlediska věnuje kvalitě života (4 projekty), financím, kvalitě procesu a otázkám výkonu se věnují 3 projekty, kvalitě strategie 2 projekty.

Tab. Souhrn zaměření jednotlivých projektů

Č	Název projektu	Zaměření na:				
		Proces			Kvalita strategie a kvalita života	
		Úspory, finance	Kvalita procesu	Výkon	Kvalita strategie	Kvalita života
1	Benchmarking NSZM	-	Ano	-	Ano	Ano
2	Benchmarking TIMUR	-	-	-	-	Ano
3	Benchmarking MA 21	-	Ano	-	Ano	Ano
4	Benchmarking venkova – Zkvalitňování mikroregionů	Ano	-	Ano	-	Ano
5	Rozklikávací rozpočet (žebříčky)	Ano	-	Ano	-	-
6	Benchmarking Podpory meziobecní spolupráce	Ano	Ano	Ano	-	-

Pramen: autoři

4. Shrnutí a závěr

Z analýzy jednotlivých projektů vyplývají následující shrnutí a závěry:

(1) V rámci výzkumu bylo analyzováno více jak 20 projektů benchmarkingu obcí. Z toho se jen 6 projektů týkalo venkovských obcí nebo mikroregionů. Těchto 6 projektů bylo popsáno a analyzováno. Dva projekty (Benchmarking NSZM, Benchmarking TIMUR) jsou sice otevřeny pro všechny obce, nicméně pro venkovské obce se jeví jako vhodnější zapojení prostřednictvím mikroregionu. Benchmarking MA 21 již vyřešil problémy se zapojením „malých“ obcí tím, že provedl úpravu metodiky pro specifika těchto obcí. Tyto tři projekty se spíše týkají kvality života (případně kvality strategického řízení) nebo případně kvality konkrétního procesu (například zapojení veřejnosti do rozhodování), než veřejných služeb nebo financí. Všechny tyto tři projekty umožňují kvalitní internetovou podporu. Projekt Ehome (Benchmarking venkova – Zkvalitňování managementu mikroregionů) se věnuje vytvoření indikátorové řady vhodné pro hodnocení venkova na úrovni mikroregionů (ne tedy na úrovni venkovských obcí). Projekt „Rozklikávací rozpočet“ (v kategorii „žebříčky“) umožňuje finanční benchmarking všech obcí, tedy i venkovských. Přímo v internetovém prostředí je možný výběr srovnatelných obcí a provedení porovnání. Projekt Podpora meziobecní spolupráce se zaměřuje na území obcí s rozšířenou působností a má sloužit k optimalizaci veřejných služeb v rámci tohoto území (tedy převážně venkova), ale přímo venkovským obcím se také nevěnuje.

(2) Všechny hodnocené projekty umožňují provedení benchmarkingu pomocí internetového nástroje, což lze hodnotit kladně. Z tohoto hlediska se jako nejpřátelštější jeví portál „Rozklikávací rozpočet“, který venkovským obcím zdarma nabízí velmi efektivní benchmarking výdajů a příjmů rozpočtu (finanční benchmarking), včetně trendu za posledních 10 let. Dává se tím obcím do rukou nástroj pro účinné provádění benchmarkingu rozpočtu (pro hodnocení kvality a rozsahu veřejných služeb je nezbytné kontaktovat partnery a tyto údaje doplnit).

(3) Byť obcí do 2000 obyvatel, které v rámci tohoto článku považujeme za venkovské obce, existuje v ČR 5573 (což je 89,2 %), nebyl v rámci výzkumu identifikován žádný projekt benchmarkingu, který by se věnoval výlučně venkovským obcím.

(4) Jednotlivé venkovské obce se skládají obvykle z více venkovských sídel – tedy vesnic, výsek a samot (často označované administrativně také jako „místní části“ obce). Počet sídel se v ČR odhaduje na cca 40 tisíc, při průměrné vzdálenosti sídel okolo 1,5 km. ČR má tedy vysokou rozdrobenost venkovského osídlení. Právě sídelní struktura se v rámci využívání benchmarkingu může jevit jako omezující podmínka – pro benchmarking je třeba v ideálním případě najít srovnatelné obce. Nicméně obce se srovnatelným počtem obyvatel a srovnatelnou hustotou obyvatelstva (případně i dalšími socioekonomickými parametry zjištěnými v rámci výzkumu od stolu) mohou mít naprosto rozdílnou sídelní strukturu. To znamená, že v jedné z nich může žít například 1000 obyvatel ve dvou sídlech bez rozptýlené

zástavby, ve druhé tentýž počet obyvatel v deseti a více sídlech s velmi rozptýlenou zástavbou. Výdaje obce na zajištění dopravní obslužnosti, údržby místních komunikací a dalších veřejných služeb jsou v obci s vyšším počtem sídel obvykle vyšší. Při vyvozování závěrů z benchmarkingu (například těch, které se týkají výdajů obce) je nezbytné znát místní podmínky, které jsou ve venkovských obcích značně rozmanité. Nicméně žádný z identifikovaných projektů se tímto tématem nezabýval. Zejména u projektu „Rozklikávací rozpočet“ by doplnění těchto údajů (například alespoň na úrovni místních částí nebo počtu katastrálních území) mohlo výběr srovnatelných partnerů zjednodušit.

(5) K dalším omezením benchmarkingu venkovských obcí také patří skutečnost, že malé (zejména ty nejmenší) obce nemají dostatek kvalifikovaného personálu – není tedy nikdo, kdo by se mohl benchmarkingu dostatečně věnovat. Také může být velkým omezujícím prvkem případné poplatky za účast v projektu benchmarkingu.

Literatura

- BINEK, J., SVOBODOVÁ, H.: Rozvoj venkova a rozvoj regionů: Společná zemědělská politika a regionální politika na jednom hřišti, 2009, *Regionální studia*, 3(1), 12–19.
- KAŠPAROVÁ a kol.: *Kohezní politika: Osídlení v České republice*. Ústav územního rozvoje, Brno 2009.
- MAREK, O. a kol.: *Manuál pro Ehomer - Webový nástroj indikátorů efektivity managementu mikroregionů a MAS*. CPKP, Praha 2009.
- NEKOLA, M.; OCHRANA, F.: Economic Evaluation of Public Programs. *Journal of Economics*, 57, č. 5, 2009, s. 458 – 474.
- NEMEC, J.; ŠPAČEK, D.; SUWAJ, P.; MODRZEJEWSKI, A.: Public Management as a University Discipline in New EU Member States. *Public Management Review*, 14, č. 8, 2012, s. 1087–1108.
- NEMEC, J.; MERIČKOVÁ, B. and OCHRANA, F.: 'Introducing Benchmarking in the Czech Republic and Slovakia. Processes, Problems and Lessons', 2008, *Public Management Review*, vol. 10, no 5, pp. 673–684.
- NEMEC, J.; MERIČKOVÁ, B. M.; a VOZAROVA, Z.: Agencification in Slovakia: The current Situation and Lessons learned. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 35, 2011, 40–159
- NENADÁL, J.; VYKYDAL, D.; HALFAROVÁ, P.: *Benchmarking: mýty a skutečnost: model efektivního učení se a zlepšování*. Management Press, 2011.
- NESHYBOVÁ, J.: *Nástroje kvality veřejné správy a jejich vztah k rozpočtům územních samosprávných celků*. Disertační práce. MU, Ekonomicko-správní fakulta, 2011.
- OCHRANA, F.; PŮČEK, M.: *Efektivní zavádění a řízení změn ve veřejné správě*. *Smart Administration*. Praha, 2011, Wolters Kluwer.
- OCHRANA, F.; ŠUMPÍKOVÁ, M.; PAVEL, J.; NEMEC, J. a kol.: *Efektivnost zajišťování vybraných veřejných služeb na úrovni obcí*, 2007. VŠE. Nakladatelství Oeconomica, Praha, 2007, ISBN 978-80-245-1259.
- PERLÍN, R.: Venkov, typologie venkovského prostoru. *Česká etnoekologie, Etnoekologické semináře v Liběchově*, 1999, s. 87–104.

- PERLÍN, R.: Vymezení venkovských obcí v Česku, *Obec a finance*. 2/2009.
- PERLÍN, R.; KUČEROVÁ, S.; KUČERA, Z.: Typologie venkovského prostoru Česka. *Geografie*, 115(2), 2010, s. 61–187.
- PLAČEK, M.: The Utilization of Benchmarking in the Production and Analysis of Municipal Budgets. In *Proceedings of the 17th. International Conference. Current Trends in Public Sector Research*. Brno: Masarykova Univerzita, 2013. 320 s.
- PLAČEK, M., Benchmarking ve vysokém školství: současná zkušenost. *Scientia et Societas*. 2014.X/1.
- PLAČEK, M.; PŮČEK, M.; JETMAR, M.: Collaborative Benchmarking of Municipalities in the Czech Republic: Present Experience. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*. Vo. 6, Summer 2014.
- PLAČEK, M.; ORSEROVÁ, M.; SLAVÍK, J.: Benchmarking v odpadovém hospodářství. *Odpadové fórum*, CEMC, 2013, roč. 2013, č. 11.
- Rozklikávací rozpočet: data o hospodaření obcí převzaté ze systému ÚFIS a dalších databází státu dostupné na <http://www.rozpocetobce.cz/>.
- Rumpel, P.: *Teritoriální marketing jako koncept územního rozvoje*. [Spisy Přírodovědecké fakulty OU, č. 145.] Ostrava: Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, 2002.
- ŠIROKÝ, J. a kol.: *Benchmarking ve veřejné správě*. 2. vyd. Praha: Ministerstvo vnitra, 2006.
- ŠPAČEK, D.: Quality rhetoric and citizens' satisfaction measurement – selected practice of the CAF instrument in Czech municipal public administration. *The International Journal of Knowledge, Culture and Change Management* 8(10): 2009, s. 91–104.
- ŠPAČEK, D.: Potential and Apparent Issues of Self-evaluation in Public Administration: The Case of Common Assessment Framework Implementation. *International Journal of Knowledge, Culture and Change Management, Champaign, Illinois, USA: Common Ground Publishing LLC*, 10/2010, 5, pg. 45–59, 15 s.
- ÚFIS: data o hospodaření obcí z prezentačního systému ÚFIS, dostupné na <http://www.info.mfcr.cz/ufis/>.
- VOLDÁNOVÁ, J.: Benchmarking v oblasti rozšířené působnosti obcí 3. typu. In: *Sborník příspěvků 1. české národní konference kvality ve veřejné správě*. Praha: MV ČR, 2004.
- VRABKOVÁ, I.: Benchmarking a jeho vliv na výkonnost úřadů. *Ekonomická revue – Central European Review of Economic Issues* 15, 2012, pp. 41–50.

Ekonomické reformy v českém zemědělství za socialismu – úvod do problematiky

Economic reforms in the Czech agriculture under socialism – an introduction to the problem

Príspevek je venovaný vývoji makroekonomického řízení ekonomiky, tzv. hospodářskému mechanismu v období socialismu s důrazem na odvětví zemědělství. Začíná výchozí transformací kapitalistické tržní ekonomiky na socialistickou ústředně plánovanou, která byla dokončena v roce 1953 přijetím sovětského modelu. Možnosti centrálního řízení jednotlivých podniků byly vyčerpány již koncem 50. let, kdy byla provedena tzv. Rozsypalova reforma. Ta byla kvůli rozpadu třetí pětiletky odvolána a ekonomika se vrátila k administrativně direktivnímu řízení. Jeho nedostatky měla odstranit v druhé polovině 60. let Šikova reforma, která počítala s rozvojem socialistických tržních vztahů. Byla smetena okupací státní Varšavské smlouvy 21. srpna 1968. Příznivá hospodářská situace 70. let umožnila další reformu odkládat až do počátku 80. let. Tehdy započaly pokusy o již třetí ekonomickou reformu, které byly završeny programem Komplexní přestavby hospodářského mechanismu, na jehož základě byla od roku 1989 zatím experimentálně v odvětví zemědělství spuštěna ekonomická reforma. Rozšíření na celé národní hospodářství plánované na rok 1990 se již reforma nedočkala v důsledku listopadových událostí. V roce 1990 tak nastala transformace socialistické centrálně řízené ekonomiky zpět na ekonomiku tržní, která byla v zásadě úspěšně dokončena do poloviny 90. let.

The article is devoted to the development of macroeconomic management of the economy, the so called economic mechanism in the socialist era, with emphasis on the agricultural sector. It starts with an initial transformation of the capitalist market economy to a socialist centrally planned one, which was completed in 1953 by adopting the Soviet model. The options of central management of individual enterprises were exhausted at the end of the 1950s, when the so called Rozsypal's Reform was accomplished. It was later removed due to the disintegration of the third five-year plan, and the economy returned to the administrative directive management. Its shortcomings were to be replaced in the second half of the 1960s by the Šik's Reform, that counted on the development of the socialist market relations. It was swept by the occupation of the Warsaw Pact states on the 21st of August 1968. The favourable economic situation of the 1970s enabled to postpone any further reform until the early 1980s. Then new attempts to start the third economic reform started. They were completed by a program of the Comprehensive reconstruction of the economic mechanism, under which a new economic reform was launched from 1989, starting

experimentally in the agricultural sector. Its expansion to the whole national economy, planned for 1990, was not carried out due to the November events. In 1990, the socialist centrally controlled economy was transformed back to market economy, which was in principle successfully completed in the mid 1990s.

Výklad dějin socialistického zemědělství je založen na kolektivizaci zemědělství, která je chápána především jako politický akt. Sledovány jsou počty družstev, méně již ostatních zemědělských podniků a v následujících desetiletích je pozornost zaměřena na slučování JZD do větších celků. Menší pozornost je již věnována ekonomice socialistického zemědělství.¹ Výsledky zemědělství však velice výrazně ovlivňoval systém makroekonomického řízení zvaný hospodářský mechanismus, který pomocí svých nástrojů určoval složení i rozsah zemědělské produkce i podíl hodnoty, která zůstala zemědělskému podniku a která byla odevzdána státu. Historickému vývoji hospodářského mechanismu v rámci celého národního hospodářství se stručně věnoval Z. Šulc.² Kapitola o proměnách hospodářského mechanismu nechybí ani v Průchových Hospodářských a sociálních dějinách. Hospodářský mechanismus měl v zemědělství poněkud odlišnou podobu, což bylo dáno jak odlišným charakterem výroby a její značnou decentralizací, tak především družstevní formou zemědělských závodů. Vývoji hospodářského mechanismu v zemědělství se dosud nikdo samostatně nevěnoval.

Tento článek přináší základní údaje o vývoji hospodářského mechanismu a je založen především na pramenech normativní povahy doplněných o dobovou produkci literatury a odborných časopisů zaměřených na oblast řízení v zemědělství, případně na reflexi těchto změn v dobovém tisku.

Hospodářský mechanismus má za úkol propojení a koordinaci všech zdrojů, aby byly uspokojeny potřeby celé společnosti. Musí zajistit, aby zdroje, které má společnost k dispozici byly vskutku vynaloženy na výrobu takových statků, které společnost opravdu potřebuje. Současně musí hospodářský mechanismus vyvíjet tlak na všechny výrobce, aby vyráběli efektivně. První ekonomická reforma byla zároveň její transformací z tržní ekonomiky na centrálně plánovanou. Zatímco v příkazovém systému hospodářského mechanismu je jeho základním systémotvorným prvkem centrální plán, který prostřednictvím bilancí určoval hospodářský život do nejmenších podrobností, v tržním systému je základním systémotvorným prvkem ovlivňování nabídky a poptávky na trhu prostřednictvím ceny. Po nastavení nového hospodářského mechanismu jeho bezproblémový chod zajišťují regulační prvky. V centrálně plánované ekonomice nikdo nenašel regulátor, který by udržel stabilně ekonomiku v chodu. Základním důvodem byl chybný systémový základ a víra, že plánem lze zajistit dokonalé fungování

1 VOJÁČEK, A.: *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*. Príroda Bratislava, 1973. Dále zejména kapitoly věnované zemědělství v: PRŮCHA, V.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2: díl Období 1945–1992*. Brno Doplněk 2009.

2 ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno Doplněk 1998.

ekonomiky. K nejvýznamnějším regulátorům patřily v rámci všeobsahujícího plánu mzdy, ceny, odvody a daně.

Dojde-li při změně hospodářského mechanismu ke změně jeho základních systémotvorných prvků, pak se ekonomická reforma stává současně i transformací ekonomiky. Tak se tomu stalo po únoru 1948 i po listopadu 1989. Pokud jsou změněny pouze regulativní prvky systému, pak mluvíme o ekonomické reformě. Do této kategorie patří změny mechanismu z konce padesátých let, z druhé poloviny let šedesátých, i ze závěru let osmdesátých.

Nyní již blíže k jednotlivým ekonomickým reformám. Přechod na nový hospodářský mechanismus po převzetí politické moci byl pozvolný. Trval několik let. Až do zasedání Infombyra k situaci v Jugoslávii v listopadu 1949 to vypadalo, že Stalin povolí sovětským satelitům hledat vlastní cesty k socialistické ekonomice. Po roztržce s Jugoslávií již bylo jasné, že žádná vlastní cesta nebude možná a bude nutné urychleně převzít v dobové terminologii sovětské zkušenosti. I tak systémové změny trvaly až do konce roku 1952 a o příkazové ekonomice sovětského typu můžeme mluvit až od počátku roku 1953. Přechod na tento typ ekonomiky je současně jedním z určujících znaků konce zakladatelského období socialismu v Československu.

Až do roku 1950 bylo národní hospodářství řízeno způsobem, který se vyvíjel postupně od roku 1945. Plánování zajišťovala Ústřední plánovací komise, řada dílčích komisí a plánovací skupiny při jednotlivých ministerstvech. Ze soukromých závodů byly po znárodnění vytvořeny národní podniky fungující jako trusty či kombináty vystupující stále ještě jako obchodně samostatné podniky. Uvnitř podniků se nadále uplatňoval upravený baťovský systém řízení nazvaný socialistické podnikové hospodářství.³ Zánik tohoto původního československého systému a jeho záměnu za sovětský systém řízení národního hospodářství přinesl tlak SSSR na zvýšení dodávek strojírenských výrobků a zbraní spojený s revizí plánů první pětiletky.

Změnu tohoto systému započalo zasedání UV KSČ v září 1951, které odstartovalo reorganizaci řídicích orgánů průmyslu. Smyslem reorganizace bylo umožnění přímého řízení podniků jdoucí až do detailů. Samotné ministerstvo průmyslu bylo postupně rozděleno na pět ministerstev. Počet hospodářských ministerstev dosáhl čísla 12. Obdobně reorganizace zasáhla i nižší články řízení. Bylo zrušeno 14 generálních ředitelství, která do té doby spíše jen koordinovala činnost jednotlivých podniků a dohlížela na rentabilitu jejich hospodaření a místo nich bylo zřízeno 94 hlavních správ pro přímé řízení cca 1500 národních podniků. Dosavadní způsob účetní evidence byl nahrazen sovětským a baťovský systém řízení chozrasčotem. Současně byla zrušena Ústřední plánovací komise a místo ní byl zřízen Státní úřad plánovací s rozsáhlým aparátem a pravomocemi. Ten se stal rozhodujícím prvkem řízení ekonomiky. Usnesení vlády z 16. dubna 1952 zavedlo do československého hospodářství sovětské metody plánování. Více než desetkrát vzrostl počet jmenovitých úkolů státního plánu a ty postihovaly již dvě třetiny objemu průmyslové výroby. Plánování se z průmyslu rozšířilo i na vnitřní obchod a plánovalo se již i na

³ ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reforem*, s. 20.

krajské úrovni. Současně byly zavedeny státní velkoobchodní a maloobchodní ceny, plánovitě se rozdělovaly pracovní síly a mzdové fondy, vytvořeny byly nové státní katalogy prací a nové mzdové tarify i soustava technickohospodářských norem. Hospodaření národních podniků bylo napojeno přímo na státní rozpočet a dosavadní Fond znárodněného hospodářství byl zrušen. Systém plánování podle sovětského vzoru byl uveden v činnost k 1. lednu 1953. Nástrojem plnění pětiletého plánu, který byl vyhlášen jako zákon, se stal direktivní rozpis úkolů podnikům v ročních plánech. Plány vycházely z detailního hmotného bilancování zdrojů a potřeb a ze soustavy norem. Základním ukazatelem plánu se stala hrubá výroba. Tržně dodavatelské vztahy byly zatlačeny do pozadí a nahradily je plány materiálně technického zásobování. Cena, náklady, výnosy a zisk dostaly evidenční funkci. Ceny přestaly kopírovat hodnotu výrobků a vzniklo několik nezávislých cenových hladin. Celospolečenské výdaje byly hrazeny z výnosu z daně z obrátu, jenž se stal součástí maloobchodních cen. Tvorba zdrojů na investice byla oddělena od jejich využití, neboť odpisy i ostatní volné peněžní prostředky podniků odčerpával stát a zpět ně je přerozděloval. Ve vnitropodnikovém řízení se přešlo na sovětský chozrasčot, v němž hospodářské výsledky podniku dané srovnáním výnosů s náklady nahradilo porovnávání plánovaných ukazatelů a dosažených výsledků.⁴ Hmotná zainteresovanost měla být zajištěna uplatněním skrytých rezerv.

Změny v centru vyžadovaly obdobné změny i ve výrobních jednotkách. Dobré předpoklady pro centrální řízení měly znárodněné podniky, které rovněž pracovaly efektivně, zatímco masa drobných výrobců byla těžko ovladatelná a jejich práce byla málo efektivní. Proto je bylo nutno seskupit do snáze manipulovatelných větších výrobních jednotek a ty pak podřídit centru. To bylo realizováno formou znárodnění živností a obchodů. Drobné provozovny byly buď zavřeny, nebo začleněny do komunálních nebo národních, vzácněji i družstevních podniků. V zemědělství sice již od roku 1949 existovaly Československé státní statky, ale ty v roce 1950 obhospodařovaly necelých 10 % zemědělské půdy a rozhodující masa výrobců byli dosud soukromníci. Ty bylo nutné nejprve začlenit do zemědělských výrobních družstev. Již po rezoluci Informbyra z listopadu 1949 byla opuštěna původní československá koncepce zemědělského družstevnictví vycházející z demokratických prvorepublikových vzorů a byla nastoupena kolektivizace po sovětském vzoru.⁵

Změny systému řízení v zemědělství měly některé odlišné rysy. Vedle rozdrobenosti výrobní základny hrála důležitou roli i skutečnost, že v zemědělství ještě řadu let po válce přetrvávaly výrazné prvky válečného řízení ekonomiky. Nejvýraznější

4 K hlavním principům chozrasčotu (=hospodářského rozpočtu) patřily: operativní hospodářská samostatnost podniků, krytí hmotné spotřeby, mezd a dalších výdajů z realizované produkce, dosažení plánové rentability, hmotná odpovědnost podniků a jejich zaměstnanců a kontrola hospodářské činnosti ekonomickými prostředky, tzv. kontrola korunou. Viz: PRŮCHA, V. a kol.: *C.d.*, s. 377. Chozrasčot provází veškeré ekonomické reformy, vždy se mluvilo o „kontrolu korunou“, ale reálně jako ekonomický nástroj chozrasčot nepůsobil. V poslední reformě v 80. letech se mluvilo již o úplném chozrasčotu, a to zejména v souvislosti s odstřížením podniků od zdrojů státního rozpočtu a s přechodem na jejich samofinancování obvyklé do té doby pouze v družstevní sféře.

5 K vývoji koncepce JZD srovnej: NOVÁK, P.: *Cesta k JZD. Prameny a studie 48 Z historie zemědělství*. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2012, s. 76–91.

se projevovalo v systému výkupu zemědělských produktů, kdy až do roku 1949 byli zemědělci povinni odvádět veškerou produkci po odečtení spotřeby v domácnosti a ve výrobě. Kontraktační systém zavedený na základě vládních nařízení č. 6 a 7/1949, o zemědělské výrobě podle smlouvy a o výkupu a dodávce zemědělských výrobců, přinesl určitou úlevu. Rolníkům zůstala po odevzdání povinných dodávek, k nimž se zavázali podpisem smlouvy, určitá část produktů pro vlastní spotřebu i pro trh. Smlouvy se podepisovaly na místních národních výborech a pouze 5–10 % rolníků odmítlo smlouvu podepsat.⁶ Těm byly předepsané úkoly uloženy výměrem okresního národního výboru. Systém preferoval vznikající JZD a drobné zemědělce, a to jak v předepisovaném množství výrobků, kde byli více zatíženi větší rolníci, tak i v cenách, kde naopak větší zemědělci dostávali nižší ceny. Individuální systém kontraktace se rozšířil postupně na plánování výroby a výkupu v rámci jednotlivých obcí a od roku 1951 byly zpracovávány plány pro JZD. Ty již zahrnovaly nejenom rozpis toho, které rostlinné a živočišné produkty a v jakém množství mají družstva vyrobit, ale i sféru podnikových financí, materiálně technického zabezpečení, organizace práce apod. Způsob plánování výroby se tak do značné míry sjednotil s plánováním na státních statcích. Plán byl závazný pro všechny zemědělce, tedy i pro zatím soukromě hospodařící a vzájemná substituce výrobků musela být schvalována řídicími orgány.

Přechod na sovětský model řízení je v oblasti plánování zemědělské výroby a výkupu spojen s novým výkupním systémem. Právní podklad mu poskytl zákon č. 56/1952 Sb., o dodávkové povinnosti a o výkupu zemědělských výrobků, jenž byl následně rozpracován vládními usneseními a vyhláškami ministerstva výkupu. Nový systém rozlišoval povinné dodávky a státní nákup a tomu odpovídaly i dvojí ceny. Vedle nich existovaly i ceny na volném trhu. Zemědělci sice dostali prostor, aby mohli prodávat své přebytky, ale výkup byl celostátně znormován a normy se proti předchozím letům výrazně zvýšily. Zvýšila se i jejich progresivita postihující soukromě hospodařící větší rolníky. Podpisování smluv mělo jen formální charakter a tento systém podvazoval aktivity družstev i soukromých rolníků. Jelikož vytvářel potřebný tlak na dokončení kolektivizace, zůstal zachován až do roku 1959.

Souběžně se změnami v plánování zemědělské výroby a výkupu procházely reformami i instituce zajišťující řízení sféry zemědělství. Tíha rozpisů zemědělské výroby spočívala na místních národních výborech, které ale nebyly vhodně personálně vybaveny pro takovéto úkoly. Proto byla po územní reorganizaci v roce 1949 cílevědomě zvyšována úloha vyšších stupňů národních výborů. Nejprve byly již v roce 1949 zřízeny zemědělské referáty krajských národních výborů, následně i na okresních národních výborech a jejich hlavní náplní se stalo zajišťování zemědělské výroby a nákupu. Při všech stupních národních výborů byly zřizovány i dočasné či stálé komise a sbory důvěrníků, které měly zapojit do procesu plánování výroby co největší počet lidí. Proces vytváření sovětského řízení v zemědělství se poněkud opožďoval za průmyslem, který měl v národním hospodářství rozhodující význam. Zatímco proces vytváření úzce specializovaných minister-

⁶ VOJÁČEK, A.: c.d. s. 553.

steve zde proběhl již v roce 1952, v zemědělství nastal obdobný proces až o rok později. V roce 1952 bylo zřízeno samostatné ministerstvo výkupu, které vytvořilo síť krajských a okresních plnomocníků, kteří zajišťovali výkup ve svých rajonech. Současně byli zrušeni újezdní tajemníci a komise pro zemědělskou výrobu a výkup při národních výborech. V jednotlivých místních národních výborech byla současně zřízena placená funkce tajemníka. Toto opatření výrazně přispělo ke zlepšení na úseku výkupu zemědělských produktů i ve sféře činnosti MNV obecně, neboť teprve nyní se MNV profesionalizovali.⁷ Současně ale byla výrazně omezena úloha národních výborů, zejména jejich nejnižších stupňů, které představovaly volené zástupce lidu.

Samostatnou kapitolu v československém zemědělství představovaly státní statky. Vznikly z bývalého podniku Československé státní lesy a statky, do něhož vplynula půda nerozdělená v rámci pozemkové reformy a půda, kterou neměl kdo obdělávat. Právě na řízení státních statků je nejlépe vidět podobnost kroků postupné sovětizace řízení ekonomiky. V letech 1949–51 působily státní statky jako jeden národní podnik, který měl od roku 1950 krajské inspektoráty. V roce 1951 byla jejich organizace zreformována po vzoru průmyslu. V rámci ministerstva zemědělství byla vytvořena Hlavní správa státních statků, která rozepisovala úkoly prostřednictvím svých krajských správ až na úroveň jednotlivých, samostatných, obvykle okresních státních statků, které získaly postavení samostatného národního podniku. Dokončení zakladatelského období představovalo zřízení samostatného ministerstva státních statků 1. března 1953. Tehdy se také krajské správy přeměnily v tzv. trusty státních statků. Úlohou státních statků bylo „dosahovat nejlepších výsledků v zemědělské výrobě na základě vysoké mechanizace a využití všech poznatků pokrokové, zejména sovětské vědy a techniky, socialistickou organizací práce a racionálním řízením výroby, a svým příkladem ukazovat drobným a středním rolníkům a JZD výhody zemědělské velkovýroby před drobnou výrobou a tím napomáhat při socialistické výstavbě našeho zemědělství.“⁸ Státní statky přitom byly v mimořádně obtížné situaci, neboť musely obdělávat půdu, kterou nikdo nechtěl a kterou jim předávala úpadková JZD i MNV. Proto došlo ještě několikrát k reorganizaci řízení státních statků a v polovině roku 1956 bylo ministerstvo státních statků definitivně zrušeno a jejich řízení zajišťoval příslušný odbor ministerstva zemědělství, v krajích pak správy zemědělství, lesního a vodního hospodářství rad KNV zřízené 1. 7. 1956.

Organizační změny proběhly i v nejvyšším orgánu řízení v rezortu zemědělství – na ministerstvu zemědělství. Nově zde vznikl odbor družstevní a plánovací. Výrobní odbory byly v roce 1951 zrušeny a obdobně jako v ministerstvu průmyslu zde vznikly hlavní správy.

Ke změnám došlo i v samotných výrobních podnicích. Základní normou, kterou se řídily vznikající JZD, byly jejich stanovy a domácí a provozní řád. V nich

7 Srovnej: NOVÁK, P.: Profesionalizace místních národních výborů na přelomu 40. a 50. let 20. století. *Prameny a studie 41* Zemědělství a 50. léta. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2008, s. 73–84.

8 Vyhláška Ministerstva státních statků č. 193/1953 U.I., kterou se vydává organizační pořádek (statut) státních statků.

byly vymezeny kompetence jednotlivých orgánů a funkcionářů, zásady rozdělování družstevních důchodů i organizační členění družstev. I tyto směrnice vycházely zkraje z domácí družstevní tradice. Jelikož družstva se mezi sebou vzájemně lišila stupněm zespolečenštění majetku a práce, bylo nutno vytvořit tyto dokumenty pro každý ze čtyř typů JZD zvláště. Zprvu jedno družstvo opisovalo tyto dokumenty od druhého, ale záhy ministerstvo zemědělství začalo vydávat vzorové stanovy a provozní řády, které využívaly zkušeností úspěšných JZD jednotlivých typů. V únoru 1953 schválil sjezd zemědělských družstevníků nové Vzorové stanovy zpracované podle sovětského vzoru, který se stal pro všechna družstva závazným, a družstva musela svoje vnitřní záležitosti uvést do souladu s tímto základním předpisem. Vydáním těchto stanov byl dokončen proces vzniku koncepce JZD.⁹

K základním nástrojům řízení v zemědělství v této době patřil plán. Vztahoval se nejenom na vlastní výrobu, ale i na materiálně technické zásobování, pracovní síly a mzdy, investiční činnost a další stránky života zemědělských podniků. Plán byl závazný, a to i pro soukromé osoby, které se k jeho plnění nijak nezavázaly. Jim byl nařízen a jeho důsledné plnění sankcionováno. Platil však i opak. Co nebylo v plánu, toho nebylo možno zrealizovat. Tímto způsobem byl například znemožněn přístup soukromých zemědělců k novým výrobním prostředkům, neboť jim byly rozepsány pouze úkoly a nikoliv prostředky, jimiž měli úkolů dosáhnout. K dalším důležitým nástrojům plánu v této době patřily ceny zemědělských výrobků. Ty byly nastaveny tak, aby účinně napomáhaly socializaci zemědělství, tj. aby jednostranně zvýhodňovaly socialistické zemědělské podniky případně malé zemědělce. Totéž platilo o daních.

Již záhy po polovině 50. let se ukázalo, že tvrdě direktivní způsob řízení s tisíci rozepisovanými bilancemi pro jednotlivé podniky již není schopen dále zajišťovat potřeby rozvoje národního hospodářství. Na stranu druhou ale právě tento systém umožnil překonat krizi režimu po měnové reformě roku 1953 a přenést pozornost od výroby výrobních prostředků na výrobu spotřebního zboží a realizovat několkero zlevnění základních životních potřeb.

Československu se nepodařilo podchytit v polovině 50. let trend využívání poznatků vědy a výzkumu ve výrobě, který se stále více prosazoval v západních zemích. Mělo problémy i s nízkou produktivitou práce. Extenzivní zdroje růstů byly již ze značné části vyčerpány. Již v roce 1953 připravil zástupce ředitele Státního úřadu plánovacího spolu se Z. Vernerem interní studii o aplikaci sovětského systému řízení, kterou předložil místopředsedovi vlády J. Dolanskému. Přestože ten studii zkritizoval a umožnil později v jejím duchu připravovat reformu hospodářského mechanismu.¹⁰ Na říjnovém zasedání ÚV KSČ roku 1954 Dolanský kritizoval přehnaný proces plánování, kde centrum nahrazuje podnikové řízení. Zde

⁹ Bliže: SUCHÁNEK, J.: *Právní regulace združstevňování československého zemědělství: (Uplatňování marxisticko-leninské agrární teorie při združstevňování československého zemědělství se zvláštním zřetelem k úloze státu a práva)*. Praha Academia, 1977.

¹⁰ LONDÁK, M.: *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. letech 20. století a slovenská ekonomika*, Historický ústav SAV Bratislava 2010, s. 74.

také poprvé zaznělo volání po důsledné decentralizaci v plánování. Významný podnět k rozvíjení snah po úpravě hospodářského mechanismu přinesla celostátní konference KSČ v červnu 1956, která měla na programu přípravu směrnic druhé pětiletky. Při hodnocení dosažení stavu bylo konstatováno, že v oblasti řízení nebylo dosaženo pronikavých výsledků. A byly zde navrženy zásady reformy systému řízení.¹¹ Dvacátého prvního prosince 1956 politbyro ÚV KSČ vytvořilo komisi, která měla řešit přepracování směrnic druhé pětiletky, ale současně i problémy systému řízení národního hospodářství. Do konce dubna 1957 dostal Kurt Rozsypal, v té době již předseda Státního plánovacího úřadu a náměstek ministra stojící v čele této komise, úkol rozpracovat „soustavu opatření k uplatnění ekonomických podnětů v řízení národního hospodářství, jako je zisk, úvěr, ceny, chodrasčot, využívání fondů rozvoje, doplňkových rozpočtů národních výborů apod.“¹² Příprava reformy postupovala rychle vpřed a komise ji v průběhu roku 1957 průběžně konzultovala s vedením KSČ a definitivně byla schválena plénem ÚV KSČ 20. 2. 1958. Dokument s názvem „O zásadách zvýšení ekonomické účinnosti řízení průmyslu a stavebnictví“ vstoupil v platnost od 1. ledna 1959, tedy v době, kdy již probíhal první krok reformy.

Rozsypalova reforma byla realizována postupně ve třech reformních krocích v letech 1958–1960. Prvním krokem byla reorganizace podnikové sféry a s ní spojené reorganizace výrobních ministerstev. Druhým krokem byla změna plánování, a to jak v centru, tak i na úrovni podniků a s tím spojené zavedení nového způsobu hmotné zainteresovanosti podniků i pracovníků. Závěrečným krokem byla přestavba mezd.

Reorganizace podnikové sféry byla uskutečněna v předstihu k 1. 4. 1958. Z podniků byly vytvořeny vyšší celky, tzv. výrobní hospodářské jednotky (VHJ), které měly významnou úlohu při plánování výroby podniků. Podstavou bylo sloučení několika podniků do VHJ, které tak představovaly střední stupeň řízení. Reformou vzniklo ze 1417 ústředně řízených podniků 383 VHJ s 929 podniky. VHJ vznikly třemi základními způsoby. Prvním nejčastějším byl vznik tzv. základního podniku slučujícího několik dosavadních podniků s vlastní právní subjektivitou, z nichž vedoucí úlohu převzal největší z nich. Druhým typem byl tzv. vedoucí podnik, kdy do VHJ bylo sloučeno několik podniků, jimž byla zachována právní subjektivita. Vedoucímu podniku příslušely kompetence v oblasti technických inovací, projekce, výzkumu a obecně rozhodování o dlouhodobých a koncepčních záležitostech. Tato forma se uplatnila zejména ve strojírenské oblasti. Třetí formu představuje sdružení podniků. Ty zůstaly samostatné, ale současně si vytvořily nadpodnikový útvar pro řízení a koordinaci a také pro obstarávání některých společných činností jako byl odbyt výrobků či vývoj. Tato forma se uplatnila především v odvětvích s velkým množstvím malých roztržštěných podniků bez dominantních podniků. Nejvýraznějšího uplatnění našla tato forma ve sféře spotřebního

11 ROZSYPAL, K.: *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964 (Paměti)*, Praha VŠE, 1999, s. 32.

12 NA ČR, fond KSČ-UV-02/2, sv. 126, a j.162., citováno podle LONDÁK, M.: c.d. s. 83.

a potravinářského průmyslu. Sdružení existovalo 76, zbylých 316 VHI patřilo k oběma předchozím typům.¹³

Vznik VHI měl svůj protějšek ve zrušení 94 hlavních správ na rezortních ministerstvech, z nichž odešlo přes polovinu pracovníků, značná část z nich do vznikajících VHI. Některá ministerstva byla zrušena, jiná sloučena do větších celků. Současně byl zřízen Státní výbor pro rozvoj techniky. Jemu byl podřízen Úřad pro normalizaci a Úřad pro patenty a vynálezy. Redukce ministerstev souvisela se změnou jejich poslání. Nadále měla připravovat dlouhodobé koncepce rozvoje a operativní řízení podřízených podniků, které dosud prostřednictvím svých hlavních správ vykonávaly, bylo přesunuto na výrobně hospodářské jednotky.

Podstatu reformy představoval až druhý krok – změna plánování na centrální i podnikové úrovni zavedené k 1. 1. 1959. Nespočíval ve zmenšení úlohy plánu, to v dané situaci nebylo možné ani z praktických důvodů, ale ani z hlediska teorie politické ekonomie socialismu. Spočíval ve změně úhlu pohledu na postavení plánu v ekonomice. Státní úřad plánovací ve spolupráci s redukovanými ministerstvy měl připravovat dlouhodobé plány rozvoje zahrnující několik pětiletěk, které měly prognostickou povahu. Tyto plány neměly závazný charakter a sloužily jako východisko pro tvorbu střednědobých pětiletých plánů. Novinku představovalo přímé provázání plnění úkolů pětiletky s hmotnou zainteresovaností podniků i jednotlivců. Ministerstva vypracovávala pouze směrnici k pětiletému plánu, podle níž VHI zpracovaly vlastní návrhy pětiletky, kterou pak projednaly s nadřízenými orgány, během něhož se postupně vybilancovaly proporce v celém národním hospodářství. Krátkodobé plány byly zcela v kompetenci VHI. Zde však spočíval jeden z klíčových problémů Rozsypalovy reformy. Svoje podmínky znaly nejlépe samy podniky a ty si navrhovaly takové plány, které bylo snadné splnit a současně i podmínky, z nichž k významným patřily např. dodávky surovin a výrobků jiných odvětví, za nichž jsou schopny plán splnit. Naplánovaly si tak nerealistické výše investic, zásob apod.¹⁴ Podniky nově dostaly možnost rozšířit si své zdroje zvýšením výroby, snížením nákladů či urychlením zavedení nových kapacit do provozu. Samostatnost podniků v rozhodování měla být umožněna přijetím tzv. normativů hmotné zainteresovanosti. Existovaly dva a těmi byly normativy podnikové a osobní zainteresovanosti. Podniky měly být na svém rozvoji zainteresovány na základě normativů podílu na zisku, resp. podílu na přírůstku zisku a normativu podílu z odpisů. Předpokládalo se, že postupně podniku zůstane až 100 % amortizačních odpisů, které se dosud odevzdávaly státu. Přírůstku zisku bylo možno dosáhnout nejenom zvýšením výroby, ale i zkrácením doby výstavby, odprodejem nevyužitých základních prostředků či zrychlením obratu zásob. O využití získaných prostředků si podniky rozhodovaly samy a směly je použít k tzv. decent-

¹³ Na jednu VHI připadalo průměrně 4600 pracovníků a na jeden podnik 1898 místo dřívějších 1244. Počet VHI se koncentrací v následujících letech postupně zmenšoval a v 70. letech se přeměnily v trusty, oborové podniky a koncerny. PRŮCHA, V.: c.d. s. 380.

¹⁴ Blíže k principu obráceného minimaxu, který představuje základní příčinu neúspěchu socialistické ekonomiky a spočívá v maximalizaci vstupů socialistických podniků a minimalizaci jejich výstupů ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika, příspěvek k teorii hospodářské politiky*. Praha Karolinum, 2004.

ralizovaným investicím.¹⁵ Zainteresanost jednotlivých pracovníků měly zajistit další dva normativy, a to normativ průměrných mezd a normativ prémieových fondů. Podniky, jejichž mzdový fond byl rozdělen na základní mzdový fond a prémieový fond, tak mohly samostatně rozhodovat o zvýhodnění mimořádných výkonů některých pracovníků.

Závěrečný krok Rozsypalovy reformy představovala mzdová přestavba realizovaná postupně od druhé poloviny roku 1958 do konce první poloviny roku 1959. Od roku 1945 se totiž nezměnily centrálně stanovené mzdové tarify, jejichž roli bylo nutno posílit. Podíl tarifů na celkové mzdě totiž činil necelou polovinu a zvýšit mzdy bylo možné prostřednictvím nadtarifní složky závislé na plnění výkonových norem. Jelikož ty bylo možné zvyšovat reálně jen do určité míry dané fyzickými a dalšími schopnostmi pracovníků a jejich technickým vybavením, výkonové normy byly pravidelně změkčovány. Cílem mzdové přestavby bylo posílení tarifů na úroveň 75–85 % u úkolových mezd a na 80–90 % u časových mezd. Současně byly vypracovány nové tarifně kvalifikační katalogy pro jednotlivá odvětví, ve kterých byly jednotlivé práce rozděleny do jednotlivých tříd. Podniky současně získaly možnost používat prémie za jakost, úsporu materiálu či technické inovace. Prémie měly současně za úkol zvýšit prestiž technických a úřednických profesí, které se dostaly v minulých letech co do výše mezd hluboko pod úroveň mezd dělníků. Reforma sledovala i zvýšení účasti pracujících na řízení. Nástrojem mělo být zavedení kolektivních smluv, které stanovovaly vnitropodniková pravidla prémieování a konkretizaci některých pracovních podmínek.

Úspěšnost Rozsypalovy reformy byla svázána se stabilním neměnným centrálním pětiletým plánem, od něhož se odvíjela hmotná zainteresanost podniků i pracujících, která by byla zaručena pro celé pětileté období. Tím by jim poskytla jistotu, že jejich výsledky si nepřivlastní někdo jiný. Tento základní předpoklad nebyl splněn. Třetí pětiletka byla naplánována bez ohledu na realitu, takže se již koncem roku 1961 třetí pětiletka zhroutila. K tomu se přidružila mezinárodní sovětsko-čínská roztržka a karibská krize v roce 1961 a druhá berlínská krize v roce 1962 a výsledkem byl katastrofální vývoj československé ekonomiky. Stát své závazky vůči podnikům neplnil, i když se je pokusil zkraje dotovat, ale postupně musel přejít na direktivní způsob řízení ekonomiky. V roce 1962 byla reforma odvolána. V počátcích reformy v roce 1958 se jevil růst ekonomiky velmi pozitivně, současně však zapříčinil nerealistické plány třetí pětiletky a tím si Rozsypalova reforma sama podepsala svůj ortel. Kurt Rozsypal nikdy neuznal, že základní příčinou neúspěchu reformy, jejíž výsledky nebyly nikdy vyhodnoceny, nespočívají v samotné podstatě socialistického plánování a vždy za příčinu jejího neúspěchu považoval mezinárodní komplikace, především problémy s Čínou.

15 Statistické údaje však ukazují, že k naplnění tohoto záměru došlo jen z malé části. V průmyslu byly nadále 4 ze zdrojů vytvořených VHI přerozdělovány prostřednictvím státního rozpočtu. KODET, Z.: *Hmotná zainteresanost v průmyslu ČSSR*. Praha NPL, 1963, s. 56–67. Citováno podle ŠULC Z.: *Stručné dějiny ekonomických reforem*, s. 29.

Rozsypalova reforma v zemědělství měla poněkud odlišný průběh. Přestože byla tato reforma koncipována pouze pro průmysl a stavebnictví, její jednotlivé kroky se dotkly více či méně i zemědělství.

Hned první krok reformy – reorganizace podniků a ústředních orgánů státní správy v roce 1958 se týkal i sféry zemědělství. Při ministerstvu byly zrušeny hlavní správy a vznikly i zde výrobní hospodářské jednotky. V rezortu zemědělství se týkaly především potravinářského průmyslu, kdy vznikla samostatná sdružení lékáren, lihovarů, masného průmyslu apod. Do podoby samostatné VHS byly zapojeny i stávající podniky vyrábějící zemědělskou techniku. V případě strojních a traktorových stanic došlo v roce 1960 k jejich výrazné reorganizaci. Velká část stanic byla zrušena a jejich mechanizace byla převedena přímo do jednotlivých družstev. Zbývající STS si ponechaly pouze těžkou mechanizaci a dále zajišťovaly i opravy zemědělské techniky. Změněnou náplň práce dostalo roku 1960 i samotné ministerstvo zemědělství, do kterého byla sloučena správa zemědělství včetně výkupu zemědělských produktů, potravinářského průmyslu, lesního i vodního hospodářství.

S hledáním efektivnějších forem hospodaření ovšem souvisí ještě jeden významný prvek, a to vytvoření zákonných podmínek pro vznik společných zemědělských podniků. Roku 1959 byl přijat nový zákon o JZD, který nahradil ten deset let starý.¹⁶ V něm již byla zakotvena možnost vytvářet vyšší a nižší stupeň spolupráce jednotlivých družstev, přičemž jako nižší byla charakterizována kooperace např. zapůjčením nevyužívaných strojů, pracovních sil apod. Za vyšší formu spolupráce bylo považováno zakládání společných zemědělských podniků. V období konce 50. a počátku 60. let vznikl pouze jeden druh společných podniků a tím byla meliorační družstva, která společně pro několik družstev zajišťovala melioraci pozemků projekcí počínaje a realizací konče. Později se přidaly i další společné podniky. Impulsem pro jejich mohutný rozvoj byla až druhá Šikova ekonomická reforma.

V ovzduší hledání organizačních forem, které by pomohly zvýšit produktivitu práce a efektivitu vynakládaných prostředků konce 50. let vzniká i další významný fenomén týkající se družstevní větve zemědělské prvovýroby. Není přímo svázán s Kurtem Rozsypalem, ale svým pojetím z Rozsypalovy reformy vychází. Je to prvá fáze slučování zemědělských podniků do větších celků, která započala v roce 1960. Představuje svého druhu období základních podniků VHS, kde se několik podniků – zde družstev – sloučilo pod jeden, zpravidla největší či nejsilnější. Dílčí podniky pak ztratily svoji právní subjektivitu, avšak i nadále hospodařily na principu úplného chozrasčotu. Slučování JZD do větších celků mělo krom základního hospodářského významu, kdy silnější družstva dotovala slabší a celkově tak pomohla povznést zemědělskou výrobu na vyšší úroveň, i význam pro sféru řízení. Menší počet družstev byl snáze manažersky zvládnutelný.

Druhý krok Rozsypalovy reformy se týkal sféry zemědělství jen zprostředkovatně. V již zmíněném zákonu č. 49/1959, o JZD, jsou JZD charakterizována jako socialistický zemědělský podnik, pro něž jsou státní pětiletý plán a další státní plány

¹⁶ Zákon č. 49/1959 Sb., o jednotných zemědělských družstvech, z 9. července 1959, část sedmá, o společných družstevních podnicích paragraf 33–37.

závazné. Družstev se normativy netýkaly. Využity však byly jiné ekonomické nástroje. I zde v oblasti zainteresovanosti zemědělských podniků i samotných družstevníků, mnohem méně již zaměstnanců státních statků, došlo k významnému posunu. Především se změnil hlavní nástroj, kterým stát ovládal zemědělskou výrobu a tou byl systém výkupu. Vládním nařízením č. 590 z 31. 5. 1957 byl upraven výkupní systém, dodávkové normy a plány kontraktace zemědělských výrobků. Zásadní změnu však přinesl až nový systém výkupu zavedený 5. 6. 1959. Jeho hlavním ekonomickým nástrojem byly ceny, které ovlivňovaly jak hmotnou zainteresovanost podniků, tak i jednotlivých pracovníků. Nové ceny zemědělských produktů měly zajistit nejenom zajištění státních fondů zemědělskými výrobky a uspokojovat narůstající potřeby obyvatel, ale dosáhnout současně i rychlejší tempo růstu a z hospodárnění zemědělské výroby. Nové ceny měly uhrazovat nejenom vlastní náklady a prostředky na vnitrodružstevní akumulaci, ale i dotovat ostatní družstevní fondy. Zásadní změnu představovala skutečnost, že nové ceny byly koncipovány jako jednotné. Dosavadní systém dvojích cen – nákupních a výkupních – byl zlikvidován, neboť se postupně stal brzdou dalšího rozvoje JZD. Nové ceny byly v průměru o 14,7 % vyšší než staré, avšak zahrnovaly i některé dotace a podpory ze státního rozpočtu. Od 1. 7. 1959 se rovněž snížily ceny zemědělských strojů v průměru o 30 %.¹⁷ Současně se zvýšily prodejní ceny hlavních krmiv a zrušil se zpětný odprodej krmivých odpadů. Zemědělské závody tak byly stimulovány k vlastní produkci krmiv. Dalším z významných ekonomických nástrojů byla zemědělská daň.

Byla poměrně výrazně zvýšena. Právě pomocí daně byly zmírňovány rozdíly mezi JZD hospodařících v odlišných přírodních a hospodářských podmínkách.¹⁸ Zvýšení daně však kompenzovaly vyšší ceny. Pro velmi dobře hospodařící JZD znamenala úprava cen a daní jen minimální pobídku do dalšího hospodaření. Pro ně byl zajímavější další nástroj a tím bylo převedení strojového parku ze zrušených strojních a traktorových stanic přímo do zemědělských podniků. Tím se stala spolu s nákupem nových strojů za nižší ceny nezávislá na strojové práci cizích subjektů. Pro ekonomicky slabá JZD, a především pro ta působící v horších přírodních podmínkách, byla určena přímá pomoc státu. V horské oblasti měla JZD dotovanou investiční výstavbu i nákup mechanizačních prostředků, slevy na práce těžké mechanizace, kterou si ponechaly reorganizované traktorové stanice, dotované měly i ceny hnojiv a osiv.

Současně byl výrazně zredukován počet státem sledovaných ukazatelů zemědělské výroby a výkupu v případě výroby na pouhých pět ukazatelů a ve výkupu na devět ukazatelů.

V roce 1960 se částečně změnila organizace nákupu. Rozšířila se činnost nákupních závodů, které nyní již uzavíraly smlouvy se zemědělskými podniky a soustředila se sem rovněž výroba krmiv a hospodaření s osivy a sádkami. Reorganizaci dovršilo v roce 1962 zřízení Ústřední správy nákupu zemědělských výrobků.

¹⁷ VOJÁČEK: c.d.s. 572.

¹⁸ V řepné oblasti byla stanovena na 7 %, v kukuřičné na 6 %, v bramborářské na 3 %, v bramborářsko-ovesné 1,5 % a v horské oblasti na 1 % základu pro vyměřování daně. Přitom ONV měly možnost zvýšit či snížit daň o 1 %.

Základem plánování v zemědělství se měly stát dlouhodobé plány rozvoje zemědělství ve vazbě na ostatní odvětví národního hospodářství, která zajišťovala stabilitu zemědělství dodávkami svých výrobků. Neustále byly hledány způsoby, jak účinněji zreformovat střední stupeň řízení, který v zemědělství představovaly od roku 1956 na KNV krajské zemědělské správy a odbory výkupu zemědělských výrobků a na ONV zemědělské odbory a odbory výkupu zemědělských výrobků. V roce 1959 byla váha plánování rozvoje zemědělství položena na okresní národní výbory. Ty měly úkoly státního plánu výroby a výkupu projednat spolu s místními národními výbory s jednotlivými družstvy na základě koncepce rozvoje zemědělské výroby okresu i jednotlivých roků. Obdobně jako podniky, resp. výrobně hospodářské jednotky měla i jednotlivá družstva vypracovat vlastní návrhy pětiletého plánu a ty projednat s ONV. Družstva však nebyla zpravidla takoveto plány schopna vytvořit a pomoci jim při tom měli pracovníci ONV.

V prosinci 1961 přijalo předsednictvo ÚV KSČ zásady pro prohloubení řízení zemědělství na krajské a především okresní úrovni. Odbory zemědělství byly reorganizovány. Finanční, sociální, školská a další činnost, kterou vzhledem k zemědělství a venkovu vykonával zemědělský odbor, byla přesunuta do příslušných odborů a zbylí pracovníci zemědělského odboru organizačně zajišťovali zemědělskou výrobu přímo v JZD a státních statcích. Zde organizovali hnutí za plnění a překračování státních plánů výroby a nákupu. Tato reforma se ukázala jako neúčinná a vzhledem k malým zkušenostem pracovníků národních výborů přímo z výroby do zemědělských závodů jen vnašela chaos. Proto již v dubnu 1963 přijalo ÚV KSČ rozhodnutí o přestavbě řízení zemědělské výroby. Na jeho základě vznikly podle zákona č. 32/1963 Sb. výrobní zemědělské správy v jednotlivých okresech a krajích. V okresech řídily s výjimkou malého počtu centrálně řízených úzce specializovaných organizací všechny výrobní podniky na daném okrese. Současně byly zrušeny zemědělské odbory ONV. V krajích výrobní zemědělské správy prováděly především koordinační činnost. Výrobní zemědělské správy tak udělaly definitivní tečku za obdobím reformy přelomu 50. a 60. let v zemědělství a představují návrat k direktivnímu způsobu řízení zemědělských podniků.¹⁹

Špatné klimatické podmínky počátku 60. let spolu s obtížemi národního hospodářství, které nebylo schopno zajistit potřebné množství strojů a dalších průmyslových výrobků. Hospodářská situace JZD se zhoršovala a odmítala plnit postupně se zvyšující nákupní nároky, jelikož nebyly podloženy výrobou. ONV proto pouštěla od projednávání plánu výroby s družstvy, začala opět družstvům direktivně určovat, kolik čeho mají vyrobit a dodat. Již na rok 1963 vláda zvýšila počet závazných ukazatelů výkupu. Jelikož družstva odmítala uzavírat smlouvy na tzv. podnikové ukazatele nákupu, tj. i ty, které nebyly závazné, v metodice rozpisu plánu výroby a nákupu na rok 1964 byl vysloven požadavek plného využití půdního fondu. Poté již musely jednotlivé zemědělské podniky rozepisovat výrobu veškerých země-

19 Výrobní zemědělské správy direktivním způsobem rozepisovaly zemědělským podnikům úkoly a jejich pracovníci byly v téměř průběžném styku se zemědělskými podniky. Značná část zaměstnanců zemědělských správ pocházela přímo ze zemědělských podniků a oproti představitelům národních výborů zemědělské problematice opravdu rozuměla. To se kladně projevilo na hospodářských výsledcích podniků.

dělských výrobků. To však již řídily výrobní zemědělské správy, které také v letech 1963–64 připravily genery rozvoje zemědělství v jednotlivých okresech a krajích do roku 1970, resp. 1980.

S třetím krokem Rozsypalovy reformy souvisely úpravy odměňování pracovníků v zemědělství. Specifikou odměňování zemědělství byl přepočítání odměn prostřednictvím pracovních jednotek, které byly převzaty ze Sovětského svazu. Odměna měla naturální a finanční část a měsíčně byla splatná pouze záloha, zatímco na doplatky se muselo čekat až podle toho, jak dopadne konkrétní hospodářský rok. To přinášelo značnou nejistotu a spolu s výrazně nižší úrovní sociálního zabezpečení, délkou pracovní doby a charakterem práce odrazovalo zejména mladé lidi od práce v zemědělství. Již v průběhu 50. let se snažila družstva hledat způsoby, jak zlepšit odměňování svých pracovníků. Nacházela je v různých kombinacích úkolové a časové práce, do níž se mohli zapojit i členové rodiny.²⁰ Zásadní změnu však přinesla až změna systému odměňování, ke které přistupovala jednotlivá družstva postupně podle svých hospodářských výsledků od počátku 60. let. Tehdy byla dobírka za hospodářský rok zrušena a každý měsíc členové JZD stejně jako tomu bylo od prvopočátku u zaměstnanců státních statků, dostávali pravidelně výplatu. Část družstev stále práci přepočítávala na pracovní jednotky, část již přešla přímo na odměňování na základě hodinové nebo úkolové mzdy. Paralelně byly zpřesňovány normy jednotlivých zemědělských prací a stanovovány kvalifikační požadavky na jednotlivé práce a tomu byl uzpůsoben i způsob odměňování. Součástí mzdového systému se staly i prémie za dosahování lepších než plánovaných výsledků. Volba vlastního způsobu odměňování i vlastních výkonových norem byla ponechána na jednotlivých družstvech, které ji musely podle nového zákona o JZD č. 49/1959 promítnout do svých interních předpisů. V letech 1959–1961 byly postupně vydány všechny základní dokumenty týkající JZD jako byly Vzorové stanovy, Zásady odměňování práce v JZD, Vzorové výkonové normy pro práci v JZD a Vzorový pracovní řád. Ty nahradily starší směrnice z 50. let, které byly již vzhledem k vývoji JZD neaktuální.

V polovině 60. let se již problémy národního hospodářství nahromadily natolik, že bylo nutné přistoupit k zásadním reformám hospodářského mechanismu. V pořadí již druhá pětiletka se fakticky rozpadla a národní hospodářství bylo řízeno na základě jednorozhodných plánů. Na půdě Ekonomického ústavu ČSAV byly již od počátku 60. let postupně revidovány základní poučky stalinského pojetí politické ekonomie socialismu a přemýšlelo se o změnách hospodářského mechanismu prostřednictvím uplatnění tzv. zbožné peněžní vztahů, jak se tehdy z politických důvodů nazýval trh. Víceméně náhodné setkání bývalých spoluvězňů z koncentračního tábora, nyní prezidenta republiky A. Novotného a ředitele Ekonomického ústavu Oty Šika, vedlo počátkem roku 1963 k vytvoření týmu pro přípravu nové soustavy řízení. Organizačně práci na reformě zajišťovala Státní komise pro organizaci

20 Sonda do hospodaření JZD Hlízov na Kutnohorsku ukázala, že právě princip „rodinné mzdy“ při pracích jako bylo jednocení řepy, vybírání brambor apod. umožňující rodinám zemědělců získat dodatečné příjmy z velké části rozhodla v tomto JZD, že lidé vzali družstvo za své a jejich příjmy již v poslední třetině 50. let mírně převyšovali příjmy dělníků v místním průmyslu. Blíže: NOVÁK, P.: Kolektivizace...

a řízení podřízená předsedovi vlády opírající se o komise složené z externistů. V ní měla klíčovou pozici teoretická skupina v čele s O. Šikem. Ta zformulovala vstupní materiál k nové koncepci reformy pod názvem Návrh tezí o zdokonalení soustavy řízení národního hospodářství.

Důraz v Návrhu byl položen na přeměnu stávajících podniků na reálné tržní subjekty. Předpokládal vytvoření „*obecných ekonomických podmínek*“ založených na nabídce a poptávce a na hmotnou zainteresovanost podniků vážící se na „skutečnou realizaci zboží“ a nikoliv jen na jejich výrobu. Počítalo se s třemi kategoriemi cen, z nichž pevné měly být postupně nahrazovány limitovanými a volnými. Direktivní určování struktury a objemy výroby i jednotlivých výrobních činitelů Nástin neobsahoval. V oblasti investic a trhu práce návrh ponechával vysokou míru státní regulace. Návrh tezí sice nebyl zveřejněn, ale veřejnost se s jeho hlavními zásadami mohla seznámit v prosinci 1963 v Rudém Právu a v únoru 1964 v článku Oty Šika v Hospodářských novinách. Teoretická skupina byla pod silným tlakem ze strany vedení KSČ a než byl návrh v polovině roku 1964 schválen předsednictvem ÚV KSČ, musel být čtyřikrát přepracován, tak, aby text zakotvoval vedoucí úlohu strany a prioritu socialistického plánování.²¹ V této době měli velká část ÚV KSČ i předseda vlády a prezident vůči ekonomické reformě sympatie a neměli vůči Návrhům žádné zásadní výhrady.

V této době však došlo ke změně vnějších i vnitřních podmínek, v SSSR se dostal k moci L. Brežněv a v ČSSR odpovědnost za realizaci reformy byla přenesena na Státní plánovací komisi, která se snažila prosadit maximální vliv centrálního plánování. Na lednovém zasedání ÚV KSČ roku 1965 schválil projekt reformy nazvaný Hlavní směry zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství vypracovaný Státní komisí pro řízení a organizaci již schválený ekonomickou komisí ÚV KSČ. Státní plánovací komise následně vypracovala právní normy, které umožňovaly od 1. ledna 1966 v omezené míře realizovat některé reformní kroky.

Výrazně byly omezeny závazné úkoly centrálního plánu a současně přijaty podmínky pro samostatné hospodaření podniků. Direktivní ukazatele státního plánu nahradily daňové odvody, které byly diferencované podle odvětví se zárukou platnosti na tři roky. Cílem bylo odvody sjednotit, ale to vyžadovalo reformu cenové soustavy, pro jejíž dokončení byl stanoven konec roku 1968. Vzhledem k urychlení cenové reformy bylo možno k sjednocení odvodů přistoupit již k 1. lednu 1967. Odvody se odváděly z hrubého důchodu podniku, ze základních fondů a ze zásob a tzv. stabilizační odvod z mezd měl zabránit předstihu růstu mezd před produktivitou práce. Odvody měly platit alespoň do roku 1970 a podniky by na jejich základě hradily výdaje na investice z vlastních zdrojů či z investičního úvěru a jen výjimečně ze státního rozpočtu. Dalším z požadavků systémové povahy bylo rozbití monopolní oborové struktury podnikové sféry, kdy podniky dostaly právy vystupovat ze stávajících výrobních jednotek a volně se zapojovat do nových dle své

21 Opozici měla reforma nejenom v některých členech vrcholných stranických orgánů, kteří se v ekonomice až na výjimky neorientovali, ale i v odborné sféře. Proti reformě s dominancí tržně peněžních vztahů a pouze orientačním charakter plánu se vyslovil i Kurt Rozsypal, který požadoval návrat k principům své reformy. S centrálním postavením plánu. Blíže: ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reform...*, s. 43–44.

úvahy. Státní podniky měly být komercionalizovány a odstátněny a vedle nich se měly rozvíjet i podniky družstevní i drobné soukromé. Ekonomika se měla otevřít zahraničním trhům a podniky směly volně vyvážet do zahraničí. Regulativní nástroje hospodářské politiky vlády se zaměřovaly na slučitelnost plánování a tržního mechanismu a zaměřovaly se především na obecná a dlouhodobá pravidla, která měla umožnit podnikům dlouhodobě kalkulovat svá rozhodnutí.

Od 1. 1. 1967 byly rovněž zavedeny tři kategorie cen. Pevně byly stanoveny ceny základních životních potřeb, hlavních zemědělských výrobků a některých druhů surovin a materiálů. Limitované ceny měly centrálně určeno rozmezí, v jehož rámci se cena dohadovala mezi dodavatelem a odběratelem a volné ceny měly vzejít z konkurenčního prostředí a týkaly se např. módních novinek nebo výjimečných druhů zboží. Ještě téhož roku byla zahájena i druhá etapa cenové reformy, která měla vést k tvorbě cen pouze na základě nabídky a poptávky. Reálný vývoj cen ukázal slabiny cenové přestavby. Rozdíly v rentabilitě jednotlivých podniků byly obrovské a musely se řešit dalším přerozdělováním. Celou polovinou odvodů z hrubého důchodu roku 1968 musely být dotovány „chudé“ podniky na úkor „bohatých“.²² To vedlo k podlomení důvěry podniků k reformním krokům, neboť se pouze změnila forma direktivního řízení – přímé příkazy nahrazovaly ekonomické nástroje a výsledky snažení podniků si rozdělil někdo jiný. Reálně hrozil návrat centralistického modelu řízení. Ekonomická reforma se zastavila.

Na jaře roku 1968 započal proces demokratizace společnosti, který se nezastavil ani před dosud nedotknutelnou politickou oblastí. Základem změn se stal AKční program KSČ přijatý zasedáním ÚV KSČ 5. 4. 1968. Místopředsedou vlády se stal ředitel Ekonomického ústavu a duchovní otec celé reformy Ota Šik. Nový generální tajemník ÚV KSČ Alexander Dubček prohlásil, že nyní jde o vytvoření nového systému fungování ekonomiky a nikoliv pouze o zdokonalování stávajícího systému.

V této situaci bylo nutno předložit veřejnosti konkrétní program rozvíjení reformy. Jako prozatímní program posloužil článek v *Hospodářských novinách* M. Horálka, M. Sokola, Č. Kožušníka a O. Turka. Nástin koncepce dalšího rozvíjení ekonomické soustavy řízení, jenž systémová i regulativní doporučení změn v mechanismu fungování ekonomiky provázel i teoretickými úvahami. Některé otázky v programu reformy byly stále otevřené. Jednou z nich bylo i pojetí správy podniků. Zde Ota Šik opustil svůj původní názor na manažerskou formu podnikové správy a přiklonil se k zakládání rad pracujících ustanovovaných vládou po třetinách z řad pracovníků, zástupců státních orgánů a mimopodnikových odborníků. Slovenští ekonomové v této době pracovali na koncepci dvou národních ekonomik.²³

Po čtyřech měsících od předložení tohoto provizorního programu vojenská intervence pěti států Varšavské smlouvy zabrzдила slibně se rozvíjející reformní proces. I poté někteří ekonomové pracovali na rozvíjení ekonomické reformy, ale ta již zůstala pouze v písemné podobě. V lednu až květnu 1969 připravilo 12 ekonomů

²² PRŮCHA, V.: C.d. s. 387.

²³ Blíže ke slovenské problematice ve vztahu k první i druhé ekonomické reformě a pokusům o reformu v 80. letech LONDÁK, M.: *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. letech 20. století a slovenská ekonomika*. Historický ústav SAV Bratislava, 2010.

pod vedením K. Kouby další Náčrt základní koncepce ekonomické reformy, který již byl mnohem konzistentnější než dosavadní programy a zahrnoval i oblast peněžního a investičního trhu, zrušení devizové regulace a předpokládala další přestavbu daňové soustavy.²⁴ Posledním krokem Šikovy reformy byl návrh paragrafovaného znění zákona o podniku a podnikání z roku 1969, který obsahoval řadu principů, na nichž byla Šikova reforma postavena. Návrh ale nebyl nikdy realizován a ekonomové v Státní plánovací komisi mezitím intenzivně připravovali návrat k centrálnímu plánování. V dubnu 1969 se do čela KSČ dostal G. Husák. V květnu byla přijata ÚV KSČ Realizační směrnice, jež posílila úlohu plánu v ekonomice, a definitivní tečku za reformou udělalo zasedání ÚV KSČ k ekonomickým otázkám, které stanovilo za základ nápravy problémů, které se živelným uskutečňování reformních kroků nahromadily, viděl opět národohospodářský plán. V následujícím roce již byly úkoly státního plánu direktivně rozepisovány od centrální úrovně až na úroveň jednotlivých podniků.

V zemědělství měl průběh reformního procesu odlišný charakter. Šik počítal s uplatněním ekonomické reformy v zemědělství až mnohem později, ale vývoj v této oblasti probíhal do značné míry autonomně. V tomto smyslu není ekonomická reforma v zemědělství spojena s osobou O. Šika, ale s širokým kolektivem pracovníků Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky a dalších zemědělských institucí.²⁵ Její podstata je však stejná – dosáhnout vyšší efektivity zemědělství a pro zemědělské podniky získat větší pravomoci o rozhodování o vlastní budoucnosti a pro pracující v zemědělství vyšší uspokojování jejich potřeb. V zemědělství začaly práce na reformě poněkud později než v průmyslu. Zasedání ÚV KSČ z 27.–29. ledna 1965 přijalo usnesení o hlavních směrech zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství, které mělo být vyzkoušené v hlavních odvětvích národního hospodářství, a to včetně zemědělství již v roce 1966. To se sice nestalo, ale problematiku řízení zemědělství měl v následujícím roce dvakrát na pořadu jednání ÚV KSČ, který k němu vydal v roce 1966 dvě usnesení, která se zabývala speciálně řízením v zemědělství. Na jejich základě byl vypracován ucelený koncept reformy, která byla v zemědělství spuštěna k 1. lednu 1967. Na přípravě koncepce reformy se podílel především Ústav zemědělské ekonomiky, vysoké školy zemědělské i samotné ministerstvo zemědělství. Práce na zdokonalené soustavě řízení v zemědělství, jak se reforma hospodářského mechanismu v zemědělství oficiálně nazývala, se rozeběhly dvojím směrem – vytvořením funkční soustavy řídicích institucí a sestavením uceleného komplexu řídicích nástrojů, v nichž klíčové místo získaly nástroje ekonomické povahy. S nimi souviselo i včetně vytvoření modelu zemědělského podniku schopného obstát v podmínkách otevřené ekonomiky.

Hledání vhodných řídicích struktur se týkalo jak centrálního článku řízení, tak struktur na úrovni okresů a krajů. Základní změnou v centrální úrovni řízení byl vznik samostatného ministerstva zemědělství a výživy Slovenské socialistické

²⁴ Blíže: ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reform...* s. 54–55.

²⁵ *Návrh koncepce ekonomického řízení zemědělství*, jenž v druhé verzi vydal Ústav zemědělské ekonomiky v roce 1965 vypracovali: V. EREMIÁŠ; J. JANOVIČ; F. KÁRNÍK; P. KUBAŠ; G. OLMOVÁ; E. PALÁŠTHY, L. SOBOTKA; M. ŠEBIESTA a O. TATARKA.

republiky. Nebyl však součástí reformy, ale celospolečenského procesu, který vedl k rozdělení dosud unitárního státu na dvě republiky spojené ve federaci. Z hlediska ekonomické reformy byly podstatnější změny na střední úrovni řízení. Zde řídily rozvoj zemědělství od roku 1963 výrobní zemědělské správy. Na krajích se koncepční prací v této oblasti, nikoliv operativním řízením, zabývaly krajské výrobní zemědělské správy, které byly roku 1967 přeměněny v krajská oddělení ministerstva zemědělství a výživy. Mnohem podstatnější změny však nastaly v tomto roce na úrovni okresů, kde okresní výrobní zemědělské správy operativně řídily rozvoj zemědělství v rámci jednotlivých okresů. Druhá verze Návrhu koncepce ekonomického řízení zemědělství navrhovala jejich přeměnu v okresní výrobně hospodářské jednotky.²⁶ Podstatou změny mělo být zdůraznění podnikatelských prvků v činnosti okresních zemědělských správ. V roce 1967 byly přeměněny v okresní zemědělská sdružení. Jejich přeměna byla postupná a zčásti živelná, neboť souvisela s celkovým oživením ve společnosti. Okresní zemědělská sdružení se měla přeměnit z nejnižšího článku direktivního řízení v nadpodnikový orgán jednotlivých zemědělských podniků okresu hospodařících na chozrasčotních principech. Hospodářská sdružení měla především organizovat lépe než dosavadní okresní zemědělské správy rozvoj kooperace a integrace zemědělských podniků a jejich specializaci.

Na okresní úrovni, byť do roku 1971 zůstalo postavení okresních zemědělských sdružení právně nezakotveno, získaly zemědělské závody vliv na svůj rozvoj. Na celostátní úrovni tomu však dosud tak nebylo. Zemědělci hledali cesty, jak hájit své hospodářské i společenské zájmy. Květnové zasedání ÚV KSČ roku 1968 schválilo koncepci vytvoření ústřední organizace družstevních rolníků jako společenské zájmové organizace. Takto formulované poslání nové organizace však nespĺňovalo značnou část požadavků družstev, kterým šlo především o možnost ovlivňovat samostatně, jak budou hospodařit, a především si chtěly sami rozhodovat o využití vytvořeného zisku. Paralelně proto vznikaly iniciativy přetvořit státní nákupní podniky v hospodářská družstva, v jejichž řízení by měly rozhodující slovo zastoupené zemědělské podniky. Tato myšlenka měla silnou podporu i ve vedení Ústřední správy zemědělského zásobování a nákupu. Na některých okresech dokonce vznikla hospodářská družstva. Svoje samostatné zastoupení však chtěly mít i další zemědělské podniky. V srpnu si vytvořily svůj vlastní hospodářský svaz státní statky, který ihned po přijetí stanov zahájil činnost. Na podzim se utvořil i svaz státních traktorových stanic. Následoval Svaz potravinářských podniků, Svaz zemědělsko-stavebních podniků, dále sdružení pěstitelů chmele, ovoce a zeleniny, chovatelů hospodářských zvířat aj. Uvažovalo se i o zřízení samostatné Zemědělské banky.²⁷

26 EREMIÁŠ, V. a kol.: *Návrh koncepce ekonomického řízení zemědělství*, Praha VUZE, 1965, s. 139 an. Ruční úpravy tohoto Návrhu, které snad představují jeho třetí verzi, název okresní VHJ nahrazuje označením „organizace trustového typu“. Podstata přeměny správní instituci v hospodářskou však zůstává zachována.

27 BERANOVÁ, M.; KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha Nakladatelství Libri, 2010, s. 403.

Do tohoto značně živelného procesu zasáhla srpnová okupace a postupná změna politického kurzu. Počátkem listopadu 1968 přijala vláda usnesení č. 402, kterým zastavila zakládání zájmových svazů. Tímž usnesením bylo rozhodnuto, že se nebude měnit postavení ani náplň činnosti okresních hospodářských sdružení a správ a měla vzniknout komise, která by vypracovala návrh na komplexní řízení zemědělství a výživy včetně jejího institucionálního uspořádání. V roce 1970 byly zrušeny hospodářské svazy státních statků a STS s tím, že jako státní podniky nepotřebují zvláštní organizaci a že jejich pracovníky dostatečně hájí ROH.²⁸ Obdobně zanikly i další svazy. Svaz družstevních rolníků zůstal sice zachován, ale jeho činnost zůstala striktně omezena na odborovou oblast. Hospodářská družstva zanikla, nákup zůstal soustředěn do státního podniku Zemědělské zásobování a nákup. Jelikož okresní zemědělská sdružení neměla právní podklad, nebylo třeba je rušit. Nařízením vlády z roku 1969 byly podnikové zájmy z těchto orgánů eliminovány a nově byl okresní článek řízení reorganizován až v roce 1972 zákonem č. 37, o okresních a krajských zemědělských správách, které definitivně ukončily snahy zemědělských podniků rozhodovat samy o sobě. Jednotlivé podniky dostaly zastoupení pouze v poradním orgánu zemědělské správy – v zemědělských radách.²⁹

Základ zdokonalené soustavy řízení v zemědělství sice na předním místě uváděl, že i v nové soustavě řízení je jejím základem plán, ale ten musel být v maximálním souladu s ekonomickými nástroji řízení. Na ně byl položen důraz. Mezi ekonomické nástroje řízení patřily především ceny. Vedle převažujících jednotných nákupních cen, přírůstkových premií a příplatků nákupních organizací se počítalo u omezeného počtu zemědělských produktů i s uplatněním volných cen. Dalším ekonomickým nástrojem byly diferenciální příplatky na 100 Kč tržeb za zemědělské výrobky, které zemědělské podniky hospodařící v nepříznivých podmínkách prodávaly do státních fondů za pevné ceny bez premií a příplatků. Dalším nástrojem byla zemědělská daň. Dětila se na pevnou část danou sazbou z hektaru zemědělské půdy konkrétní stanovištní jednotky a pohyblivou část vyměřenou podle výše upraveného hrubého důchodu po celý rok pracujícího družstevníka nebo zaměstnance státního statku. Velký význam hrála soustava subvencí určenou na rozvoj zemědělské výroby, které zahrnovaly účelové subvence na stabilizaci a reprodukci pracovních sil, na částečnou úhradu výrobních a nevýrobních investic, na rozvoj koncentrace a specializace zemědělské výroby, na ozdravování chovu dobytka a na bytovou výstavbu pro zaměstnance v zemědělství. Sem patřily i stabilizační dotace, které dostávaly dosud ekonomicky nestabilní zemědělské podniky na 1000 Kč tržeb za zemědělské výrobky s cílem vytvořit jim příhodnější podmínky pro rozvoj. Ekonomickým nástrojem bylo i financování výroby, jejichž základem byly vlastní prostředky podniků spolu s účelovými subvencemi státu, úvěry na oběžné prostředky a investiční úvěry. Dále sem patřilo zákonné pojištění staveb a nemovitostí a rostlinné výroby proti živelným pohromám.

²⁸ VOJÁČEK, A.: C.d. s. 610.

²⁹ Důvodová správa k zákonu č. 37/1972 Sb., o zemědělských správách. Dostupné online na http://www.psp.cz/eknih/1971fs/tisky/t0006_01.htm

Velká pozornost byla věnována v zdokonalené soustavě řízení soustavě podnikových a nadpodnikových fondů, kterými měla být zajištěna rozšířená reprodukce výrobních prostředků, stabilita podniku a postupné zvyšování odměn i celkové zlepšení životního prostředí pracujících. Zemědělské podniky musely povinně vytvářet fond obnovy a rozvoje základních prostředků, obrátový fond, fond odměn pracujících, rezervní fond, fond bytové výstavby a fond kulturních a sociálních potřeb.

Velký důraz byl položen i na obecné podmínky podnikání zemědělských podniků. Odběratelsko-dodavatelské vztahy vycházely z rovnoprávného postavení zemědělských podniků vůči odběratelům a dodavatelům, což byla novinka. Do této doby byly zemědělské podniky nerovnoprávným partnerem. Počítalo se s výrazným rozšířením přímých dodávek mezi výrobcí a spotřebiteli. Vztahy měly být uzavírány prostřednictvím smluv a ceny pro zemědělské podniky měly být stejné jako pro jakýkoliv jiný subjekt. Podnikům bylo povoleno se zapojovat do různých kooperačních seskupení a vytvářet společné podniky jak na horizontálním, tak i na vertikálním principu na základě odběratelsko-dodavatelských a zboží peněžních vztahů. V. Eremiáš z Ústavu zemědělské ekonomiky vypracoval koncept otevřeného zemědělského podniku, který se všestranně zapojoval do dodavatelsko-odběratelských vztahů ve společnosti a otevíral podnik směrem k ostatním odvětvím národního hospodářství i mezi sebou navzájem v rámci kooperace, specializace a především integrace a vydal ho knižně v edici *Za plánovité hospodářství*.³⁰ Jelikož za základní předpoklad uskutečnění úspěchu ekonomické reformy považoval ekonomickou samostatnost zemědělských podniků a rozvoj jejich podnikatelských aktivit a upozorňoval nebezpečí jejich omezování ze strany správního, tedy neekonomického aparátu, byla po roce 1968 tato publikace dána na index.

V nové soustavě řízení byla pozornost věnována i osobní hmotné zainteresovanosti pracovníků v zemědělství. Mzdy a další osobní důchody měly přímo záviset na celkových hospodářských výsledcích podniků a jeho nižších provozních jednotek. Systém odměňování dával velké pravomoci do rukou vedoucích pracovníků, kteří měli volbu jednotlivých forem odměňování. Odměňování bylo zaměřeno na stabilizaci pracovních sil v zemědělství a na zvyšování kvalifikace zaměstnanců.

Součástí zdokonalené soustavy řízení v zemědělství byla i opatření týkající se účetnictví, statistiky a kontroly, která sjednocovala dosud odlišnou situaci v zemědělství s ostatními odvětvími národního hospodářství. Současně vytvářela podklady pro nové způsoby plánování, financování a úvěrování v zemědělství. Likvidovala rozdíly mezi družstvy a státními statky a vytvářela předpoklady pro zajišťování konkrétního podílu jednotlivých vnitropodnikových jednotek na vytvořeném důchodu a zisku a tím i na prohlubování jejich hmotné zainteresovanosti.

Zatímco v průmyslu byly ekonomické nástroje řízení likvidovány a průmysl byl nadále řízen direktivně, v zemědělství tomu bylo jinak. Převažující družstevní forma hospodaření totiž v mnohém odpovídala podniku řízenému radou pracujících, jak je navrhoval Šik. Navíc družstva vždy musela svůj rozvoj financovat ze svých

30 EREMIÁŠ, V.; PROUZA, B.; VÁCLAVŮ, A.: *Koncepce otevřeného zemědělského podniku*. Praha SZN, 1968.

fondů a nikoliv ze státního rozpočtu. Jinak tomu bylo u státních statků, které byly plně financovány státem. Eremiášův návrh spočívající v nastavení stejných ekonomických pravidel pro státní statky jako pro družstva a na zavedení představenstev jako kolektivního rozhodovacího podnikatelského orgánu na statcích nebyl nikdy realizován.³¹ Ekonomické nástroje zůstaly zachovány i v následujících letech a dočkaly se jen menších úprav. Zemědělství se i přes problémy dodávek ze strany průmyslu vypořádalo v roce 1969 se svými úkoly pozitivně a prokázalo, že zvolená soustava nástrojů, z níž podstatné změny se týkaly pouze nadpodnikových struktur, má na rozvoj zemědělství příznivý vliv. Na jejich základě nastal příznivý rozvoj zemědělských podniků, který přetrvával celá 70. léta a trval ještě hluboko do následujícího desetiletí. Podobně mohutný a dlouhotrvající rozvoj poválečné české zemědělství ještě nezažilo. Značnou dávku zásluh na tom má právě výše uvedená ekonomická reforma.

Ekonomická reforma konce 60. let, jakkoliv pouze započatá, nastartovala příznivý růst ekonomiky. Spolu s příznivými mezinárodními podmínkami to vedlo k nebývalému rozvoji národního hospodářství, které ovšem vyvolalo další neuváženou investiční vlnu. Koncem 70. let se již hospodářství začalo opět zadržovat. Proto byl připraven Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980, který byl již od roku 1978 zkusmo ověřován ve vybraných podnicích. Soubor se v řadě bodů shodoval s nedokončenou reformou z roku 1959. Špatné zkušenosti s plněním pětiletěk, jejichž stabilita byla nejdůležitějším předpokladem úspěchu souboru opatření, chtěli jeho autoři eliminovat vazbou reformy opět tvořily dlouhodobý výhledový plán na 15–20 let. Základ reformy opět tvořily dlouhodobé normativy hmotné zainteresovanosti podniků. Jelikož však sedmá pětiletka mohla být dotvořena až počátkem třetího roku pětiletky, nebylo možno ke spuštění ekonomické reformy vůbec přistoupit. Krach souboru opatření mělo zastříhnutí prohlášení Souboru za otevřený dokument.³²

V roce 1982 byla při vládě vytvořena komise, která měla pro osmou pětiletku připravit nový koncept reformy, který byl po jeho schválení označen jako Řízení pro osmou pětiletku. Jeho základem byly podklady jednotlivých ministerstev. Řízení předpokládalo vazbu pětiletého plánu na dlouhodobý plán a především zvýšení počtu závazných státních bilancí z 200 na 340, tedy cca polovinu produkce. Na ukazatelích pětiletky závisela hmotná zainteresovanost podniků. Hrubá výroba byla nahrazena čistou výrobou, resp. upravenými vlastními výkony. Ty sice odstranily zájem podniků na maximalizaci materiálové náročnosti výroby, ale vedl k opouštění nevýhodného sortimentu z hlediska hodnocené rentability, a to vedlo k nedostatkům na trhu na straně jedné a k vytváření nadnormativních zásob na straně druhé. Systém vedl k vytváření jen na oko „inovovaných“ výrobků, do jejichž cen promítaly podniky vyšší podíl zisku. Dodatečné formy hmotné zainteresovanosti představovaly státní cílové programy, které měly zajistit ekonomice tolik

31 Tamtéž. s. 68.

32 PRŮCHA, V.: C.d. s. 699.

scházející vědeckotechnický pokrok. I ty se minuly z velké části úspěchem a jelikož nastaly problémy s plněním pětiletky, Řízení bylo opět označeno za otevřený dokument.³³

Vládní výbor pro otázky plánovitého řízení byl pověřen přípravou Komplexního dokumentu pro přebudování hospodářského mechanismu. Dokument měl být dokončen koncem roku 1987. Do poklidné přípravy ekonomické reformy zasáhla sovětská perestrojka. V Sovětském svazu byl v průběhu roku 1986 připraven zákon o podniku, který šel v účasti pracujících na řízení ještě dále než československý návrh z roku 1969. Počítal s volbou všech vedoucích pracovníků od vedoucích brigád a mistrů výše. Generální tajemník ÚV KSČ okamžitě požádal Vládní výbor pro plánovité řízení národního hospodářství o vypracování konečné podoby zpracovávaného materiálu. Počátkem roku 1987 byly Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR hotovy. Následně byly připraveny návrhy dvou důležitých zákonů – o státním podniku a o zemědělském družstevnictví. Při návštěvě M. Gorbačova v dubnu 1987 ukázali českoslovenští komunisté, že i oni pracují – zdánlivě v předstihu a samostatně – na ekonomické reformě a Gorbačov tak nemusel vyslovit nespokojenost se stávající politickou garniturou, která se bála, že na návštěvě bude Gorbačov řešit i problematiku roku 1968. Nestalo se tak a garnitura vzešlá z období po roce 1968 zůstala u moci a okamžitě zbavila potenciálních reformátorů – Gustava Husáka, jehož nahradil v roli generálního tajemníka KSČ Miloš Jakeš a Lubomíra Štrougala, jehož vystřídal ve funkci federálního předsedy vlády Ladislav Adamec.

Narychlo sestavené Zásady přebudování hospodářského mechanismu byly rozpracovány do podoby Konkretizace zásad přestavby hospodářského mechanismu a na listopadovém plénu roku 1987 ÚV KSČ byl již schválen Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu ČSSR. Jeho komplexnost spočívala v tom, že se týkal legislativní sféry – připraveny byly zákony o státním podniku a o zemědělském družstevnictví, o ostatních formách družstevnictví, plánovány byly také změny Hospodářského zákoníku a Zákoníku práce. Dále se měla změnit celá podniková sféra a mělo dojít k reorganizaci vrcholového řídicího centra. Další změny měly nastat ve způsobech centrálního plánování, v cenové i mzdové soustavě i v konstrukci daní a odvodů i v organizaci bankovního systému.

V předstihu před spuštěním reformy, ke kterému mělo dojít k 1. 1. 1990, byl realizován první krok reformy – vypuštění středního článku řízení VJH a přechod ke dvoustupňovému řízení. K 1. 1. 1989 byla generální ředitelství VJH nahrazena státními podniky. Během přípravy na reorganizaci mohly podniky i závody podat vlastní návrhy na osamostatnění ve formě (samostatného) státního podniku. Z toho měly ústřední orgány obavy a všemožně podniky odrazovaly od návrhů na osamostatnění. I přesto se sešlo 1500 návrhů, z nich 50–80 % podle jednotlivých odvětví bylo zamítnuto.³⁴ Zákon o státním podniku přinesl pod sovětským vzorem, avšak v umírněné podobě, novinku – volbu závodních rad pracujících a ředitelů.

³³ Tamtéž, s. 700.

³⁴ Tamtéž, s. 704.

Ostatní řídicí pracovníci na rozdíl od SSSR byli ve svých funkcích i nadále jmenováni. Zachovány byly i centrem určené plánované ceny v několika vzájemně izolovaných cenových okruzích, které byly pouze „konkretizovány“ Soutava odvodů a daní, která měla představovat nástroj přerozdělování národního důchodu v pětiletém plánu, měla pouze zajistit z podnikové sféry plánem určené objemy centrálních zdrojů. Regulace ekonomiky byla i nadále zajišťována i nadála administrativními nástroji. Zachována zůstala i daň z obratu, která znemožňovala působení peněžně tržního mechanismu. Přestože řada opatření vykráčovala za hranice minulých reforem, např. v oblasti oddělení emisní a obchodní činnosti bank nebo v úpravě vnějších ekonomických vztahů, u většiny ekonomických nástrojů převažovala jejich důchodová funkce nad regulativní. Zachován zůstal i další systémový prvek všech ekonomických reforem za socialismu – ústřední pozice státního plánu, konkrétně plánu pětiletého. Stabilita ekonomických nástrojů státu, která měla podnikům dodat jistotu v jejich vlastních plánech na budoucí rozvoj pouhou iluzí. Pětiletý plán se musel opakovaně upravovat, a to podniky odrazovalo od jakékoli vlastní iniciativy. Velmi opatrně se rozbíhalo rovněž soukromé podnikání, které mělo vykrývat četné díry na trhu.³⁵

Dříve než průběh reformy mohl dokázat nemožnost provést reformu ekonomiky odděleně od reformy ve společenské oblasti, přišel 17. listopad 1989. Následoval rozpad centrální řídicí sféry, neboť jednotlivá ministerstva v čele se Státní plánovací komisí rezignovala na svoji funkci předurčenou Komplexním dokumentem. Nové personální obsazení již nemělo zájem pokračovat v nastoupené reformě a začala se připravovat transformace centrálně řízené ekonomiky na ekonomiku tržní.

V zemědělství měla ekonomická reforma konce 80. let opět poněkud odlišnou podobu. Již zákon o JZD z roku 1975 poněkud změnil podmínky pro hospodaření družstev v zemědělství, ale nepředstavoval žádný klíčový zlom. Obdobně ani druhá významná změna v zemědělství – další vlna slučování družstev a vytváření společných podniků a kooperačních sdružení neměla charakter reformy, avšak napomáhala rozvoji ekonomiky zemědělství. V zemědělství byla pocítována potřeba reformy pocítována poněkud méně silně než v průmyslu, neboť zemědělství se úspěšně rozvíjelo a zbrždění tempa rozvoje od přelomu 70. a 80. let zde bylo pomalejší než v průmyslu.

Soubor opatření byl ve sféře zemědělství uplatňován na základě usnesení 4. zasedání ÚV KSČ z roku 1980 od 1. ledna 1981. Nešlo o ucelenou soustavu opatření, které by zásadním způsobem reformovalo řízení zemědělství a výživy, ale spíše dílčí opatření. Ta měla na základě odběratelsko-dodavatelských vztahů úžeji provázat zemědělské podniky se závody potravinářského průmyslu. Z pěti na pouhé dva se snížil počet závazných ukazatelů plánu pro zemědělské podniky a důraz byl kladen na hodnotové ukazatele plánu. Zatímco na straně výstupů ze zemědělství došlo k uvolnění direktivních metod, na straně vstupů zůstalo direktivní řízení

³⁵ V oblasti soukromého podnikání se počítalo pouze s podniky založenými na pracovní síle členů rodiny. S námezdními silami se nepočítalo. Ekonomickým tlakem byl těmto soukromým firmám znemožněn rozvoj nad určitou úroveň. Některé služby – např. právní měly zůstat i nadále v rukách státu. NA ČR, f. KSČ-ÚV – 02/1, sv. 112 aj. 117. Citováno podle LONDÁK, M.: *C.d.*, s. 210.

zachováno, neboť řada vstupů do zemědělství představovala nedostatkové zboží. V rámci této úpravy také došlo k sjednocení řady ekonomických nástrojů využívaných k řízení obou forem zemědělských podniků – JZD a státních statků.³⁶ Systém řízení zemědělsko-potravinářského komplexu byl nadále zdokonalován. Reakcí na Řízení pro osmou pětiletku bylo Opatření pro rozvoj soustavy plánovitého řízení z potravinářského komplexu na osmou pětiletku ze září 1985. Ani to nepřineslo žádný zásadní zlom. Spíše zde šlo o dílčí úpravy jednotlivých nástrojů řízení ekonomiky a zdokonalování mechanismu dokazovalo, že prvořadým úkolem není změna systému řízení založená na ekonomických nástrojích, ale naplnění úkolů státního plánu. Nicméně právě sféra zemědělství byla oblastí, ve které nedocházelo k výraznějším výpadkům a k neplnění plánu.

Teprve pod vlivem sovětské perestrojky došlo k dalšímu pokusu o hospodářskou reformu v zemědělství. Tím, že ve vedení KSČ byl proti přestavbě odpor a reforma se spíše oddalovala a řada představitelů KSČ doufala, že Gorbačov a jeho kurs bude odstraněn, byla zaměřena pozornost v ČSSR na legislativní přípravu přestavby hospodářského mechanismu a také na její experimentální ověřování. V tom se reforma sklonku 80. let lišila od reformy druhé poloviny 60. let. Tři čtvrtě roku trvalo od zveřejnění návrhu klíčových zákonů o podniku a o zemědělském družstevnictví a jejich uzákoněním. Během tohoto dlouhého období probíhala tzv. veřejná diskuse, kdy se jednotlivé závodní kolektivy vyjadřovaly k návrhům zákonů. K zákonu o státním podniku přišlo 40 000 připomínek a k zákonu o zemědělském družstevnictví skoro 10 000. Změněno bylo celkem 58 paragrafů, do nichž se promítlo 78 změn.³⁷ Upravit však bylo nutno i řadu dalších zákonů. Pro průmysl představoval takovouto legislativní normu zákon o odvodech podniků, jenž upravoval povinnosti podniků vůči státnímu rozpočtu. Stejný význam měl pro zemědělské podniky zákon o zemědělské dani, neboť v zemědělství byly odvody do státního rozpočtu řešeny prostřednictvím zemědělské daně. Pro podniky řízené národními výbory byl klíčový zákon o důchodové dani. Doplnit však bylo nutno i obchodní zákoník, mimo jiné o paragrafy, které bránily podniky proti přílišnému zasahování ze strany vyšších článků řízení. Dokonce při prokázání nekvalifikovanosti jejich zásahu bylo podnikům přiznáno právo na náhradu škody způsobené nekvalifikovaným zásahem. Dále bylo nutno upravit zákoník práce, který měl na jednu stranu umožnit větší mobilitu pracovních sil a na straně druhé dát pracujícím větší právní jistotu. Zprostředkovaný význam pro zemědělství měla i úprava dalších zákonů týkající se např. bank apod.

Pro přestavbu řízení ve sféře zemědělství měla klíčový význam skutečnost, že zemědělství bylo vybráno jako jedna z oblastí, v níž bude účinnost nové soustavy řízení uplatňována v předstihu již od 1. 1. 1989. Vláda ČSSR přijala 30. 6. 1988 pod číslem 187 usnesení, kterým rozpracovala Pravidla hospodářského mechanismu v zemědělsko-potravinářském komplexu od 1. ledna 1989.³⁸ Tento dokument,

³⁶ Blíže: MARKUŠ, J. a kol.: *Hospodářský mechanismus riadenia agrokomplexu*. Bratislava Príroda, 1987.

³⁷ *Zemědělské noviny* 20. 6. 1988.

³⁸ *Zemědělské noviny*, 23. července 1988.

označovaný často jako „*noty pro přestavbu hospodářského mechanismu v zemědělství*“ určoval do značných podrobností nástroje hospodářské reformy.

Na prvním místě je uveden způsob plánování. Tato kapitola tvoří více než třetinu celých pravidel. Teprve po ní jsou uvedeny ekonomické nástroje, které měly tvořit základní nástroj k regulaci zemědělské a potravinářské výroby. Ekonomické nástroje měly nahradit dřívější nástroje administrativní povahy. Současně však byly vázány na plnění plánu. V tom se navrhovaná reforma hospodářského mechanismu nelišila od Rozsypalovy reformy. Čím se odlišovala, byla poměrně rozsáhlá samostatnost zemědělských a potravinářských podniků. Ty byly chráněny před direktivními rozhodováními státních institucí, ale ty si našly jinou cestu, jak ovlivňovat chování zemědělských podniků. Celá reforma byla omezena pouze na hospodářskou sféru, o tom, že podobná reforma by měla proběhnout i v politické oblasti odmítali komunisté být jen uvažovat. Hned v úvodních pasážích všech dokumentů k ekonomické reformě je vždy zdůrazněna vedoucí role komunistické strany a význam socialistické demokracie a demokratického centralismu. Komunisté v této již třetí ekonomické reformě, pokud nepočítáme počáteční transformaci zemědělství, již alespoň slovně vyloučili direktivní řízení komunistickou stranou. Řízení mělo být realizováno přímou, každodenní prací komunistů v jednotlivých zemědělských a potravinářských podnicích, kteří měli být garanty uskutečňování reformy. Komunisté v podnicích byli podle zásad demokratického centralismu podřízeni vyšším článkům pyramidálně uspořádané organizační struktury KSČ. Přestože řada námětů „zdola“ ze stranických organizací byla doopravdy realizována, vždy se jednalo o podružnosti a základní linii politiky určovalo centrum. KSČ si pro jistotu nechala v pravidlech ještě jednu pojistku, a to možnost změny cen, jako hlavních nástrojů, které byly svázány s plněním plánu. Mělo se jednat pouze o výjimečné situace, ale vzhledem k vývoji ekonomiky se dalo předpokládat její využití. Skutečnost, že KSČ se nevzdala řízení ekonomiky, nejlépe dokládají volby rad pracujících a ředitelů po nabytí účinnosti zákona o státním podniku. Ty se týkaly zemědělství především státních statků. Při volbách ředitelů pouze ve dvou nebyli zvoleni dosavadní ředitelé.³⁹ Natolik účinná byla drobná každodenní práce základních organizací KSČ na statcích, resp. tak velká byla míra autocensury či loajality jejich zaměstnanců k režimu. Reforma naplánovaná komunisty dost dobře nemohla překročit obzor socialismu, jehož základním krédem byl plánovitý rozvoj, kterému se podřízovalo vše – tedy i reforma.

Reforma v zemědělsko-průmyslovém nebo úžeji zemědělsko-potravinářském komplexu začala s předstihem. Již v průběhu roku 1988 byla experimentálně ověřována v některých výrobně hospodářských jednotkách. Je příznačné, že se jednalo o průmyslové podniky a nikoliv o podniky zemědělské. Realizována byla v pivovarech a sladovnách a také např. v Agrostroji Brno. Výsledky experimentu byly vyhodnoceny jako příznivé, neboť reforma skutečně umožňovala vlastní iniciativu podniků. Hodnocení reformy vyzdvihovalo vzrůst podnikavosti podniků, které si již nemusely nechávat složitě schvalovat své výrobní programy, a následně i zvyšová-

³⁹ Zemědělské noviny 18. 8. 1998.

ní zisku experimentujících podniků. Jako negativum bylo hodnoceno odměňování zaměstnanců, které bylo dosud svázáno zastaralými mzdovými předpisy.⁴⁰

Od poloviny roku 1988, kdy vstoupil v platnost zákon o státním podniku a také zákon o zemědělském družstevnictví byla zahájena organizační příprava reformy přímo v podnicích. Týkala se především potravinářského průmyslu, biologických a technických služeb zajišťovaných dosud oborovými podniky a státních statků. V družstvech k plošným změnám nedošlo. Některá družstva však upravovala svoji vnitřní organizační strukturu podle nových stanov, které musela vypracovat a přijmout. Zde došlo k některým změnám, neboť v první polovině 70. let, kdy byla družstva hromadně slučována, nebyla vždy z hlediska ekonomiky družstev zvolena vhodná organizační struktura sloučených družstev. Postupovalo se totiž šablonovitě. Nyní byla organizační struktura družstev upravena a rozšířena byla zejména střediska nezemědělské výroby, jak byla nyní nazývána přidružená výroba. Z dosavadních státních statků, podniků potravinářského průmyslu a služeb pro zemědělce vzniklo v českých zemích celkem 105 státních podniků. Jen statků bylo mezi nimi 65.

Smysl této reorganizace byl spatřován v přechodu s třístupňového na dvoustupňový model řízení, kdy byl zlikvidován střední článek řízení představovaný výrobně hospodářskými jednotkami a okresními a krajskými zemědělskými správami. Nová organizační struktura měla mít pouze dva články – centrální plánovací orgán představovaný jednotlivými ministerstvy – a poté již jen hospodářské organizace – státní podniky a družstva. Vedle toho stály příspěvkové a rozpočtové organizace. VJH byly zrušeny bez náhrady, resp. velká část VJH byla prohlášena za státní podnik, takže se toho příliš mnoho nezměnilo. V některých potravinářských oborech, zejména těch s roztržštěnou výrobou jako byly např. mlékárny, byly vytvořeny státní podniky v jednotlivých krajích. Odlišným způsobem byly reorganizovány zemědělské správy. Byly přeměněny v územní odbory ministerstva zemědělství. Změnila se jim náplň činnosti, nyní spočívala v shromažďování informací pro ústředí ministerstva v Praze a měly se podílet na koncepčních materiálech a došlo také k 50% redukci počtu jejich zaměstnanců.⁴¹

Od 1. ledna 1989 byla hospodářská reforma spuštěna v zemědělsko-potravinářském komplexu na ostro. Současně došlo k přestavbě velkoobchodních a nákupních cen. Pro zemědělce měly význam obojí ceny – za nákupní prodávali svoje produkty, za velkoobchodní nakupovaly průmyslové výrobky a služby. V průběhu roku 1989 byly dosahované výsledky agrokomplexu průběžně vyhodnocovány.

V oblasti ekonomických nástrojů se toho oproti počátku 80. let příliš nezměnilo. Základem odvodů vůči státnímu rozpočtu byla zemědělská daň tvořená třemi složkami – daní z pozemku, ze zisku podniků a daní z mezd. Jejich výše však byla sjednocena nejen mezi zemědělskými státními a družstevními podniky, ale i vůči průmyslu. Počítalo se zde i se soukromými zemědělci, kteří měli mít srovnatelné

⁴⁰ Zemědělské noviny 18. 11. 1987.

⁴¹ Koncept reformy počítal i se sociálním zaopatřením uvolňovaných pracovníků v rámci restrukturalizace národního hospodářství a umožňoval předčasný odchod do starobního důchodu.

podmínky se zaměstnanci. Novinkou bylo, že zisk vytvořený nad rámec odvedů do státního rozpočtu, který byl dříve obvykle odčerpáván, nově nesměl podnikům nikdo odebrat a byla dána pravidla, jakým způsobem ho smejí využít. Přednostně ho směly využívat k rozšířené reprodukci a teprve potom na posílení pobídkové složky mzdového fondu.

Základem prosperity zemědělských podniků byla úroveň cen, které dostávaly za své výrobky. Ty byly nově nastaveny tak, aby se dalo odlišit, které podniky jsou skutečně znevýhodněny svými přírodními podmínkami a které jsou ekonomicky slabé. Pro ně bylo stanoveno tříleté přechodné období, kdy měly být dotovány mimocenovými nástroji. Jejich další osud nebyl definitivně rozhodnut. Zemědělci byli s novými ekonomickými nástroji vcelku spokojeni. Pro družstva se toho ostatně mnoho nezměnilo. Diferenciace podniků podle přírodních podmínek zůstala zachována a hospodářské výsledky roku 1989 ukazovaly, že podniky se dokázaly se změněnými podmínkami vyrovnat a opravdu hledají cesty, jak dosáhnout vyššího zisku. Nová ekonomická pravidla totiž zdanila nezemědělské činnosti výše než zemědělskou činnost. Záměrem nebylo ztížit přístup zemědělců k v podstatě průmyslové výrobě, ale vyvinout tlak na snižování nákladů v zemědělství. Zisky v řadě podniků již více než z poloviny pocházely totiž z nezemědělské činnosti. Většina zemědělských podniků však viděla svoji budoucnost především v nezemědělské výrobě. Ozývaly se i hlasy, že v nových ekonomických podmínkách je ani v úrodných oblastech samotná zemědělská výroba neuvijí. To však byla spíše výjimka. Většina zemědělců si stěžovala pouze na některé věci. Bez znalosti situace konkrétních podniků nelze vyhodnotit, zda šlo o obvyklý „nářek“ nad tvrdostí ekonomických podmínek, který měl směřovat k následnému změkčení podmínek, jak tomu bylo vždy až dosud, anebo zda šlo o chybu v nastavení reformy. Obvyklým předmětem stížností byly především ceny obilí a zeleniny. Řada podniků si stěžovala na svoje zařazení do systému ekonomického hodnocení podniků, které byly roztrženy do 42 skupin podle jejich rentability, podle zařazení dostávaly podniky příplatky k cenám. Nedostatkem systému však bylo, že podnik byl zařazován jako celek, což u podniků s průměrnou velikostí kolem 5000 hektarů v různých přírodních podmínkách neodpovídalo realitě. Systém založený na vyhodnocování podle bonity půdy konkrétních pozemků se v této době teprve rozbíhal. Horší byla další stížnost zemědělců na průběh reformy. Průmysl nebyl schopen vyprodukovat dostatek strojů a dalších potřeb pro zemědělce. Navíc se jednalo o „inovované“ výrobky za vyšší ceny. Právě zde se ukazovala bezvýchodnost ekonomické reformy. Dokonce se ozývaly hlasy, že v podmínkách neustálého nedostatku je možné si nechat o svobodném podnikání socialistických podniků jen zdát. I přes tento nedostatek si dokázala většina podniků pomocí svépomoci a využívání výrobků nezemědělské činnosti dalších zemědělských podniků ještě poradit s výpadky průmyslové výroby. Vedoucími činiteli KSČ i Svazu družstevních rolníků bylo zemědělství opakovaně označováno za stabilizující faktor národního hospodářství.⁴² Reforma se úspěšně rozvíjela a řada lidí, která toto období zažila ve vedoucích funkcích,

⁴² Zemědělské noviny 20. 11. 1989.

dodnes věří, že by reforma problému socialismu vyřešila.⁴³ Reforma však nedostala čas se rozpadnout samovolně. Přišel 17. listopad a s ním změna politického systému. Reforma ještě krátce pokračovala, ale již v roce 1990 byl zásadním směrem změněn kurs ekonomických změn.

Jelikož změny hospodářského mechanismu počátkem 90. let leží již za horizontem sledovaného období vymezeného roku 1948–1989, je toto období zachyceno jen ve stručnosti, v zájmu komplexního zachycení přechodu českého zemědělství od kapitalismu k socialismu a zase zpět.

Politická změna přišla v okamžiku, kdy se rozbíhala ekonomická reforma, jejíž scénář byl již několik let připravován a postupně realizován. Před novou vládní garniturou vyvstal úkol přeradit směřování českého hospodářství z centrálně plánované ekonomiky na ekonomiku tržního typu. To se dalo jen velmi těžko a vyžádalo si to řadu omylů a chyb. K dispozici nebyl žádný scénář přechodu na tržní ekonomiku. Ten se vytvářel za pochodu, a proto postrádal systémový charakter a spočíval alespoň v počátečním období v řadě jednotlivých nedůsledných kroků. V této době existovaly tři teoretické koncepty transformace ekonomiky. Šulcův z poloviny 80. let, Zielencův, jenž vznikl na půdě Prognostického ústavu těsně před změnou režimu a Švejnaruův publikovaný na Pittsburské univerzitě v USA roku 1989.⁴⁴ Zavrhnuty byly vládními ekonomy všechny tři koncepty, byť některé jednotlivé prvky byly ve vládních návrzích použity. Postupně se zformovaly dva koncepty přechodu k tržní ekonomice – český a federální. Český vycházel z postupného uplatňování jednotlivých reformních kroků a počítal s delším přechodným obdobím, federální pracoval s šokovou terapií, kdy se měly všechny změny prosadit „v jednom velkém balíku“ v co nejkratším období. Počátkem května federální vláda posoudila oba scénáře a uložila vypracování jediného návrhu. V něm zcela převážily rysy scénáře federálního. Ten byl projednán Federálním shromážděním v září 1990 a cesta k transformaci české ekonomiky byla otevřena.

Transformace spočívala na čtyřech pilířích.⁴⁵ První z nich představovaly ceny, které tvoří základ tržního mechanismu. Proto byla provedena k 1. lednu 1991 liberalizace cen a zavedena vnitřní směnitelnost měny, která byla podmínkou liberalizace zahraničního obchodu. Liberalizace představovala skrytou peněžní reformu, jejíž důsledky se projeví v delším časovém odstupu, v případě zemědělských výrobků až v délce jednoho roku. Součástí liberalizace bylo odbourání záporné daně z obrátu čili dotací hrazené z nadměrné kladné daně, které se týkalo z velké části potravin. Současně byla provedena devalvace koruny a zrušeno RVHP, což se v souhrnu projevilo skokovým zvýšením cen.

Druhý pilíř transformace ekonomiky tvořila liberalizace zahraničního obchodu. Ta proběhla prostřednictvím zrušení podniků zahraničního obchodu a umožněním přímých zahraničních obchodních vazeb. Současně byla zrušena devizová regulace

43 Blíže: TOMAN, M.; CODL, S.; TUČEK, P.: *České zemědělství očima těch, kteří u toho byli*. Praha NZM, 2012, zejména kapitola 4. Změna kurzu a proměna s divnými výsledky (1990–2010).

44 Blíže: ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reform...* s. 71–72.

45 Blíže k charakteristice transformace ekonomiky ZEMAN, K.: *Vývoj vlastnictví k půdě a souvisejících procesů na území ČR od roku 1918 do současné doby*. Praha VŠE 2013. s. 153–156.

a český trh se zcela otevřel světu. Uskutečněním opatření patřících do obou uvedených pilířů začala běžným způsobem fungovat nabídka a poptávka a na trhu rychle mizelo nedostatkové zboží. V podmínkách otevřeného trhu však musela Česká národní banka neustále regulovat různými způsoby obchodní bilanci, aby zcela nepřevládla dovoz a nevznikala tak záporná obchodní bilance.

Třetí pilíř transformace tvořilo udržování makroekonomické stability hospodářství. Ta byla zajištěna čtyřmi základními opatřeními, a to ukotvením kursu koruny, které mělo zabránit roztočení inflační spirály, devalvací koruny, která umožnila udržovat dlouhou dobu vyrovnanou obchodní bilanci, byť za cenu výrazného nárůstu cen, regulací mezd, která měla zabránit růstu nezaměstnanosti a rozvoji inflace a konečně měnovou a rozpočtovou restrikcí. Stabilita hospodářství si vyžádala vznik, resp. transformaci řady institucí, zejména bank, burzy cenných papírů, i vytvoření úřadů práce a dalších prvků sociální záchrané sítě.

Nejnáročnějším pilířem transformace ekonomiky byl poslední čtvrtý pilíř, který představuje změna vlastnických práv, především k výrobním podnikům, které zajišťovaly další rozvoj ekonomiky. Zatímco výše uvedené kroky byly poměrně rychlé, tento krok vyžadoval poměrně dlouhodobou legislativní úpravu, a proto se protáhl na několik let. Přes počáteční spory a nejasnosti bylo nakonec zvoleno několik paralelních metod vlastnických změn. Jejich smyslem bylo vytvořit vrstvu nových vlastníků, kteří mají aktivní zájem na rozvíjení výroby. Zvolené metody sice vytvořily novou vrstvu vlastníků, ale v řadě případů již nedokázaly iniciovat jejich zájem o rozvíjení výroby.

Rozhodující část státních podniků byla transformována v rámci tzv. Velké privatizace na základě zákona č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby. Na základě privatizačního projektu měl majetek přejít různými formami do rukou nových vlastníků. Největší část státního majetku byla privatizována ve dvou vlnách kuponové privatizace, která však vytvořila rozsáhlou skupinu malých vlastníků s malým zájmem o řízení podniku. Vedlejším efektem bylo postupné tunelování těchto podniků. Pouze část podniků byla prodána standardním způsobem, předem určenému zájemci, prostřednictvím bank apod. Domácí zájemci museli obvykle kupovat podniky na úvěr, který nebyli schopni z výnosů podniků splácet, a část jich podniky dokonce rozprodala. Velká privatizace byla dokončena v roce 1994.

Malé podniky, často řízené za socialismu národními výbory, byly transformovány tzv. malou privatizací. V letech 1990–1993 byla okresními privatizačními komisemi vydraženo 24 359 provozních jednotek za 31 miliard korun.⁴⁶

Třetí formu vzniku nových vlastníků představují restituce. Původně se s ní vůbec nepočítalo, ale právě v zemědělství se ukázala jako nejvhodnější metoda. V zemědělské prvovýrobě existovaly vedle sebe dvě základní formy transformace zemědělských podniků. Prvá z nich – velká privatizace – se uplatnila především u státních statků a dalších státních podniků v zemědělství. Jejich privatizace se však oddalovala, neboť nejdříve bylo nutno vypořádat restituční nároky, pro něž

46 PRŮCHA, V.: C.d. s. 976.

byl jako konečné datum zvolen 31. srpen 1993. Do přípravy privatizačních projektů nepříznivě zasáhla druhá vlna kuponové privatizace v roce 1994, a vláda proto přistoupila k vynětí většiny ze 316 státních statků z kuponové privatizace. Více než polovina státních statků byl privatizována přímým prodejem, dále následoval prodej ve veřejné soutěži, veřejnou dražbou, přeměnou na akciovou společnost a bezúplatným převodem. Pro privatizované statky bylo charakteristické, že byly předlužené, neboť převzaly závazky státních statků a musely si vzít úvěry na své podnikání, což vedlo k vracení tohoto majetku Pozemkovému fondu ČR a zčásti i k rozpadu nástupnických podniků a devastaci jejich majetku.

Klíčovou oblastí ekonomické reformy v zemědělství však byla transformace zemědělských družstev, která obhospodařovala více než 60 % zemědělské půdy. I ona se musela vyrovnat nejprve s restitučními nároky původních vlastníků nebo jejich dědiců. Zákonný podklad pro vydávání zemědělského majetku představoval zákon z 2. října 1990 č. 403/1990 Sb., o zmírnění následků některých majetkových křivd, a zákon č. 87/1991 Sb., o mimosoudních rehabilitacích, z 21. února 1991. V rámci vypořádávání restitucí měl být původním vlastníkům vydáván původní majetek, případně nabídnut majetek v ekvivalentní hodnotě. Finanční kompenzace v případě jeho zničení mohla dosahovat maximální výše 10 000 Kč a zbytek v akciích Restitučního investičního fondu. Nárok musel být uplatněn do konce srpna 1991. Aby mohl být majetek vypořádán, musel být přijat zákon č. 229/1991, o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, jenž nabyl účinnosti 26. 6. 1991. Zákon byl značně nejasný a postupně byl několikrát novelizován. Vzhledem k vyplácení náhrad za mrtvý a živý inventář i těm osobám, které nehodlaly dále podnikat v zemědělství, došlo často ihned po vydání strojů k jejich vývozu do Polska a Rakouska a živá zvířata byla prodána na tuzemském trhu, což následně vedlo ke snížení tržních cen dobytka.⁴⁷

Po vyřízení restitučních nároků, ve skutečnosti však v průběhu vypořádávání, bylo přikročeno k transformaci jednotných zemědělských družstev. Zákonný podklad poskytly zákony č. 42/1992 Sb., o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech, a zákon č. 39/1993 Sb., o pokutách a kaucích za nedodržování zákonů upravujících transformaci zemědělských družstev a nápravu majetkových křivd v oblasti vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku. Cílem tohoto zákona bylo nastolení jasných vlastnických práv v družstvech. Nebyla upřednostňována žádná z forem podnikání, ale tehdejší politické vedení předpokládalo, že značná část družstev se rozpadne na rodinné farmy, formu zemědělského podnikání obvyklou v zahraničí. To se však nestalo. Většina družstev se na základě transformačního projektu přeměnila v družstva vlastníků, případně přijala formu akciové společnosti. Jen velmi malá část členů JZD požádala o vydání svého vneseného majetku a začala na něm soukromě podnikat. Další vývoj ukázal, že v malém se efektivně hospodařit nedá a část z nich podnikání v zemědělství zanechala. Část členů JZD z družstev vystoupila a svůj majetek prodala nebo pronajala jiným subjektům hospodařících v zemědělství, v horším přípa-

⁴⁷ TOMAN, M. a kol.: *C.d.* s. 131.

dě ho využila ke spekulativnímu prodeji a snažila se pozemky převést na pozemky stavební a ty mnohem výhodněji rozprodat. Do poloviny 90. let se tak vytvořila základní struktura podniků hospodařících v zemědělství, která zde působí dodnes. Transformovaná družstva tvoří stále jejich základ.

Zemědělství velmi výrazně ovlivnil především první pilíř ekonomické reformy, v jehož rámci byly zrušeny dotace k cenám zemědělských produktů. Tímto krokem, který nerespektoval biologickou podmíněnost zemědělské výroby, její sezónnost, nižší zhodnocování kapitálu a od něho se odvíjející i nižší ziskovost výroby, které západní země uznávají a svoje zemědělství různými způsoby dotují a trh chrání před dovozy, se spolu s otevřením české ekonomiky světu zlikvidovala konkurenční výhoda českého zemědělství.⁴⁸

I přes tento nedostatek a přes zánik a rozchvácení části zemědělského majetku v průběhu transformace, lze konstatovat, že transformace proběhla v zemědělstvích i v jiných odvětvích národního hospodářství úspěšně, a ČR se tak postavila do řady zemí s tržní ekonomikou.

Transformací ekonomiky na tržní hospodářství se tak završil cyklus ekonomických reforem. Ten byl započat transformací ekonomiky z tržní na centrálně plánovanou, která byla dokončena až pět let po převzetí politické moci roku 1953 převzetím sovětského modelu. V zemědělství se projevil první vlnou kolektivizace, vytvořením samostatného ministerstva státních statků a třídně diferencovanými cenami zemědělských produktů. Tento systém si již koncem 50. let vyžádal rozsáhlé úpravy, provedené tzv. Rozsypalovou reformou. Ta měla zainteresovat podniky na plnění státního pětiletého plánu. Vzhledem k jeho nestabilitě však přes pozitivní náběhy nesplnila svůj účel a byla počátkem 60. let bez vyhodnocení odvolána. V zemědělství se odrazila vytvořením jednotných cen, postupným přechodem družstev z pracovních jednotek na časovou a úkolovou mzdu a nepřímo i slučováním družstev do větších celků. Ekonomika se vrátila k direktivnímu řízení, avšak pokračující propad ekonomiky si vyžádal přípravu nové ekonomické reformy spojenou s jejím čelným protagonistou O. Šikem. Ta byla založena na řízení podnikové sféry ekonomickými a nikoliv administrativně direktivními nástroji. Započala rokem 1967. Celkové uvolnění ve společnosti vrcholící pražským jarem vedlo na jedné straně k rozvoji iniciativy podniků, ale na straně druhé k uvolnění vazeb na státní plán. V zemědělství se odrazila větší samostatností podniků, vznikem společných podniků, zakládáním okresních hospodářských sdružení a snahou převzít obchod zemědělskými výrobky a potřebami ze státních do vlastních rukou na bázi meziválečných hospodářských družstev. Další pokračování reformy násilně ukončila okupace republiky vojsky Varšavské smlouvy a ekonomika se rychle vrátila k direktivnímu řízení. Počátkem 80. let byl podniknut pokus o reformu ekonomiky, ale pro odpor stranických struktur uvázl na mrtvém bodě a reformní pokusy byly obnoveny až pod vlivem sovětské perestrojky. Připravená reforma, která se pokoušela kombinovat prvky Rozsypalovy reformy s některými prvky širší samostatnosti podniků Šikovy reformy, jejichž zohlednění ovšem bylo vyvoláno přípravou sověť-

⁴⁸ Tamtéž, s. 127.

ského zákona o podniku. Tato reforma byla experimentálně ověřována již v roce 1988 a na úrovni rezortu zemědělství od počátku roku 1989, nebyla dokončena. V zemědělství se projevila sjednocením hospodářských podmínek JZD a státních statků a jejich přiblížením k podmínkám průmyslových podniků, snížením normativních ukazatelů na pouhé dva a poměrně širokým uplatněním ekonomických nástrojů řízení. Priorita plánu však zůstala zachována. Státní statky se přeměnily ve státní podniky a bylo v nich zavedeno kolektivní řízení obdobné řízení družstev. Tuto reformu přerušily politické události 17. listopadu 1989. Poté již od roku 1990, resp. 1991 nastala poslední ekonomická reforma, která byla současně transformací ekonomiky na podmínky tržního hospodářství. V hlavních rysech byla dokončena do poloviny 90. let.

Prameny a literatura

- BERANOVÁ, M.; KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha Nakladatelství Libri, 2010.
- BLÁHA, M.: *Centrálně plánovaná ekonomika v Československu a koncepty její reformy*. Bakalářská práce Unicorn college, katedra ekonomie a managementu Praha, 2012.
- BOBULOVÁ, B.: *Ekonomické reformy v ČSSR v 60. letech*. Diplomová práce Ekonomicko správní fakulta Masarykovy univerzity Brno, 2011.
- EREMIÁŠ, V.; JANOVIC, J.; KÁRNÍK, F.; KUBAŠ, P.; OLMOVÁ, G.; PALÁŠTHY, E.; SOBOTKA, L.; ŠEBESTA, M.; TATARKA, O.: *Návrh koncepce ekonomického řízení zemědělství, druhá verze*. Praha VÚZE, 1965.
- EREMIÁŠ, V.; PROUZA, B.; VÁCLAVŮ, A.: *Koncepce otevřeného zemědělského podniku*. Praha SZN, 1968.
- LONDÁK, M.: *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. letech 20. století a slovenská ekonomika*, Historický ústav SAV Bratislava 2010.
- MARKUŠ, J. a kol.: *Hospodářský mechanismus riadenia agrokomplexu*. Bratislava Príroda, 1987.
- NOVÁK, P.: *Cesta k JZD. Prameny a studie 48 Z historie zemědělství*. Praha Národní zemědělské muzeum, 2012.
- NOVÁK, P.: *Hlízovití zemědělci v 50. letech 20. století*. In: ROKOSKÝ, J., SVOBODA, L.: *Kolektivizace v Československu* Praha Ústav pro studium totalitních režimů 2013. s. 348–356.
- NOVÁK, P.: *Profesionalizace místních národních výborů na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Prameny a studie 41 *Zemědělství a 50. léta*. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2008.
- PRŮCHA, V.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2: díl Období 1945–1992*. Brno Doplněk 2009.
- ROZSYPAL, K.: *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964 (Paměti)*, Praha VŠE, 1999.
- SEKANINA, M.: *NEDOKONČENÁ: Československá ekonomika v druhé polovině 80. let minulého století*. Acta Oeconomica Pragensia roč. 15. č. 7. 2007. s. 331–351.
- SUCHÁNEK, J.: *Právní regulace združstevňování československého zemědělství: (Uplatňování marxisticko-leninské agrární teorie při združstevňování československého zemědělství se zvláštním zřetelem k úloze státu a práva)*. Praha Academia, 1977.

- ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno Doplněk 1998.
- ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika, příspěvek k teorii hospodářské politiky*. Praha Karolinum, 2004.
- TOMAN, M.; CODL, S.; TUČEK, P.: *České zemědělství očima těch, kteří u toho byli*. Praha NZM, 2012.
- VOJÁČEK, A.: *Vývoj socialistického polnohospodářstva na Slovensku*. Příroda Bratislava, 1973.
- ZEMAN, K.: *Vývoj vlastnictví k půdě a souvisejících procesů na území ČR od roku 1918 do současné doby*. Praha VŠE 2013.

Důvodová správa k zákonu č. 37/1972 Sb., o zemědělských správách. Dostupné online na http://www.psp.cz/eknih/1971fs/tisky/t0006_01.htm

Sbírka zákonů 1948–1989

Zemědělské noviny 1987–1989

Zemědělství v Čechách do konce 19. století

Agriculture in Bohemia up to the end of 19th century

Autor se ve svém článku zabývá vývojem zemědělství na našem území v poměrně dlouhém časovém rozpětí, a to od jeho počátku přes středověk, předbělohorské a pobělohorské období až do konce 19. století. Dává do kontextu jednak společenské poměry, jednak i různá odvětví zemědělské činnosti. Kromě některých zde zmíněných vynálezů z oblasti zemědělské techniky se tak čtenáři dostává i základních informací nejen o některých významných osobnostech popisovaného období, ale i o celkovém obrazu společnosti.

The text is focused on development of agriculture in our country in a relatively long time interval – from its beginning through the Middle Ages, the period before and after the Battle of the White Mountain, until the end of the 19th century. Author puts into context both social conditions, as well as various branches of agricultural activity. Mentioned are also some inventions from Agricultural Engineering. Readers can get basic information not only about some of the personalities of described period, but also the overall image of the society.

Zemědělství do období středověku

Nejstarší kultura Slovanů nám jasně dokládá, že slovanské kmeny v našich zemích byly výhradně zemědělské. Z archeologických výzkumů je zřejmé, že Slované od počátku doby historické žili ve stavu tzv. pohyblivého zemědělství, přičemž kromě obdělávání půdy (rostlinná výroba v tomto období byla založena na orném zemědělství a oralo se již rádlom s železnou radlicí) se zabírali chovem dobytka (skot, prasata, ovce, kozy, v malé míře slepice a vzácně koně), lovem, rybařením a chovem včel. Čím více sledujeme život starých Slovanů, tím jasněji poznáváme, že vynikali mechanickou úpravou půdy, ve způsobu zvýšení její úrodnosti, že se věnovali pěstování kulturních rostlin a chovu hospodářských zvířat.

Poznání dokonalejšího nářadí římského původu nacházelo uplatnění i v našem prostředí a jeho rozšíření bylo předpokladem dalšího rozvoje zemědělství. Tyto vývojové trendy se projeví v období 8. až 10. století, kdy vydala svoje bohaté kulturní a materiální plody Velká Morava a kdy vznikaly zárodky českého státu. Tato doba a její společnost, která již tehdy zdárně soutěžila s vyspělejší Evropou, se vyznačovala rozvinutým zemědělstvím.

Tehdy protínala pražskou kotlinu důležitá obchodní stezka spojující córdobský kalifát a jihofrancouzské přístavy s chazarskými tržišti na dolní Volze, a Praha se občas proměnila v rušné tržiště, kde si arabští, řečtí a židovští obchodníci vyměňovali svoje zboží.

Podstatné však je, že se naši nejstarší předkové v 8.–10. století vlivem vyspělejšího světa seznámili s ovocnářstvím, vinařstvím a lze právem předpokládat, že i s chmelařstvím.

Stále více tak byli vázáni na bezprostřední sepětí se svým sídlištěm a trvaleji připoutáváni k půdě. Skutečností je, že Slované, především pak Češi, v minulosti vyhledávali styky nejenom s Němci, ale i s ostatními národy, od nichž přebírali nové poznatky a jež mohli případně i sami obohatit svými dovednostmi a vědomostmi (například západní Slované přiučili germánské kmeny včelaření). V kulturní Evropě docházelo od nejstarších dob k vzájemnému informačnímu prolínání.

V 10.–12. století byly i u nás hospodářské a sociální poměry ovlivněny kulturou přicházející z francké říše a západním křesťanstvím. Vzkvétající katolická církev svými náboženskými institucemi kladně působila na celou reformu zemědělství a na sociální život venkovského lidu. Nově založené církevní řády s jejich kláštery plnily kromě náboženského poslání také funkci kulturní a hospodářskou. Především to byli cisterciáci, příslušníci reformované odnože benediktýnů, kteří pracovitostí a vynalézavostí kultivovali pustou krajinu. Hospodářská podnikavost příslušníků tohoto řádu již brzy umožnila také výstavbu nákladnějších sakrálních a hospodářských objektů. Pokud jde o hospodářské poslání cisterciáků v určitém regionu, pak připomeňme jejich nezastupitelné poslání v oblasti výchovy obyvatelstva při obdělávání půdy, chovu včel, zavádění vinařství, ovocnářství a chmelařství.

Hlavním zdrojem výživy obyvatelstva bylo již od 12. století značně pokročilé pěstování rostlin, doprovázené chovem hospodářského zvířectva a doplněné rozvíjejícím se rybolovem, lovem, pěstováním ovocných dřevin a jiných kultur. Kromě obilovin a prosa pěstovali čeští a moravští zemědělci jako další plodiny hrách, vikev a konopí. Poněkud složitější to bylo s pěstováním řepy, pro tuto dobu není archeologicky doložena, ale je o ní poprvé zmínka v listinách z konce 13. století. Ze zahradních plodin jsou ojediněle zmíněny a v historických pramenech doloženy jednotlivé druhy. Mezi nimi je také uvedena okurka, jejíž semena se našla již v 9. století na jižní Moravě. Staří Slované již od 10. století pěstovali cibuli, česnek, mrkev, ředkev, tykev, celer, kapustu, zelí a vzácně také mák a šafrán. Jak je vidět, vedle obilovin si naši předkové hleděli i jiných plodin. Ve 12. století se u nás dařilo ovocnářství, ve 13. století bylo v rozkvětu chmelařství a za vlády císaře Karla IV. zažívalo rozkvět vinařství.¹

Středověké zemědělství bylo založeno na tzv. úhorovém zemědělství, zejména na jeho hlavní formě na trojpolním hospodaření, které v našich podmínkách přetrvávalo až do první čtvrtiny 19. století. Ve středověku nedošlo k žádným převratným vynálezům v oblasti zemědělství v celé Evropě, a to ani k výraznému zdokonalení pracovních nástrojů, které se vyvíjely až do novověku pozvolna. Ale

¹ BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Academia Praha 1980, 396 s.

i tak v této oblasti lze vysledovat jisté časové úseky v rozvoji pracovního nářadí. Platí to hlavně o nejdůležitějším ořebním nářadí – pluhu, na který byl přirozeně kladen z technického i pracovního hlediska velký důraz. Kolem roku 1570 byl kromě Saska přechodně používán i v Čechách tzv. víceradličný pluh jistého Abrahama Rocka.

Je zajímavé, že osm let poté, co byl víceradličný pluh vyzkoušen v těchto dvou středoevropských zemích, se podobný pluh objevuje roku 1578 ve Francii. Z Anglie máme doložen dvouradličný pluh s vyobrazením z roku 1652, který měl konstrukci rámového pluhu s dvěma pracovními tělesy – krojidly a radlicemi nasazenými za sebou tak, aby orala dvě brázdy najednou. Obecně platí, že vývoji zemědělského nářadí se sice do konce 17. století věnovala určitá pozornost, avšak základy moderního nářadí, včetně zdokonalování pluhů byly položeny v polovině 18. století. Pro toto období je charakteristické, že se vnímavé české prostředí v 16.–17. století vyznačovalo nejenom širokou variabilitou ořebního nářadí, ale také fortelem jeho provedení a invencí zdokonalování.

Zemědělství v době předbělohorské

První vážné úspěchy zaznamenalo české zemědělství v období 15.–16. století, tedy v období renesance. V té době probíhaly v českých zemích v souvislosti s hospodářskými procesy v celé Evropě důležité změny ve způsobu hospodaření, zejména na šlechtickém velkostatku. U nás patřilo k hlavním změnám to, že klesala cena peněz. Novým zdrojem prostředků k prosperitě hospodářství i k lepšímu životu bylo tehdy i vlastní šlechtické hospodaření.

Sledujeme-li vývoj nových hospodářských směrů i zemědělské správy od konce 15. do počátku 17. století, pak zjistíme, že v tomto období v našem prostředí vynikaly v zemědělské výrobě šlechtické rody Pernštejnů, Rožmberků, Černínů, Lobkowiczů, Šternberků, Smiřických i Valdštejnů. Z příslušníků těchto rodů vynikli a získali uznání svými hospodářskými výsledky ve střední a západní Evropě Pernštejnové, ale zejména pak Rožmberkové. Rožmberkové zaznamenali největší slávu za vlády Viléma z Rožmberka (1535–1592), který svým bohatstvím, urozeností a vynikajícími politickými schopnostmi dosáhl nejvyšších zemských hodností a získal mezinárodní věhlas, a dále se tak stalo za života jeho bratra Petra Voka z Rožmberka (1539–1611), který proslul jako renesanční šlechtic podporující umění (mimo jiné vytvořil jednu z nejbohatších knihoven ve střední Evropě). Růst pozemkového majetku, vytvoření několika nových správních center a intenzivní hospodaření ve vrchnostenské režii byly okolnosti, jež kladly zvýšené nároky na pevnou organizaci celého rožmberského dominia. Zmíněný Vilém z Rožmberka našel jedinečného zastávce těchto potřeb v Jakubu Krčínovi z Jelčan a Sedčan (1535–1604), který svými schopnostmi, jakož i ctížádostí ztělesňoval dravý vzestup pozdně feudálního velkostatku. Za 25 let své činnosti přestavěl nebo vybudoval 30 rybníků, mezi nimi i takové velikány jako rybník Rožmberk s plochou více než 1000 ha (hráz dlouhá 2430 metrů a zadržující až 50 milionů m³ vody) nebo rybník Svět na Třeboňsku. Proslulý rybníkář navazoval na svého předchůdce Štěpána Netolického

(+ kolem roku 1539), jehož nejvýznamnějším dílem bylo založení Zlaté stoky. Jejím úkolem bylo napájet v délce asi 48 km velký počet rybníků v prostoru mezi Chludem a Veselí nad Lužnicí a vodu z nich odtékající opět sbírat.

Vedle rybníkářství se v předbělohorském období začala prosazovat i další odvětví. Na prvním místě stálo pivovarnictví, které přinášelo skoro na všech panstvích největší užitek. Zvýšená spotřeba ječmene a pšenice v pivovarech podněcovala rozšířené pěstování obilovin při panských dvorech. Přes značné náklady na výstavbu pivovarů a sladoven a na provoz bylo pivovarnictví pro velkostatky velmi rentabilní a jak ukazují účetní bilance, právě z prodeje piva plynuly největší příjmy šlechtických velkostatků. Chmel se pro potřebu pivovarů pěstoval téměř všude, dokonce i v podhorských oblastech s podmínkami zcela nevhodnými.

Již tehdy bylo známo, že nejvhodnější půdní a klimatické podmínky pro pěstování chmele jsou Žatecko, Rakovnicko, Slánsko a Litoměřicko a že chmel z těchto oblastí má vynikající vlastnosti. Kvalita českého chmele a tím i piva byla uznávána v Evropě po dlouhou dobu, tedy od 16. do 20. století.

Mimořádný rozkvět zaznamenalo i české ovocnářství, které úspěšně pronikalo do sousedních zemí, zejména do Saska a dále na sever a podpořilo v nich pěstování ovoce. V 2. polovině 16. století se také rozšířil zahraniční obchod s českým ovocem. Jablka, hrušky i švestky se vyvážely do Rakouska a po Labi i do Saska a dále na sever. Staří čeští ovocnáři znali ve své době několik způsobů štěpování.

Vzestup spotřeby zemědělských výrobků, ke kterému došlo v 16. století v západoevropských zemích, zasáhl i Čechy. Pokud jde o úroveň zemědělské výroby v Čechách, na níž se v důsledku uvedeného vývoje kladly zvýšené nároky, je třeba říci, že v úrodných oblastech lze již v 16. století sledovat náběhy ke specializaci (chmel, pšenice, ječmen). Z vesměs malé části příjmů velkostatků, která byla užitá k rozšíření výroby, je důležitý podíl některých feudálů v podnikání v takových odvětvích, jako bylo hornictví, železářství a sklářství s pokročilejší úrovní výrobních sil, v nichž se již namnoze formovaly zárodky kapitalistických vztahů. Proto i v tomto směru drželo české zemědělství krok s vyspělými zeměmi a na druhé straně bylo samo inspirací pro ostatní země, v nichž výrobní vztahy byly méně rozvinuté. O tom, že kultura pěstování rostlin měla v českém prostředí patřičnou podporu i tradici, svědčí mimo jiné i skutečnost, že ve 14. století za vlády císaře Karla IV. byla v Praze založena botanická zahrada, jako jedna z prvních v Evropě, která existovala až do konce 17. století. Zakladatelem této tzv. Andělské zahrady byl osobní lékárník císaře Karla IV. Angel z Florencie. V této době se těšilo značné oblibě i vydávání herbářů. Tak již roku 1517 vyšel herbář Jana Černého a později roku 1562 upravil Mattioliho herbář Tadeáš Hájek z Hájku, v němž byly obsaženy veškeré tehdejší nové poznatky o životě rostlin.

České zemědělství v předbělohorském období bylo příznivě ovlivněno humanismem jako filozofickým směrem, který u nás navázal na starší počátky tohoto hnutí v době Karla IV. Bylo to právě období českého humanismu, v němž se v našich zemích zrodili a v němž působili první zemědělské odborníci, kteří byli autory hospodářských řádů a instrukcí a naší první zemědělské literatury. V české rukopisné literatuře nacházíme mnoho dokladů o chovu hospodářských zvířat, chovu ryb, ovocnářství a dalším. Bohatý rozvoj českého zemědělského

písemnictví v období renesance bezesporu příznivě ovlivnilo dílo Itala Petra de Crescentia (1233–1321), který patřil k zakladatelům agronomie. Autorem první česky tištěné zemědělské knihy „Hospodář. Knížka tato dvě stránky v sobě držíš“ z roku 1540 byl Jan Brtvín z Ploskovic. Zkušený hospodář Brtvín psal tuto knížku spíše jako instrukci panským úředníkům ke správě poddaným než podrobný návod k hospodaření. Tak například na jednom místě píše následující poučení: „Vozy, pluh, brány, i jiné potřebné věci, když se toho času nepotřebuje, ať se pěkně do sucha schová, avšak to všechno ať šafář zapsané má. Hnojové také včas ať na pole ven se vozi, od koní a od dobytka ať se také často kydá. Byla-li by také kde místa jaká k vinici, štěpnicí nebo šafrancí, a toho by prvé kde při kterém zámku nebylo, tehdy sjednejte k tomu ty lidi, když s tím zacházeti umějí, necht se pomalu rozdělává“. Podobné zaměření má knížka žateckého rodáka Mikuláše Černobýla (1495–1556), který se pravděpodobně seznámil se zemědělstvím jako první konšel města Žatce, jež tehdy mělo, podobně jako jiná města v té době, mnoho vesnic a dvorů. Jeho knížka „Hospodář. Knížka velmi užitečná“ je stručnější než Brtvínovo dílo a dává více poučení k vedení hospodářství.

Tištěná zemědělská literatura před rokem 1620 reagovala i na vývoj rybníkářství, ovocnářství a pivovarnictví. Zvláště vynikl olomoucký biskup Jan Dubravius (1486–1553). Napsal vynikající, průkopnický spis „*De piscinus*“ (O rybnících a rybách, které v nich žijí). Kniha vyšla pětkrát za sebou, také anglicky a polsky (v češtině poprvé v roce 1706, novodobé vydání pak v roce 1953 zásluhou ČSAV). Tato práce je základním dílem českého rybníkářství a dokladem jeho evropské (světové) úrovně. Stala se učebnicí mezinárodního významu a odborným poučením o rybníkářství a chovu ryb (například popsáný nový způsob odchovu kapřího plůdku se stal základem moderní metody nazvané podle Dubravie). V souvislosti s herbáři byl výše vzpomenut český učenec a osobní lékař císaře Rudolfa II. Tadeáš Hájek z Hájku (1525–1600). Ten vydal ve Frankfurtu v roce 1585 mimo jiné i latinské pojednání o výrobě piva pod názvem „*O pivě a způsobech jeho přípravy, jeho podstatě, silách a účincích*“, v němž shrnul tehdejší empirické zkušenosti výroby tohoto moku. Spis je označován jako nejstarší práce o pivovarnictví ve střední Evropě vůbec.

Bez přehánění lze vyslovit obecně platný závěr, že zemědělství v předbělohorském období se velice slibně rozvíjelo, na čemž měly podíl obě jeho složky, a to jak hospodářství vrchnostenské, tak i poměrně dobře prosperující hospodaření poddaných. Ostatně koncem předbělohorského období hmotné poměry sedláků nebyly tak špatné, jako o sto let později. Skromné známky blahobytu poddaných lze vystopovat jak v jejich určitém jmění, tak ve způsobu života. V té době se stala vlastní zemědělská výroba předmětem zvyšujícího se zájmu samotné vrchnosti, která oproti dřívějšímu období upevnila správu nad poddanými i samotným vlastním hospodařením mimo jiné i prostřednictvím tzv. hospodářských instrukcí. Tento její zájem o prosperitu vlastního i poddanského hospodaření byl doprovázen první produkcí české zemědělské literatury, jejíž část ovlivnila Evropu, jakož i působením prvních „vzdělaných“ hospodářů, samozřejmě příslušníků šlechty. Oprávněně můžeme tedy nazvat předbělohorské období „zlatým věkem českého zemědělství“.

Zemědělství od doby pobělohorské do konce 19. století

České stavovské povstání v roce 1618 a následující události třicetileté války způsobily hluboké změny v politickém a hospodářském životě českých zemí. Po roce 1627 odešli z českých zemí také mnozí odborníci, kteří v exilu ovlivňovali zemědělství cizích zemí (Sasko, Lužice, Slezsko) a sepsali na svou dobu vynikající zemědělské knihy. Je málo známou skutečností, že k zemědělství měl jednoznačně kladný vztah polyhistor a biskup Jednoty bratrské Jan Amos Komenský (1593–1671), který je ve světě znám jako tvůrce novověké pedagogiky. Z jeho života je známo, že během pobytu na Moravě mu záleželo na povznesení včelařství. Když působil ve Fulneku, dovezl včelstva z Uher, sám včelařil a učil své žáky včelařství, jak je kromě jiného doloženo ve spise „*Škola hrou*“. Svým dílem také šířil vyspělost českého předbělohorského zemědělství. Například ve spise „*Orbis Pictus*“ (Svět v obrazech) z roku 1658 je ze 132 kapitol věnováno zemědělství 14 (například plody zemské, ovoce stromů, zeleniny, obilí, drůbež, dobytek, vinobraní, lnářství, vozba) a dalších deset kapitol se zemědělstvím souvisí. Obsáhlejší stati věnované zemědělství najdeme i ve spisech „*Spojitosť věcí a slov*“, „*Sín*“, „*Všenáprava*“, „*Pansofie*“ a „*Vějička moudrosti*“.

Pokud můžeme na základě údajů dosavadní literatury srovnávat tehdejší technické vybavení zemědělství, ukazuje se, že zemědělské výrobní nástroje v našich zemích nebyly pod úrovní průměru vyspělejších evropských zemí a někdy v minulosti jsme se připojili k těm zemím, které razily cestu pokroku. Byl to právě velkostatek, který u nás vyvíjel od konce 16. století dostatečnou iniciativu, měl zájem zejména o takové zvýšení produktivity práce, již by se zrychlil a zlevnil provoz a také zlepšila výkonnost zemědělského nářadí. Lze ovšem stěží zjistit, nakolik zdokonalení zemědělského nářadí přispívalo také ke zvýšení výnosů zemědělských plodin. Při zkoumání národní české zemědělské techniky v tomto pojednání nebudeme přihlížet pouze k tomu, zda úroveň techniky nese určité svébytné národní prvky, jako to činíme v jiných složkách kultury, nýbrž budeme tuto techniku hodnotit naopak podle toho, jakých dosahuje výsledků a jak se přibližuje nejvyspělejší evropské technice. V případě významných domácích vynálezů jim bude věnována zvláštní pozornost a všestranně bude zhodnocen jejich přínos. V pobělohorském období se v našem prostředí příliš nezdokonalilo zemědělské nářadí. Ovšem vývojem technického pokroku naše země zaznamenaly ještě před rokem 1848 dva významné vynálezy, respektive pozoruhodné zdokonalení konkrétních druhů nářadí, které představovaly technický pokrok v evropském měřítku. Zánikem feudalismu v 1. polovině 19. století, především zrušením roboty v roce 1848, byly vytvořeny nové podmínky pro rozvoj výrobních sil v zemědělství. Technický pokrok se přirozeně nejdříve projevoval na šlechtických velkostatecích, později na kapitalistických. To jim umožnilo modernizaci vlastní zemědělské výroby. Ale později se postupně na využívání nové zemědělské techniky a intenzifikaci zemědělské výroby začaly podílet i ostatní zemědělské závody.²

² BERANOVÁ, M.; KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010.

Během 19. století došlo v našich zemích k zániku trojhonné soustavy hospodaření a k všeobecnému rozšíření soustavy s pravidelným střídáním plodin a se střídavými osevními postupy. K nejpropracovanějším koncepcím řádkového secího stroje ve střední Evropě patřily řádkové secí stroje na obilí Josefa Wunderlicha (1729–1793) z Českých Budějovic. V letech 1774–1778 předvedl novou koncepci secího stroje. Na svoji dobu moderně koncipovaný secí stroj měl výsevní ústrojí válečkové, jako většina secích strojů té doby, ale navíc měl společnou zásobovací skříň na osivo. Čtrnáctiřádkový secí stroj byl na pevném rámu na dvou kolech. Řiditelnost stroje zdokonalil Wunderlich v další konstrukční variantě podle výsledků zkoušek, když stroj opatřil čtyřmi koly. K většímu rozšíření jeho secích strojů však nedošlo zřejmě proto, že v tehdejší době u nás nebylo možné zhotovit tak složitý stroj ze železa a stroje zhotovované ze dřeva trpěly značnou poruchovostí. Avšak vynález a konstrukce tohoto stroje jsou významným českým přínosem evropskému vývoji zemědělské techniky, neboť na Wunderlicha navázali další vynálezci v Anglii a později v Německu, kteří jeho dílo dovedli později k plné funkční dokonalosti. Stojí za připomenutí, že v 80. letech 18. století sestrojil obdobný secí stroj, avšak s výsevním ústrojím lžičkovým, R. J. Cook v Anglii.

Jeho stroj byl třířádkový se dvěma koly trakařového typu a byl zhotoven ze železa. Ostatně anglické prostředí, které bylo kolébkou průmyslové revoluce, dále inovovalo secí a další zemědělské stroje. Není sporu o tom, že zásluhou Wunderlicha byly ve střední Evropě v prvních desetiletích 19. století zkonstruovány a vyrobeny nové typy řádkových secích strojů, a to především pro setí řepky, řepy, kukuřice a luskovin, později i širokosecí stroje pro setí jetele a obilovin. Konečně koncem 20. století sestrojil Karel Kročák v Černovicích u Brna náš první potažní, jednořádkový secí stroj na řepu. Kromě vlastního výsevního ústrojí měl soupravu radliček, osivo bylo stejnoměrně hluboko vpraveno do půdy, zahrnuto zemí, povrch urovnan radličkami a mírně přitlačen úzkým nosným kolem, takže řádek byl viditelný i po dešti a řepu bylo možné plečkovat ihned, jakmile vzešel plevel v porostech mezi řádky.

Další významný pokrok se uskutečnil ve zdokonalení hlavního orebního nářadí – pluhu. Stávající základní nástroje po celý středověk – hák i rádlo – půdu hlavně rozrývaly, přitom ji na stranu odhrnovaly a mísily, zanechávající pravidelně celé pruhy půdy v nedotčeném stavu. Rozrývání a kypření bylo dosti povrchní a nestačilo ke zničení mnohých plevelů. Účinky jednoduchých háků a rádel právě nástupem střídavého hospodaření se staly nedokonalými a nemohly vyhovovat požadavkům zintenzívnění zemědělské výroby.

Rolník František Veverka (1799–1849) a jeho bratranec kovář Václav Veverka (1791–1849) sestrojili v letech 1824–1827 v Rybitví u Pardubic nový typ pluhu, který v českém prostředí dostal název ruchadlo. Bratrance Veverkové k němu dospěli tak, že stále technicky vylepšovali tzv. královehradecký hák. Nejdříve ho doplnili širokým plazem a místo rádlového tělesa upevnili šikmo na svislý rámec prohnutou plechovou desku přibližně čtvercového tvaru. Dolní hrana desky byla přiosřena a úhel, jež svíral ostří se směrem jízdy neboli úhel radliční, tvořil kolem 70 %. Válcovitá radlice účelně postavená ke směru orby, spojila funkci dřívější radlice a odhrnovačky a stala se jedním ze dvou základních typů radlice většiny později konstruovaných pluhů.

Nová, vhodně upevněná válcovitá radlice umožnila podstatně kvalitněji a produktivněji orbu než předcházející typy oradel. Radlice s plechovou deskou orala na svoji dobu znamenitě, dobře drobila, kypřila půdu a dostatečně ji obracela. Ruchadlo umožňovalo po dalších zlepšeních hlubší orbu, přičemž práce s ním byla podstatně méně namáhavá než s dřívějšími háky a vyžadovala méně tažné síly než těžký záhonový pluh.

Obrazně řečeno, ruchadlo Veverkových působilo jako „slunce na zmrzlou půdu“, jak se tehdy všeobecně tradovalo a jako první důležitý technický prostředek otevíralo českému zemědělství brány pokroku zejména do selských hospodářství. Samozřejmě, že v českých zemích byly známy i další pluky cizí provenience, například velmi úspěšný Zugmayerův pluh z Rakouska, dále to byly pluky Eckertovy z Berlína nebo pluky Sackovy z Lipska, které ovšem nikdy nedosáhly takového rozšíření a obliby jako ruchadlo. Ruchadlo se brzy začalo vyskytovat pod různými názvy (v německém prostředí Sturzpflug, Halbbohm). Ironií osudu se stalo, že bratrančí Veverkové za svůj vynález za svého života nezískali uznání. Naopak německý úředník J. Kainz z Choltic se snažil přivlastnit jejich myšlenku, když tzv. Kainzův pluh vydával za svůj. Tento spor byl v 60. letech 19. století definitivně vyřešen ve prospěch bratřanců Veverkových. Velké množství pluhů, které se ve střední Evropě uplatňovaly v různých modifikacích v orbě klasické, parní a motorové mělo svůj základ v ruchadle bratřanců Veverkových. Budiž zdůrazněno, že ruchadlo kromě jiného umožnilo rozšíření systému střídavého hospodaření a přispělo k zintenzívnění zemědělství vůbec. Ruchadlo se šířilo velmi rychle, a to nejen v českých zemích, ale i v Rakousku-Uhersku, v Německu, Rusku a jeho principy se ujaly i v Americe proti všem teoretickým názorům o orbě v té době.³

Od druhé poloviny 19. století se nezadržitelně prosazovala technická revoluce i v českém prostředí, jež přinášela rovněž zemědělství nové výrobní prostředky zejména dokonalejší a výkonnější nářadí a stroje. Především na dílo Wunderlichovo a bratřanců Veverkových navázali další, zejména pak František Horský, s jehož všestranně prospěšnou činností pro středoevropské zemědělství se podrobněji seznámíme při jiné příležitosti. František Horský mnohé zemědělské nářadí zlepšil nebo sestrojil, vyzkoušel je s ohledem na jejich využití do určitých půd a přizpůsoboval je konkrétním podmínkám určitého zemědělského podniku. Tyto stroje pak vystavoval na domácích i zahraničních výstavách, propagoval tiskem a některé věnoval svým žákům i rolníkům pro zvelebení jejich hospodářství. Zemědělským strojům a nářadím se věnoval celých 35 let. Soustředil se hlavně na pluky, kultivační nářadí, stroje k setí a sázení. Při zlepšování a konstrukci vycházel ze znalosti pěstitelských zásad, půdních podmínek a dalších faktorů. Sám zkonstruoval nebo zdokonalil skoro 60 různých zemědělských strojů a nářadí, čímž ovlivnil další vývoj konstrukci zemědělských strojů a nepřímo i zemědělského strojírenství. Jeho stroje přispěly ke zlepšenému obdělávání půdy a výnosů rostlin, čímž nepřímo urychlily přechod na střídavé hospodaření a přispěly k technickému pokroku v zemích

³ LÁZNIČKA, J.; MICHÁLEK, V.: *Historie zemědělské techniky v českých zemích*. Profi Press, s. r. o. Praha 2012, s. 199, ISBN 978-80-86726-47-2.

střední Evropy. Mnohé z jeho strojů se dostaly do Haliče, Lombardie a dokonce i do Ruska. Původní kovářská výroba zemědělských strojů, které se díky propagaci na výstavách a v tisku dobře osvědčovaly, naprosto nedostačovala, a proto se jí ujímaly vznikající továrny.⁴

Zemědělské stroje se v našich zemích začaly vyrábět ve srovnání s okolními zeměmi brzy a zvýšená poptávka po nich vedla k vytvoření samostatného průmyslového odvětví – zemědělského strojírenství, v němž české země a později ČSR dosáhly velmi dobrých mezinárodních úspěchů. Tyto stroje byly vyráběny na poměrně vysoké technické úrovni srovnatelné s technicky vyspělými západními státy, kromě toho se vyráběly ve velkém nákladu a pozdější konkurence výroby podpořila jejich kvalitu. K nejdůležitějším a nejslavnějším výrobním firmám na zemědělské stroje v našich zemích například patřily: firma F. Frenzel (Praha 1833, zemědělské stroje), firma A. Valenta (Koštice 1845, ruční a žentourové mlátičky), Schwarzenberská továrna na zemědělské stroje (Josefodol 1849), firma Borrosch (Praha 1852, výroba zemědělských strojů), firma A. Dobrý (Mladá Boleslav 1854, mlátičky) a firma J. Carow (Praha 1863, různé druhy zemědělských strojů). Zemědělské stroje z těchto a dalších firem byly díky železnici vyváženy především do zemí Rakousko-Uherské monarchie, na Balkán, do Itálie, Polska a Ruska.

Od 30. let 19. století, kdy u nás vzniká cukrovarnictví, začalo se české strojírenství také prosazovat v zahraničí ve výrobě technického zařízení pro toto průmyslové odvětví. Zájem strojíren o výrobu strojů a zařízení pro cukrovarnický průmysl zesílil od poloviny minulého století, kdy cukrovarnictví v našich zemích nastoupilo vzestupnou tendenci a strojírenské výrobky pro toto odvětví nacházely dobré uplatnění při urychlování mechanizace pracovních postupů při zpracování řepy, kdy se uplatnilo zavádění parního ohřevu místo dosavadního otevřeného ohně a kdy ruční obsluha lisů ustoupila hydraulickým prvkům, podobně jako ruční a žentourový pohon nahradil výkonnější parní stroj. Hlavními dodavateli strojů pro cukrovary byly velké strojírný pražského průmyslového centra. Vedle Breitfeldovy strojírný, která vyvážela cukrovarnické stroje do Ruska a do Uher, vybudoval Ringhoffer v letech 1854–1855 další strojírný v Praze na Smíchově, kterou vybavil speciálními stroji pro výrobu technického zařízení pro cukrovary, pivovary, lihovary, pekárny a mlýny.

Rozvoj zemědělské techniky v českých zemích od začátku 19. století odpovídal celkovému stavu a rozvoji společnosti. České země byly v Rakousku-Uhersku nejproduktivnějšími výrobními oblastmi s intenzivní zemědělskou výrobou. Z české zemědělské techniky od konce 18. století do 70. let 19. století jsme uvedli pouze ty nejvýznamnější konstrukce, které se nejenom úspěšně uplatnily u nás, ale znamenaly jistý přínos i z hlediska zahraničního vývoje zemědělství. Vývoj zemědělské techniky příznivě ovlivňovaly výstavy zemědělských strojů konané v roce 1851 a 1862 v Londýně a v roce 1855 a 1867 v Paříži, na nichž byly zastoupeny stroje i nářadí vyrobené v našich zemích. Tak například na londýnské výstavě v roce 1862 slavily úspěch Semšovy luční brány, sestavené v 50. letech 19. století ve Svojišicích,

4 SKALA, L.: *František Horský a české zemědělství*. Agrospoj Praha 1991, 83 s.

kteře se staly základem všech později vyráběných lučních bran. Objektivně nutno říci, že mnoho nové techniky a impulsů bylo českým prostředím přijímáno z hospodářsky nejvyspělejší Anglie. V 19. století to byly anglické a americké firmy, které udávaly směr vývoje a výroby zemědělských strojů a které přechodně ovládly také evropské trhy. Po světové výstavě v roce 1867 v Paříži se ovšem zřetelně projevil vliv německých výrobků v konstrukci domácích zemědělských strojů. I když i o úspěšný americký rozvoj zemědělské techniky se dílčím způsobem zasloužil český konstruktér. Byl to český přistěhovalec v Americe Josef Bárta, který v roce 1866 předvedl vázací ústrojí obilního samovazu na motouz.⁵

Kromě dílčích úspěchů zdokonalení zemědělského nářadí stojí za to připomenout také další českou zásluhu týkající se inovace včelařského nářadí a rozvoje včelařství vůbec. Na sjezdu evropských včelařů v Brně v roce 1865 končí éra získávání medu starým způsobem a začíná modernizace provozu včelařství. Med se dříve z plástů vymáčkával ručně, což nebylo právě hygienické. Moravský včelař František Hruška (1819–1888) na tomto sjezdu předvedl nový přístroj k vymetání medu, který byl založen na využití odstředivé síly. Hruškovo zařízení bylo sice ještě technologicky nedokonalé (toto zařízení medné plásty vymetalo nestejně a protrhávalo), avšak z hlediska svého využití natolik přesvědčivé, že podnítilo řady těch, kteří medomet vylepšovali u nás i v zahraničí. Ti nakonec dosáhli takového stavu zařízení, které odpovídalo moderním požadavkům včelařského provozu. Hruška žil dlouhou dobu v Itálii, a tak si nárok na jeho vynález si dělali i Italové. Pro dokreslení uvádíme, že české včelařství zaznamenalo částečný úspěch již před vynálezem medometu. Tak jeden ze zakladatelů novodobého včelařství Josef Antonín Janiš (1749–1822) z Uhřetíněvsí u Prahy sestrojil v roce 1789 tzv. nástavkový úl, který podstatně přispěl k racionalizaci chovu včel a řešení konstrukce úlů. Avšak jeho hlavní zásluha spočívá v tom, že již v roce 1788 objevil partenogenezi u včel a jako první u nás zavedl rozběrné úly.

V souvislosti s pěstováním chmele a zvýšenou produkcí piva na vrchnostenských dvorech a ve městech jsme se zmínili o pivovarnictví, které již v předbělohorském období prožívalo svůj rozkvět. Vzhledem k tomu, že v žádném jiném zemědělském průmyslu neměly české země tak značnou převahu a úspěchy v zahraničí jako právě v pivovarnictví, je žádoucí blíže představit jeho vývoj a dosažené výsledky, a to i z hlediska mezinárodního srovnání. V Čechách je první historický doklad vaření piva z roku 1088. V raném středověku mohl pro svoji potřebu vařit pivo každý (šlechta, církve, města, poddaní) a tak tomu skutečně bylo. Teprve později přešlo právo vařit pivo na stav panský a rytířský, což bylo potvrzeno v roce 1485 králem Vladislavem. Také královská města byla obdařena právem várečným a toto právo bylo vázáno na domy a tak vznikala tzv. právovárečná měšťanstva. Pro tyto právovárečné domy neplatilo tzv. právo mílové. Samostatné pivovary byly u nás stavěny již od 12. století. Jako nejstarší je uváděn pivovar v Cerhenicích z konce 12. století, nejznámější pražský pivovar U Fleků byl založen v roce 1499, který vařil populární tmavé flekovské pivo s vlastní přípravou speciálního sladu. S rozvojem

⁵ NOVÁK, P.: *Historie zemědělské techniky*. Profi Press, s. r. o. Praha 2004, 146 s., ISBN 80-86726-10-X

průmyslu a zaváděním nových vědních poznatků do pivovarnictví došlo k tomu, že byla v 19. století vybudována řada pivovarů s průmyslovou výrobou, jako například Praha-Smíchov, Braník, Holešovice, Třeboň, Protivín, Louny, Slaný, Budvar v Českých Budějovicích, na Moravě Brno, Přerov, Prostějov a Litovel. K jejich rozvoji přispělo zavedení spodního kvašení, vaření parou, chlazení zimotvornými přístroji a používání technologicky čistých kvasničných kultur.

Hlavními surovinami při výrobě piva jsou slad, chmel a voda. Všechny složky se na kvalitě piva významně podílejí a především Čechy jimi byly vzácně obdávány. Všechny byly a jsou produkty českých zemí, a proto mělo pivo jako vývozní produkt velký národohospodářský význam. Česká piva získala světovou proslulost svoji zvláštní hodnotou, založenou vedle hodnoty technické práce také podstatně na jakosti surovin ječmene, ale především českého chmele. Tato piva se vyznačovala vynikající světlou barvou, mírným obsahem alkoholu, význačnou řízností, příjemnou hořkostí a zamlouvající se chutí. K nejrozšířenějším českým pivům v minulosti patřilo pivo plzeňské, Staropramen a českobudějovický Budvar. Nejznámější a v zahraničí nejžádanější bylo plzeňské pivo, jako jedno z nejstarších v našich zemích.

O prudkém rozvoji tohoto neúspěšnějšího odvětví zemědělského průmyslu, a to i ve vztahu k zahraničí, svědčí následující údaje. Po první světové válce bylo na území celého Československa 440 pivovarů a celková výroba piva činila 11 223 000 hl podle výrobních výkazů v roce 1929. Spotřeba piva na jednoho obyvatele činila v téže roce 99,8 litrů za rok. Vývoz piva v roce 1922 byl 271 618 hl (podle statistiky zahraničního obchodu bylo v období dvanácti let 1921–1923 vyvezeno ročně průměrně 176 406 hl piva). Skoro po všechna léta do začátku druhé světové války převyšoval vývoz piva dovoz, takže nastával vždy vývozní přebytek (dovoz byl celkem nepatrný, činil sotva jedno procento z vývozu). Požadavky zahraničního trhu byly značně vyšší, ale byly přirozeně omezeny výrobní kapacitou.

V nejstarším období bylo organickou součástí pivovarnictví sladovnictví, proto jejich historie splývala v jedno, neboť jak již trefně poznamenal F. O. Poupě „*slad je tělem piva*“. Teprve později se obě tyto živnosti odlišovaly, přičemž sladovnictví rychleji vstoupilo v samostatnou živnost. Ještě do poloviny 19. století byly sladovny součástí pivovarů a vyráběly slad skoro výhradně pro jejich spotřebu. Zvýšené možnosti odbytu ječmene vedly v 2. polovině 19. století k rozšíření jeho osevní plochy. Od začátku 20. století se český sladařský průmysl soustředil zejména na modernizaci a posílení konkurenceschopnosti. Právě na vývozu sladu do zahraničí lze vystopovat úspěchy českého pivovarnictví ve světě. Tak již v 70. letech 19. století byl český slad prodáván do všech rakouských zemí, Německa, Itálie i Ruska, v dalším desetiletí náš slad pronikl na britské ostrovy, do Dánska a Skandinávie, Bulharska a Řecka a od počátku 20. století se uchytil v Egyptě, Jižní Africe, Argentíně a Brazílii. Největším odběratelem našeho sladu před první světovou bylo Rakousko, Německo a Švýcarsko, dalším významným odbytištěm byla Argentina s Brazílií, jinak byl v menší míře, zato pravidelně exportován do Belgie, Holandska, Anglie, Francie a Dánska a přes silnou německou konkurenci si dovedl udržet výsadní postavení v Jižní Americe, Číně, Japonsku a jistou dobu i v USA. Bylo a je to právě pivo, které udržuje naši pověst v zahraničí.

V českých zemích se již od konce 19. století rozšířilo pěstování zeleniny. V meziválečném období byly prohloubeny a zdokonaleny dřívější šlechtitelské práce v tomto odvětví, a tak byla u nás zavedena ochrana zelinářských produktů určitých oblastí a druhů, které si zachovaly svůj název dodnes (například vsetatská cibule, malínský křen, ivančický chřest, znojenské okurky). Tyto a další produkty byly zaneseny do seznamu názvů a byly chráněny podle zákona o nekalé soutěži. Z uvedených druhů byly v zahraničí nejnámější a nejžádanější jistě znojenské okurky (na Znojemsko byly přivezeny v první čtvrtině 19. století a jejich pěstováním se zabývali nejdříve němečtí rolníci v celém kraji od Znojma až po Mikulov), které byly s další zeleninou vyhledávány na rakouských trzích.⁶

Přelom 19. a 20. století tvoří ve vývoji zemědělské výroby významný mezník. V tomto období lze hledat počátky uplatnění motoricky hnaných pracovních strojů v zemědělské výrobě, dále pak počátky hromadného pronikání chemie do zemědělské výroby, hlavně pak v oblasti průmyslových hnojiv. Zemědělský výzkum a věda dostává v tomto období organizační základnu v podobě sítě výzkumných stanic a škol. Změny v zemědělské výrobě na přelomu století zapadají plně do rámce širších technických, vědeckých a sociálních změn. Snaha o racionalizaci výroby se v tomto období stupňuje nejprve v průmyslu a posléze i v zemědělství. Zemědělský servis v nejširším slova smyslu se stává stále více předmětem průmyslové výroby. Rozsáhlá oblast zpracovatelského průmyslu byla se zemědělskou výrobou velmi těsně spjata. Finanční kapitál dodával zemědělské výrobě skoro všechny výrobní prostředky a odebíral výrobky za ceny, které sám diktoval.

Na přelomu století byla podle statistických šetření velká roztržitost vlastnictví půdy. Vedle této roztržitosti v malovýrobě se na druhé straně uplatňovala tendence koncentrovat zemědělskou půdu v závodech vyšších velikostních skupin. Cílem bylo zvyšování intenzity a produktivity. Mezi selským hospodařením a hospodařením velkostatku v tomto období prakticky neexistovaly rozdíly co do technické úrovně i výsledků hospodaření. Zatímco rozvoj techniky v průmyslu vedl ke vzniku celých nových odvětví, v zemědělské výrobě pouze zlepšoval přirozené podmínky výroby a zemědělskou práci usnadňoval. Na našem území, stejně jako například v Německu, zaujala nejdůležitější místo ve vývoji mechanické síly elektřina, která umožňovala především mechanizaci mlácení, přípravy krmiv, stájových prací i ostatních prací uvnitř podniku. Technické zdokonalování zemědělských strojů a nářadí bylo v oblasti konstrukčních úprav a v kvalitě použitého materiálu. Konstrukční úpravy spočívaly v mechanizování dalších ručních úkonů konstrukcí pomocných zařízení a v přizpůsobování strojů a nářadí pro jednotlivé druhy půd, zvyšování trvanlivosti a zlepšování ovládání strojů.⁷

⁶ BERANOVÁ, M.; KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010, 430 s., ISBN 978-80-7277-113-4.

⁷ Kolektiv autorů: *Lidé, krajina a zemědělství*. Profi Press, s. r. o., Praha 2006, 198 s., ISBN 80-86726-21-5.

Prameny a literatura

- BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*. Academia Praha 1980, 396s.
- BERANOVÁ, M.; KUBAČÁK, A.: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010, 430 s., ISBN 978-80-7277-113-4
- ČERNÝ, J.: *Hospodářské strojnictví*. Praha 1931, 330 s.
- Kolektiv autorů: *Lidé, krajina a zemědělství*. Profi Press, s. r. o., Praha 2006, 198 s.
- Kolektiv autorů: *Studie o technice v českých zemích I.–VI.*, sborníky NTM, Praha 1983–1995
- Kolektiv autorů: *Vývoj zemědělského nářadí, strojů a strojírenství u nás*. Ústí nad Labem 1980, 140 s.
- LÁZNIČKA, J.; MICHÁLEK, V.; RŮŽIČKOVÁ, V.; STRNADOVÁ, D.: *Encyklopedie strojů a nářadí, část Zemědělství*. Výzkumný záměr Mze, NZM Praha 2011, 314 s.
- LÁZNIČKA, J.; MICHÁLEK, V.: *Historie zemědělské techniky v českých zemích*. Profi Press, s. r. o., Praha 2012, 199 s., ISBN 978-80-86726-47-2
- NOVÁK, P.: *Historie zemědělské techniky*, Profi Press, s. r. o., Praha 2004, 146 s., ISBN 80-86726-10-X
- PÁTEK, J.: *Racionalizace zemědělské výroby v českých zemích v první polovině 20. století, Prameny a studie 10*, Praha 1971, 209s.
- SITENSKÝ, F.: *Hospodářský slovník naučný I.–IV.*, Praha 1905 (I.–II.), 1924 (III.–IV.)
- SKALA, L.: *František Horský a české zemědělství*. Agrospoj Praha 1991, 83 s.
- SKALA, L.: *Významné osobnosti českého zemědělství*. Brázda, Praha 1992, s. 23–28, ISBN 80-209-0238-4
- TEMPÍR, Z.: *Zemědělské nářadí a stroje Františka Horského. Vědecké práce Zemědělského muzea*, sv. 18, Praha 1978, s. 163–193.
- TEMPÍR, Z.: *Expozice a sbírka oradel Zemědělského muzea, Vědecké práce Zemědělského muzea, ÚVTIZ 1977*, s. 63.
- TEMPÍR, Z.: *Vývoj oradel. Vědecké práce Zemědělského muzea 17*, Praha 1977
- VONDRUŠKA, V.: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů 1750–1914*. Rostoky u Prahy 1989, 473 s.
- VONDRUŠKOVÁ, A.: *Jařmo, parkán, trdlíce aneb výkladový slovník historických pojmů, které upadají v zapomnění*. Praha 2011, 200 s., ISBN 978-80-247-3946-5.

Venkovské stavby na Novodvorskú a Žehušicku 1848–2014

Rural buildings in the Nový Dvůr and Žehušice regions, 1848–2014

Príspevek mapuje proměny venkovských staveb v krajinné památkové zóně Žehušicko od poloviny 19. století do současnosti. První část příspěvku je věnována proměnám urbanismu a veřejných staveb. V druhé části si všímá změn rolnických usedlostí a jejich přeměny v rodinné domy. Samostatně sleduje po jednotlivých obdobích jejich novostavby i přestavby a snaží se nalézt jejich hlavní typy. Stručněji sleduje i proměny bytových domů na venkově a zemědělských staveb, především těch pro velkovýrobu, stejně jako materiály použité k jejich stavbě. Závěr tvoří zamýšlení nad tím, co se dochovalo ze specifík lidového domu zdejšího regionu, a nad nutností ochrany i mladší vrstvy zděné venkovské architektury, která se zde dochovala v nebývalém množství.

The article presents the transformations of rural buildings in the landscape conservation area of the Žehušice region from the mid-19th century to the present. The first part of the article is devoted to the changes of urban planning and public buildings. The second part notices the change of peasant farms and their transformation into family houses. It studies the new buildings and rebuilding in individual periods and it attempts to find their main types. It also briefly monitors the transformations of residential houses in rural areas and agricultural buildings, especially those for mass production, as well as the materials used in their construction. The conclusion contains a reflection on what has survived of the specific features of the folk houses in the region and on the need to protect the more recent layers of brick rural architecture, which has been preserved here in unprecedented numbers.

Lidová architektura patří mezi oblíbená témata nejenom mezi odbornou, ale i laickou veřejností. Vždyť kdo z nás nepochází z druhé či třetí generace z vesnice a kdo nevládní chalupu či k někomu na ní nejezdí. Lidové architektuře byla věnována již řada odborných i populárně laděných prací. Naprostá většina z nich se však věnuje tzv. starší vrstvě lidové architektury, tj. před její plošnou přestavbou v 19. století. Z mladší vrstvy venkovské architektury je systematická pozornost věnována pouze jihočeskému selskému baroku. Období po přestavbě je obvykle zmiňováno jen okrajově a léta socialismu jsou zmiňována obvykle pouze v souvislosti s přestavbami chalup v duchu minimalizace škod. Období po roce 1989 na venkově zatím stojí stranou pozornosti etnologů, historiků i architektů.

A venkovské architektuře a urbanismu v období zhruba od poloviny 19. století do současnosti na Novodvorskú a Žehušickú je věnován následující příspěvek.¹ Klade si za cíl vymezit základní typy a základní rysy venkovské architektury ve sledovaném regionu a poskytnout informace zájemcům o vesnici, její architekturu a o urbanismus. Sledovány jsou proměny architektury a urbanismu patnácti obcí s 21 katastrálními územími. Jádrem území tvoří Chráněná památková zóna Žehušicko, k níž jsou připojeny některé další obce z bývalých panství Nové Dvory a Žehušice tak, že tvoří jeden relativně jednotlivý celek. Sledovaná oblast se nachází 5 až 15 km od měst Kutná Hora, Čáslav a Kolín, netvoří však jejich přímé zázemí.

Pro předkládanou práci byly užity tři, resp. čtyři odlišné zdroje informací. Tím prvním byla odborná literatura, druhým byly historické stavební plány venkovských staveb pocházejících z archivních fondů, třetím bohatá fotodokumentace jednadvaceti obcí Žehušicka, získaná v průběhu terénního průzkumu, doplněná o historické fotografie z kutnohorského a čáslavského muzea, a čtvrtým pamětnické informace získané od jednotlivých majitelů usedlostí a od architekta Jirouta z Čáslavi.²

Podobu vesnic v zájmovém území výrazně ovlivňoval způsob hospodaření, a to především zemědělského, později i průmyslového podnikání. Již v první polovině 19. století došlo k významné změně v obhospodařování krajiny. Dříve patřilo toto území k významným producentům obilí. Na přelomu 18. a 19. století se zdejší zemědělství zaměřilo na produkci cukrové řepy, která se stala zdejší nejvýznamnější komerční zemědělskou plodinou. V druhé polovině 19. století se v řadě obcí dostala do popředí zájmu pěstitelů vedle řepy i čekanka, některé druhy zeleniny a v menší míře i ovoce. Souběžně s pěstováním příslušné plodiny jsou budována i příslušná zpracovatelská zařízení jako byly cukrovary, skladiště a sušárny čekanky. Toto základní zaměření zemědělské výroby zůstalo s výjimkou čekanky zachováno až do závěru socialismu. Teprve poté pěstování některých plodin zaniklo, resp. bylo výrazně omezeno.

Podoba vesnic i jednotlivých budov byla výrazně ovlivněna i širšími společenskými změnami. V polovině 19. století mezi ně patřil především zánik panství. Měl rozporuplné výsledky. Na jedné straně uvolnil velkou energii k budování vlastních zemědělských závodů osvobozených zpod vrchnostenské nadvlády, na straně druhé převedl odpovědnost za rozvoj jednotlivých obcí z rukou vrchnosti na ně samé. Nadále o věcech veřejných měly rozhodovat nově zřízené obecní úřady. Svobodný rozvoj bývalých poddanských usedlostí spolu se zrušením zákazu dělení usedlostí v roce 1868 vedl k nekontrolovanému drobení půdy usedlostí a ke vzniku trpasličích hospodářství. To vše se odrazilo jak ve vnější podobě nově vznikajících usedlostí, tak

1 Chráněná památková krajinná zóna Žehušicko zahrnující katastrální území 21 obcí byla vyhlášena v roce 1996 a v rozporu se svým názvem zahrnuje centrální území dvou panství Nové Dvory a Žehušice. Specifickou skupinou lidových staveb se zabýval i Bohumil Pospíšil a Josef Čepek ve studii Špýčárky /Podoubraví 12, 1940, s. 9/

2 Státní okresní archiv Kutná hora, fondy Okresní úřady Kutná Hora a Čáslav, stavební spisy, fondy Berní správa Kutná Hora a Čáslav, daňová přiznání., České muzeum stříbra: podsbírka fotografií, fotografie jednotlivých obcí sledovaného regionu.

i v celkovém vzhledu vesnice. Relativně málo změn nastalo v druhé polovině 19. století na straně panského velkostatku. Velkostatky byly modernizovány, z prostředků za výkup poddanských povinností měli jejich majitelé dostatek financí. Zaměřovali se však spíše na nákup nových strojů, budovy až na výjimky zůstaly stejné, neboť barokní případně klasicistně přestavěné hospodářské dvory a další budovy zcela vyhovovaly svému účelu.

Po zrušení poddanství výrazně vzrostla úloha měst v regionu. Zde se – v každém městě jinak intenzivně – rozvíjel průmysl a v něm nacházelo obživu stále více obyvatel venkova.³ Rychle rostla skupina venkovanů, která nepracovala v zemědělství a za prací dojížděla do měst. I ona si budovala doma, na vesnici své domovy.

Okrajově se podoby vesnic dotkl i další významný jev, který od přelomu 19. a 20. století začal postupně ovlivňovat tvář vesnic. Bylo to druhé bydlení. Zprvu se objevilo v podobě na léto pronajímaných bytů, případně celých domů. Později v podobě výstavby vil v daném území nikdy nevznikla žádná villegiatura, byť v Záboří bylo několik vil postaveno a sousední Týnec nad Labem byl se svými letními byty propagován v meziválečném období jako „Perla Polabí.“ Zcela se sledovanému regionu vyhnulo meziválečné budování chat a druhé bydlení se do tváře Novodvorska a Žehušicka nepříliš výrazně zapsalo až v druhé polovině období socialismu, kdy začaly být rekreačně využívány postupně starou generací opouštěné chalupy. K nim se přidružilo několik málo chat u slepého ramene Labe.

Výrazný vliv na podobu zdejších vesnic měla první pozemková reforma provedená ve dvacátých letech 20. století. Žehušickému velkostatku zůstaly čtyři a novodvorskému dva hospodářské dvory, některé další hospodářské provozy a také zámek a zámecký park.⁴ Zatímco Thun Hohensteinové žehušický velkostatek, resp. jeho torzo, prodali bankéři Stomeovi, který zde založil koniferové školky a tím zajistil budoucnost zámku a parku, Quido Thun Hohenstein, dědic posledních Chotků, své dva dvory pronajímal a nedokázal vytvořit dostatečné finanční zdroje pro provoz zámku a parku a jejich průběžnou údržbu. Pokus o celkovou rekonstrukci zůstal nedokončen a Thun Hohenstein musel před dluhy uprchnout do rodné Itálie. Význam pozemkové reformy spočíval v přidělu půdy do rukou drobných rolníků. Z hlediska stavební podoby vesnic a jejich urbanismu byl rozhodující přiděl stavební půdy a zejména skutečnost, že půdu dostali i ti nejchudší, kteří dosud neměli vlastní bydlení a celý život po něm toužili a spořili na něj. Výstavba započatá v druhé polovině 20. let pokračovala za nesmírných obětí stavebníků i v letech velké hospodářské krize 30. let 20. století.

Stejně málo jako první světová válka se do obrazu vesnice promítla i druhá světová válka i léta poválečné obnovy. Pouze tlak na novou výstavbu povolil, neboť

³ Nejvýrazněji se v sousedství Novodvorska a Žehušicka rozvíjel od poslední třetiny 19. století Kolín, který záhy předstihl Kutnou Horu. Kutná Hora se začala rozvíjet po industriální stránce výrazněji až od přelomu 19. a 20. století a Čáslav ještě později. Z dané oblasti se nejintenzivněji rozvíjely obce ležící podél železniční trati spojující všechna tři města.

⁴ V případě Žehušic se jednalo o dvory Žehušice, Vlačice, Výčapy a Horní Bučice, u Nových Dvorů o dvory Svatý Mikuláš a Nové Dvory.

část zemědělského dělnictva i malých rolníků se odstěhovala osídlit pohraničí, z něhož byli odsunuti Němci. Revize pozemkové reformy vedla k změně vlastnických poměrů, ale nikoliv k stavebním změnám.

Zcela zásadní vliv na proměnu vesnice v následujících desetiletích mělo převzetí moci komunistickou stranou v roce 1948. Vyhlášena byla nová pozemková reforma s nejvyšší přípustnou hranicí soukromě obhospodařované půdy 13 hektarů. Nejprve přišly na řadu velkostatky. Z nich byly vytvořeny Československé státní statky. Poté začala vznikat jednotná zemědělská družstva, do nichž byli násilím donuceni vstoupit dosud prosperující rolníci a hospodařit společně s bezzemky, drobnými rolníky a nezemědělci. Ti iniciovali vznik družstev, která jim ve srovnání s dosavadním životem přinášela úlevu, jež však táhli svojí nekompetentností ke dnu. Přestože se již v druhé půli 50. let objevovala prosperující družstva, většina z družstev byla držena při životě politickými prostředky, a to někde ještě v průběhu následujícího desetiletí. Venkov v této době sloužil jako zásobárna pracovních sil pro průmysl. Boj proti kulakům, ve skutečnosti proti všem odpůrcům kolektivizace, vyřadil z práce v zemědělství nejbohatší zemědělce s největšími podnikatelskými zkušenostmi. Pro ně se našlo místo v průmyslu, pokud byli vystěhováni, pak sice působili v zemědělství, ale jako řadoví pracovníci státních statků. Lidé z vesnic utíkali do měst. Jiná práce než v zemědělství na venkově nebyla, jedinou výjimku představovala ve zdejším regionu stavba vojenského letiště v Chotusicích realizovaná v letech 1952–1956.

Pro celkový vzhled a stavební a urbanistický vývoj vesnic měl vznik JZD a ČSSS zásadní význam. Podporována byla pouze velkovýroba a na vesnicích se začaly již od první poloviny 50. let objevovat první velkokapacitní stavby. Ty v podobě smíšených farem pouze do jisté míry zprvu navazovaly na tradici hospodářských dvorů, ale od přelomu 50. a 60. let, kdy vznikaly specializované farmy, představují nový prvek v českém zemědělství i v podobě českých vesnic. Odlišující se především svým měřítkem případně použitými materiály i celkovým vzhledem od stávající zástavby. Kapacita zemědělských staveb gradovala v následujících desetiletích a na okrajích především střediskových obcí vyrůstaly celé „průmyslové čtvrti.“

Vznik socialistických zemědělských podniků měl ještě jeden významný dopad. V rámci zemědělských usedlostí zanikla jejich výrobní funkce a venkovské výstavbě zůstala pouze její funkce obytná. To umožnilo rozsáhlé přestavby stávajících domů, v nichž se bývalé chlévy měnily v další obytné místnosti, kolny a stodoly v garáže apod. Tlak na novou výstavbu obytných domů byl zprvu na vesnici minimální. Přesto již v polovině 50. let se i zde objevila státem dotovaná výstavba rodinných domů. Měla pomoci zastavit odliv pracovníků ze zemědělství do měst. Později se k ní připojila i výstavba zaměstnanecká, kdy výstavbu spolufinancovalo příslušné JZD či státní statek. Tehdy se objevují na zdejším venkově ve větším množství i bytové domy a poději i řadové domy.

Obrodný proces 60. let se na stavební tváři Novodvorska a Žehušicka přímo nepodepsal. Měl však přece jen jednu souvislost, a to bylo opuštění striktní verze kategorizace obcí, při níž nejmenší obce byly odsouzeny k postupnému dožití a v lepším případě k přeměně na středisko individuální rekreace, v horším

k likvidaci.⁵ I na malých nestřediskových obcích bylo od 70. let, ve velkých již dříve, povoleno provádět stavební údržbu a postupně zde byla povolována i nová výstavba.

Léta normalizace patřila z období socialismu z hlediska obyvatel venkova k nejlepším. Jejich hmotná situace se vyrovnala postavení obyvatel města, někde ho i předstihla. Vesnice se intenzivně rozvíjela, vedle rozsáhlé bytové výstavby byla budována i infrastruktura obce. V 80. letech již docházely peníze. Nejlépe to bylo vidět na infrastruktuře. Stát naložil povinnost podílet se na její výstavbě místním zemědělským podnikům. Státních finančních prostředků se stále více nedostávalo.

Svoboda po roce 1989 měla pro zdejší vesnice rozporuplné dopady. Vypukl stavební boom, příliš rychle byla připravena rozvojová území pro občanskou výstavbu a vesnice začaly nekontrolovaně bobtnat. Zůstaly však ušetřeny výstavby velkocapacitních skladovacích a výrobních hal obklopující obvykle velká města. Na straně druhé zde vznikla řada drobných provozoven, kvůli kterým se do této doby muselo jezdit do nejbližšího města. Rubem byl zánik části veřejné dopravy, služeben policie, poštovních úřadoven či lékařských ordinací na venkově. V současnosti některé obce s úspěchem budují svojí vlastní novou tvář, jiné s těžší přezívají. Celkově mírně klesá počet obyvatel sledovaných obcí, což odráží jejich hodnocení jako místa k práci a životu z pohledu jejich vlastních obyvatel. Zdejší zemědělské podniky se rozdílným způsobem vyrovnaly s restitucemi. Zatímco na Novodvorsku se postupně transformovalo stávající družstvo v obchodní společnosti, která nyní vcelku prosperují, na Žehušicku došlo k zániku zdejšího JZD a k privatizaci farem státních statků. Nových zemědělských podniků na celém území vzniklo jen naprosté minimum.

Vesnice na Žehušicku a Novodvorsku před hromadnou přestavbou před polovinou 19. století patřily převážně k návsnímu a ulicovému typu. Vyskytují se i „údolní“ lánové vsi (Kateřina, Rohozec), situovaných oboustranně podél potoků. V případě Brambor jde o řadovou ves a Svobodná Ves je příkladem nepravé raabizační vsi, kdy vyměření nové vesnice nevzniklo na základě parcelace dvora, ale přesídlením části obyvatelstva Thuny z pohraničí do vnitrozemí. Samoty jako Druhanice či Ovčáry mají shlukový charakter. Ve sledované době již byly proluky mezi staršími stavbami zastavěny. To výrazně ovlivňovalo možnosti budoucí výstavby. Pokud stavebník trval na výstavbě uprostřed stávající zástavby, nezbyvalo mu než se pustit do přestaveb a přístaveb, pokud byla zahrada u usedlosti dostatečně velká, šlo ji rozdělit a na oddělků postavit novou stavbu. V úvahu přicházelo i stávající stavbu do základu zbourat a místo ní postavit novou.

Novostavby však vznikaly většinou mimo stávající zástavbu. Bylo pro ně nutno nejdříve najít vhodný prostor. Jako první, co se nabízelo, byla možnost pro stavební účely využít obecní pozemky. Společná pastva díky trvalému ustájení dobytka

⁵ Jednalo se o do absurdních důsledků dovedenou teorii německého geografa W. Christallera z roku 1933 o centrálních funkcích případně o prostorové rovnováze, podle níž pouze vybraná sídla poskytují služby svému širšímu okolí.

postupně zanikala, a tak nové budovy rostly především na bývalých pastvinách.⁶ Obec se prodejem pozemků snažila vyjít vstříc zájmu stavebníků a současně získat prostředky do prázdné obecní pokladny. Soukromé stavební pozemky se vzhledem k úrodnosti zdejšího kraje daly získat jen velmi obtížně.

Až do závěru meziválečného období neměly vesnice závazný zastavovací či regulační plán, což byl předchůdce dnešního územního plánu. Přesto zde výstavba probíhala podle jednotných zásad. Parcely mají přibližně stejnou velikost, někdy jsou dokonce dvě velikosti parcel a tím i budov na nich postavených. Budovy mají jednotný odstup od komunikace. Místy je respektována orientace k světovým stranám. Jindy jsou v zájmu spravedlivého rozdělení disponibilních pozemků všechny budovy jednotně natočeny, takže pak vzhledem k uliční čáře tvoří zubatou řadu. Teprve v závěru 30. let některé obce dobrovolně přistoupily k pořízení regulačního plánu. Důraz v nich byl položen na celkovou upravenost obce a na parkovou úpravu veřejných prostranství.⁷ Na sledovaném území nebyla takováto obec zjištěna. Závazný charakter územní plánování dostalo až v období socialismu. Tehdy byla vesnice rozdělena do jednotlivých funkčních zón. Do této doby se tyto zóny formovaly živelně. I přesto obchody a řemesla byly obvykle soustředěny do centrální části vesnice, kde bývala i škola či kostel.

V druhé půli 19. století vznikaly některé nové veřejné stavby. Ke stávajícím kostelům a hřbitovům přibýly především obecní pastoušky. Na obce totiž přešla z bývalých vrchností povinnost postarat se o obecní chudé. Vzhledem k postupnému zániku společné pastvy a tím uvolnění příbytku pastýře byly sice někde k dispozici pastoušky, ale svojí kapacitou obvykle nedostačovaly, a proto musely být vybudovány nové. Často byly zřizovány přímo na návsi, aby jejich obyvatelé byli vystaveni veřejné kontrole.

S pastouškou byla spojena ještě jedna funkce. V některých případech se přeměnila v úřadovnu obecního úřadu, a úřad se tak i po strážce svého sídla profesionalizoval. Jinde byl nový obecní dům vybudován až v meziválečném období. Do této doby úřadoval starosta obvykle doma. A obecní schůze se odehrávaly často v hospodě. Vesnice tak dostaly svojí „*radnici*“ a přiblížily se tak v tomto ohledu městu.⁸

Koncem 19. století se zvedla poslední vlna zbožnosti a vesnice, kde zatím chyběl kostel či kaple si vybudovaly svoji vlastní kapličku nebo alespoň zvoničku. Obvykle jim bylo nalezeno místo na návsi. Svým historizujícím vzhledem a cihelným stavebním materiálem se odlišují od starších kapliček. Do popředí vystoupila druhá funkce těchto drobných sakrálních objektů. A to zvonění v případě požáru.

V téže době se začaly na zdejších venkově stavět i nové školní budovy, které dodnes svojí kapacitou připomínají, jak lidnaté musely být zdejší vesnice na přelomu 19. a 20. století.

⁶ Na katastrálních mapách často tyto pozemky najdeme pod starým názvem „na obecním či na obci nebo na průhoně.“ V posledním případě se jednalo o pozemek, kudy hnal obecní pastýř dobytek ze vsi na pastvu.

⁷ Srovnej: SEMRÁD, St.; SIXTA, V. a kol: *Úprava vesnic*. Praha 1941.

⁸ Příkladem sociální funkce pastoušky může být chotusická pastouška, příkladem administrativní funkce obecní domek v Sukovicích.

Svým vzhledem obvykle vybočovaly z charakteru venkovské zástavby. Často měly novorenesanční podobu, mladší nesly znaky eklektismu a secese.⁹ Z venkovské zástavby vybočovaly i svojí velikostí – jednalo se vždy o patrové rozměrné budovy většinou obklopené zahradou sloužící jako školní pozemky pro ruční práce. V jediném případě – v Chotusicích vznikla školní budova až druhé polovině meziválečného období a byla postavena v duchu funkcionalismu.

Komunikace byly ve vesnicích Novodvorska a Žehušicka až do poslední třetiny 19. století prašné, byť naprostá většina z nich byla zpevněná. Od 70. let se začaly budovat vedle štětovaných i dlážděné okresní silnice, jejichž výstavba byla financovaná okresními výbory Kutná Hora a Čáslav. Výstavba komunikací pokračovala i v následujících desetiletích a v patách jí kráčel rozvoj autobusové veřejné dopravy. Její počátky spadají do let před první světovou válkou a první linky spojovaly pouze významná města a sledované oblasti se vyhnuly. Teprve v meziválečném období protnul první autobusové linky i Novodvorsko a Žehušicko. V Rohozci byla dokonce vybudována nocovna pro řidiče autobusů. Počátkem meziválečné hospodářské krize se objevila na venkově další do té doby pouze z měst známá část dopravní infrastruktury – stojany na výdej pohonných hmot. Producenti pohonných hmot přicházeli v důsledku hospodářské krize o zisky, a tak rozšiřovaly svoje sítě. Na venkově si do nájmu stojany vzali obvykle hospodští. Těsně před druhou světovou válkou se objevily první pokusy o budování asfaltových povrchů silnic. Dotkly se však pouze Kutné Hory.

Uvnitř obcí byly zpevňovány povrchy pouze hlavních průtahových komunikací, ostatní vedlejší komunikace zůstávaly prašné. Větší rozvoj budování komunikací nastal až v letech socialismu, a to obvykle až od 60. let. Tehdy již byly komunikace zpevňovány většinou nekvalitními živičnými směsmi a v souvislosti s budováním výrobních areálů za vsí a se scelováním lánů byly budovány i nové obslužné komunikace. V 70. letech bylo dokončeno zpevňování veřejných komunikací v celém okresu. V jednotlivých obcích byly zpevněny i vedlejší komunikace, takže prašné zůstaly jen bezvýznamné uličky a opuštěné vozové cesty. Asfaltový povrch dostala i většina obslužných komunikací.

Po roce 1989 úroveň péče o veřejné komunikace nižších tříd výrazně poklesla. Zatímco komunikace I třídy byly opakovaně opravovány i v případě, že opravu nevyžadovaly, komunikace třetí třídy se opravy nedočkaly. Obslužné komunikace byly opuštěny docela a dnes často již nelze poznat, že měly kdysi živičný povrch. Některé obce však v rámci různých dotačních programů získaly peníze na obnovu komunikací v intravilánu a např. Nové Dvory se vrátily po letech k původní žulové dlažbě. Nové komunikace s živičným povrchem byly vybudovány v předstihu rovněž na územích připravených k nové výstavbě. Novým prvkem dopravní infrastruktury byla i výstavbě několika benzínových pump ve sledovaném regionu.

V letech před první světovou válkou začala elektrifikace Kutnohorska. Obvykle se objevily na návších první betonové nebo zděné transformátory a sloupy elek-

⁹ Ve Zbyslavi byla vybudována nová školní budova tehdy jen málo obvyklém stylu francouzské novorenesance.

trického vedení. V meziválečném období byla provedena elektrifikace naprosté většiny obcí Kutnohorska a prakticky celého sledovaného regionu. Pouze samoty zůstaly bez proudu. Úplná elektrifikace byla dokončena počátkem 50. let. Vedle nadzemního vedení se v obcích již v meziválečném období zatím velmi sporadicky objevily i sloupy s veřejným osvětlením, které bylo postupně do konce 80. let vybudováno v centrálních částech všech obcí Novodvorska a Žehušicka.

I když již v meziválečném období odborná literatura apelovala na starosty a další obyvatele vesnic, aby dbali na vzhled a řádnou úpravu svých obcí, počátky úprav veřejných prostranství jsou s jedinou výjimkou mladšího data. Tou výjimkou je budování pomníků obětem první světové války. Pro ně bylo vybráno čestné místo na návsi. Obelisk, místy i socha se jmény obětí bývaly doplněny několika stromy, obvykle „národními“ lipami, výjimečně i složitější zahradní úpravou. Pomník se stal místem každoročních vzpomínkových oslav a jeho okolí bylo pravidelně udržováno. Jako celek však veřejné prostory vesnic udržovány nebyly. Obecní výbory apelovaly na své spoluobčany, aby si udržovali před svými usedlostmi pořádek. Chov drobného hospodářského zvířectva, které se běžně popásalo po návsi spolu s močůvkou místy vytékající zpod vrat až na návěs však svědčil o minimálním zájmu o veřejný pořádek. To se změnilo až v 50. letech, po násilném prosazení konceptu kolektivního hospodaření. Hospodářská funkce usedlostí zanikla, do popředí vystoupila funkce obytná. Výrobní areál vznikl za intravilánem a centrum obce se nyní dalo dobře udržovat.

Péče o veřejná prostranství se stala předmětem socialistického soutěžení. Od 50. let a hlavně v následujících desetiletích se proto na vsích budují vedle zpevněných komunikací i zpevněné chodníky, odpady jsou zatrubněny, návsi dostávají parkovou úpravu, jsou budovány kryté zastávky autobusů apod. Stát nemohl na takovéto drobné akce zajistit pracovní kapacity, a proto přišel s náhradním řešením. Podobné akce se řešily svépomocně v rámci akce Zet. Jednalo se o dobrovolnou práci místních občanů. Ve skutečnosti byla prostřednictvím závazků nejrůznějších organizací, jejichž členy byli občané víceméně povinně, víceméně povinná. V 80. letech byla tato dobrovolná práce sice podprůměrně, ale přece jen honorovaná a představovala zajímavý přívýdělek pro řadu občanů. Část prací na úpravě veřejných prostranství byla rovněž financována v rámci tzv. sdružených prostředků místními JZD či státním statkem. ve sledovaném regionu měla úprava veřejných prostranství výrazné specifikum. V Žehušicích sídlily Koniferové školky a bylo snadné odtud získat jejich výpěstky. Prostory návsi tak byly v některých obcích doslova zamořeny výsadbou konifer. To se velmi pomalu začalo měnit po roce 1989, kdy byl položen důraz na úpravu veřejných prostranství. V obcích, kde měli šikovného starostu, který dokázal získat dotace, byl prostor návsi kompletně revitalizován a konifery nahrazeny běžnými v přírodě rostoucími dřevinami.¹⁰

Již od druhé poloviny 19. století existovaly ve větších obcích jako byly v našem případě Nové Dvory, Záboří nad Labem a Žehušice četnické stanice. Vliv každodenní

¹⁰ Příkladem takového starosty může být RSDr. Stanislav Vlček, původním povoláním opravář zemědělských strojů, jemuž se podařilo po jeden a půl desetiletí pravidelně získávat dotace pro vesnice Církvice-Jakub.

přítomnosti četníka v obci byl nedocenitelný. Po stavební stránce se přítomnost četníků v obci nepoznala. Často sídlili v obecním domku, jindy měli pronajatou služebnu od soukromníka. Ale na pořádku v obci vidět jejich přítomnost byla. Po druhé světové válce četníky vystřídaly služebny Sboru národní bezpečnosti. Počet jejich služeben postupně klesal, poslední v Žehušicích byla zavřena těsně před rokem 1989. Od této doby je sledovaná oblast bez přímého dohledu policie ČR.

V polovině 19. století působili ve sledovaných vesnicích pouze panští lékaři, kteří si přivydělávali k nuznému platu od Chotků a Thun Hohensteinů ošetřováním obyčejných vesničanů. V druhé polovině 19. století vznikly zdravotní obvody a Novodvorská a Žehušicko spadlo pod dva samostatné zdravotní obvody. Lékaři v této době měli své ordinace doma a za pacienty docházeli a dojížděli. V této podobě existovalo zdravotnictví až do 60. let 20. století bez ohledu na to, že bylo v 50. letech postátněno. V 60. letech bylo rozhodnuto vybudovat z veřejných prostředků i na vesnicích zdravotní střediska. Mezi vesnicemi se o umístění střediska obvykle rozhořel boj. Vyhrála ta obec, která mohla nabídnout již hotový objekt, byt pro lékaře či jinou výhodu. Jelikož nejlépe byly vybaveny bývalá sídla panství, v letech socialismu střediskové obce s charakterem městeček, byla zdravotní střediska umístěna do nich. V Nových Dvorech našla místo nejdříve v ordinaci, kde dříve ordinoval panský lékař a posléze počátkem 70. let v jediném zdejší čínžáku, v Žehušicích v provizorní ubytovně pro zaměstnance školek.

Nový prvek na vsi představovaly v poválečných letech mateřské školky. Do konce 40. let se o malé děti staraly jejich matky, které po dobu péče o děti nechodily na pole a pracovaly pouze v rámci usedlosti, jak jim to starost o děti dovolovala. V době nárazových prací museli zaskočít výměnkáři nebo starší děti. To se v 50. letech změnilo. Ženy musely povinně do práce do JZD či jinam a o děti se neměl kdo starat. Proto vznikaly při jednotlivých JZD a státních statcích nejprve žňové útulky, které postupně rozšířily svůj provoz na celý rok. Poté již převzaly jméno mateřská školka. První útulky a školky byly v adaptovaných prostorách některého ze zabavených selských statků případně v postupně se vyklidňujících školách. Od 70. let však byly pro školky budovány nové samostatné budovy. Mají obvykle zcela odlišnou podobu od základních škol. Zatímco ty jsou vícepodlažní, mateřské školky bývají pouze přízemní a tvoří je často několik vzájemně propojených pavilonů. Školky obklopuje rozsáhlá zahrada.

Od meziválečného období se na vesnicích objevují i stavby spojené s novým fenoménem životního stylu – se sportem, resp. tělocvikem. Obzvláště po pozemkové reformě se začaly budovat na nově přidělených pozemcích sokolovny a také venkovní cvičiště, která byla vzápětí využívána především jako fotbalová hřiště. Další hřiště byla vybudována v letech socialismu a v období normalizace vznikala i v menších, dosud opomíjených nestřediskových obcích.

Významnou součást infrastruktury obcí vždy tvořily obchody a hospody. Ještě v polovině 19. století bylo obvyklé, že v jedné vsi byl pouze jediný obchod a jediná hospoda. Ještě v druhé polovině 19. století se obvykle hospodě objevila ve větších vsích konkurence v podobě kořalny, často provozované místním židem. Období konjunktury kolem přelomu století a poté zejména ve 20. letech vedlo k otevření nových krámů a také nových hospod, takže bývalo běžné, že v jedné vesnici bylo

vedle sebe několik hospod. Vedle koloniálů se ve větších obcích jako byly Žehušice či Nové Dvory objevily i některé specializované obchody např. s látkami a oděvním zbožím. V Chotusicích v druhé půli meziválečného období byla otevřena i prodejna Baťových obuvních závodů. Bohaté zásobení vesnic vzalo za své v 50. letech. Tehdy bylo přikročeno k násilnému postátnění řemesel a živností. Ve vesnicích zůstalo po jediném obchodu a jediné hospodě. Malé vesničky zůstaly zcela bez obchodu a hospody. Sem zajížděla v určenou dobu pojízdňá prodejna vybavena několika základními druhy potravin. Uprázdňené stavby byly obvykle adaptovány k obytným účelům. Obchody na venkově na Kutnohorsku zastřešila družstevní Jednota, hospody státní Restaurace a jídelny.

Od 70. let, kdy již stísněné prostory staveb z 19. století, v lepším případě z meziválečného období, přestaly vyhovovat, se začaly na venkově budovat prodejny. Většina z nich vznikla v rámci akce Zet a všechny byly zhotoveny podle typového projektu. Lišily se pouze velikostí. V některých obcích byly vybudovány nové kulturní domy, v jejichž rámci byla zpravidla umístěna i provozovna Restaurací a jídelen. Kutnohorsku se vyhnula megalomanie např. jihomoravského kraje s jeho naddimenzovanými kulturními domy městského typu, zde šlo spíše o adaptace starších hospodských sálů a přístavby.¹¹ I když např. v Nových Dvorech existovaly Komunální služby, které poskytovaly drobné především údržbářské služby obyvatelům, absence velkých kulturních domů měla za následek, že zde ještě v době socialismu nevznikly drobné provozovny např. kadeřnice, pedikérky apod.

Takovéto služby obyvatelstvu zde vznikly až po sametové revoluci. A s nimi i nové soukromé restaurace, ba i vinárny a cukrárny, obchody s oděvy a obuví a řada dalších poměrně specializovaných obchodů. Obec Církvice je výjimečná tím, že v ní je i supermarket. Je to jeden z velmi mála supermarketů na vesnicích mimo okružní pás obcí kolem velkých měst.¹² Své provozovny zde mají i automechanici, elektrikáři, drobné stavební firmy apod. V posledních letech však počet těchto firem postupně klesá. Nejsou schopny se bránit konkurenci hypermarketů a velkých městských firem.

Od 50. let vzniká uvědomělé, poměrně striktně dodržované a cílevědomé zónování obcí. Oproti městům je zjednodušené. Vyčleňují se pouze dvě zóny – výrobní a obytná. Tím, že se vyčlenila výrobní funkce venkovských usedlostí do společných zemědělských závodů, zůstala jim pouze funkce obytná. Výrobní areály byly budovány záměrně za vsí, obvykle po směru větrů, aby zápach a prach z nich neobtěžoval obyvatele vsí. Během doby se postupně se změnou hygienických požadavků měnil odstup výrobních areálů od vsí.¹³ Povinnou součástí projektů výrobních zemědělských areálů se postupně stalo jejich ozelenění, které mělo alespoň zčásti eliminovat nepříznivé dopady areálů na životní a obytné prostředí vsí. Postupně se zformovala i správní a komerční zóna, neboť přirozeným způsobem byly soustředovány

11 Kulturní dům si vybudovali ze staršího objektu ve Výčepech, přestavbou staré hospody v Mikuláši vznikl kinosál a nad ním úřadovny MNV.

12 Jedná se o supermarket začleněný do sítě českých Heymarkterů, který vedle prodeje v kamenném obchodě provozuje i internetový obchod.

13 SÝKORA, J.: *Venkovský prostor I*, Praha ČVUT Praha, 1998. s. 42–44.

vznikající objekty občanské vybavenosti místním národním výborem počínaje přes lidovou knihovnu a kulturní dům až po novou prodejnu a restauraci do centra obce do prostoru návsi a jejího nejbližšího okolí.

Po roce 1989 byly pro obytné účely v územních plánech vyhrazeny rozsáhlé prostory za hranicemi intravilánu. Extrémní podobu satelitních městeček mají obytné zóny ve Svatém Mikuláši a Žehušicích. Jinde byla pro tyto účely rozparcelována část intravilánu, která vhodně uceluje nepravidelný půdorys obce. To je případ Hlízova, kde se nová výstavba soustřeďuje za zahrady a vyplňuje prostor mezi hřištěm a stávající zástavbou. V Jakubu nová výstavba vyplnila mezeru nad svahem v sousedství kostela, v Nových Dvorech proluku mezi zahradami, lesem a hřištěm.

Nyní k podobě venkovské architektury. Důraz bude položen na obytné části venkovských usedlostí, které se v letech socialismu proměnily v rodinné domy.

Podle dochovaných staveb i podle historických stavebních plánů došlo na Novodvorsku a Žehušicku k přestavbě starší vrstvy lidové architektury z větší části již v první polovině 19. století. V druhé polovině 19. století byla již plošná přestavba jen dokončována. Na celém sledovaném území se nedochovala jediná stavba ze starší vrstvy. Ojedinelé případy dochovaných staveb z obcí v těsném sousedství sledované oblasti a především staré fotografie dokládají, že i zde byla venkovská architektura starší vrstvy roubená. A to i přesto, že v důsledku hornické činnosti odlesněné okolí Kutné Hory vytvářelo prostor pro velmi brzký vznik zděných staveb.¹⁴

Zdejší venkovský obytný dům starší vrstvy byl přízemní tříprostorový, komorového typu, někdy s vydělenou černou kuchyní v zadní části síně. U selských statků a větších chalupnických usedlostí jednotlivé budovy obklopovaly ze tří stran dvůr. Z jedné strany byl obytný dům obvykle s chlévy, kolmo k nim vzadu byla umístěna stodola přes mlat průchodná do zahrady. Proti obytné budově stával výměnek, někdy i špýchar, otevřená kolna případně menší chlívký. Menší usedlosti měly hákový tvar, kolmo na obytnou budovu, na níž navazovaly chlévy, byla většinou pod jednou střechou umístěna stodola, případně přístodůlek. Ještě chudší usedlosti měly podobu jednotného domu, kdy pod jednou střechou byly vpředu obytné místnosti, na ně navazoval chlév a usedlost končila stodůlkou, resp. otevřenou kolnou. U bezzemků a domů venkovské chudiny hospodářské příslušenství zcela chybělo. Zdejší stavby jsou obvykle zařazovány k lidovým stavbám středního Polabí.¹⁵

Stejně členění a situování jednotlivých budov a jejich částí zůstalo i po přestavbě usedlosti v druhé polovině 19. století. Někdy se zvýšila kapacita některých budov, nově se objevily přístřešky pro nářadí apod. Největší změnu spojenou s přestavbou představovala v použití odlišného stavebního materiálu. Dřevo nahradil kámen a pálené cihly, na střeše došky pálená krytina. Objevily se nové konstrukce nespaltitelných stropů v podobě plochých kleneb, později kleneb do traverz. Změnil se systém vytápění. Pece nahradily sporáky s přikládáním přímo ze světnice. Koncem století se rozšířily i nové krovové konstrukce, kdy hambalkovou a mladší Rankovu

14 K historii zdejší krajiny srovnej: LIPSKÝ, Z. et al.: *Vývoj krajiny Novodvorska a Žehušicka ve středních Čechách*. Praha Karolinum 2011. Zde je podán podrobný výklad krajinných změn od pravěku po současnost.

15 K regionální typologii lidové architektury srovnej: VAŘEKA, J.: *Typy a oblasti lidového domov českých zemích*. Český lid 66, 1979, č. 3, s. 149–155.

soustavu vystřídaly vaznicové krovy, které umožnily využití půdního prostoru. Sem byla přesunuta ze samostatného špýcharu nebo komory sýpka.

Po celé sledované období se venkovské domy jednak postupně přestavovaly a jednak se stavěly nové na zeleném drnu. Zejména u přestaveb pak vidíme prolínání starších a mladších konstrukcí i celkových přístupů ke stavbě. Pro starší, tj. předsocialistické období, je charakteristické, že zemědělská usedlost nebyla přestavována kompletně, ale po částech. Obvykle se přestavovaly jednotlivé hospodářské budovy a teprve nakonec se přestavěla obytná část usedlosti. Patřilo k osobní cti každého zemědělce, aby měl v pořádku chlévy, stodoly či sýpky, které ho živily a teprve poté, když na to zbylo, se přestavovalo bydlení. Je proto běžné, že obytná část je jiného data než zbytek usedlosti. Setkáváme se tak s dvěma modely. Buď majitel usedlosti stihnul vše přestavět, pak je obytná část usedlosti nejmodernější a často má výstavnou podobu, nebo to již nestihl a obytná část je archaická. To je případ téměř všech dochovaných roubeném, které ve sledovaném regionu však spíše jen tušíme pod obezdívkami a „*kožichem*“.

Přestavovalo se i nově stavělo ve vlnách shodujícími se s obdobími hospodářské prosperity. Zde byly takovéto vlny především v 60. letech 19. století, kolem zlomu 19. a 20. století a ve 20. letech, v druhé půlce 20. století, především v 70. letech a poté hned po sametové revoluci. Stavby byly budovány jednak dodavatelsky a jednak svépomocně. Tendence směřovala k zvyšování podílu práce dodavatelů. Svépomocně a za pomoci sousedské a příbuzenské výpomoci se především přestavovalo. V sociálně nižším prostředí si stavebníci budovaly častěji sami i nové stavby, zatímco sedláci si nechávali postavit stavbu na klíč. Ze stavebního zákona vyplývala povinnost i při svépomocné stavbě mít odborný stavební dozor, což bylo občas ze strany obecních úřadů kontrolováno. Povinností stavebníka bylo mít odporníkem zpracovaný projekt stavby. Bez něj nemohl stavbu ani začít. Historické plány ukazují, že většinou projektant byl totožný s realizátorem stavby. Většina projektantů a stavitelů pocházela z nejbližšího okolí stavby, případy, kdy stavbu projektoval projektant ze vzdáleného města, jsou vzácné i u bohatých investorů a často v těchto případech jsou za zakázkou příbuzenské vazby. Výjimečně se zdejší stavebníci obrátili na stavební poradnu Zemědělské rady, která měla k dispozici typové projekty hospodářských staveb zpracované podle nejmodernějších technologií. Černé stavby byly vzácnější než ukazuje obecné povědomí ovlivněné érou socialismu. Schvalovací a kontrolní orgán – obecní úřad seděl přímo v dané vsi a kontrola byla velmi snadná. Načerno se stavěly svépomocně nanejvýš různé drobné přístavby, chlívky, přístřešky apod. To platí až do začátku socialismu.

Za socialismu byly hned v první polovině 50. let znárodněny stavební živnosti a obyvatelé venkova zůstali odkázáni na vlastní šikovnost. Stavělo se tudíž především svépomocně. Projekt musel dodat projektant některého podniku z nejbližšího okresního města. Drobnější úpravy se proto dělaly většinou bez projektu a na černo. Kontrola byla rovněž složitější, neboť malé obce přišly o místní národní výbory a u větších místních národních výborů existovaly pouze stavební komise s omezenými pravomocemi vztahujícími se pouze na drobné stavby a ohlášky stavebních úprav netýkajících se nosných konstrukcí. V řadě stavebních záležitostí se muselo z obcí Novodvorská jezdit na stavební odbor do Kutné Hory a z Žehušicka do Čáslavi.

Hromadnou přestavbou usedlostí dokončovanou v druhé polovině 19. století vznikla na Novodvorsku a Žehušicku mladší vrstva venkovské architektury. Stavby si ponechávají své dispoziční schéma z předchozí doby a vedle celkového vzhledu se liší především úpravou fasád. Nejstarší dochované stavby mladší vrstvy a stavební plány z třetí čtvrtiny 19. století ukazují inspiraci klasicismem. Domy mají jednoduché lizénové rámy, mírně odsazenou podezdívku, lizénami orámován je štít i okna a dveře. Fasády jsou velmi prosté, spíše vzácné i zcela hladké bez jakéhokoliv členění. Často bývá zdůrazňována inspirace panskými stavbami. Jak hospodářské budovy kolem Novodvorského zámku, tak přestavba Žehušického zámku a jeho předzámčí, tak i novostavba zámku Kačina jsou provedeny v empírovém stylu. Dochovaný výše uvedený typ staveb však ukazuje spíše inspiraci starších zděných domů hromadně a jednotně postavených v Nových Dvorech, jejichž základ pochází z doby povýšení Nových Dvorů na městys roku 1701. Jejich vnější střízlivá klasicistní podoba má svůj původ zřejmě v první polovině 19. století. Zachycené stavební plány ukazují již jen dokončování hromadné přestavby. V panské architektuře se takto jednoduchá úprava objevuje jen vzácně na ryze hospodářských budovách.

Přesto lze najít některé stavby, které na svých fasádách nesou prvky použité, např. na zámku Kačina. Nejčastěji se jedná o lunetové suprafenestry s výplní z palmet a supraporty a vrubořez či vejcevec použitý na hlavní římsě. Charakteristické jsou i dveřní křídla s motivem slunce. Nejdokonalejší stavbou tohoto druhu je hraběcí hostinec v Záboří nad Labem, jehož fasáda se však již nedochovala. Přestože se jedná o panskou stavbu, nemůžeme o inspiračním vlivu Kačiny mluvit s jistotou. Stačí se podívat do Kutné Hory, ale i vzdálenějších měst, kde lze nalézt řadu případů empírových fasád na měšťanských domech. Projekt hostince navíc zhotovil stavitel z Žiželic na Kolínsku, jehož jméno se na plánech jinde nepromítnulo. Domnívám se, že spíše než o inspiraci Kačinou šlo o obecnou inspiraci empírem a klasicismem v rámci období historických slohů a o vliv tehdy rozšířené stavební příručky J. P. Joendla.¹⁶

Novodvorsko a Žehušicko je velmi chudé na stavby ze starší vrstvy lidové architektury. Naopak staveb mladší vrstvy je zde velké množství a je dochována často v podobě, v jaké vznikla. Z tohoto důvodu lze sledovat pronikání jednotlivých slohových vlivů na zdejší venkov.¹⁷ Poměrně značný počet domů dodnes nese historizující fasády. Z historických slohů zde byla nejoblíbenější novorenesance. A to v její poměrně strohé „rakouské“ podobě. V Zbyslavi na Žehušicku však byla vybudována škola ve stylu francouzské novorenesance. Ojediněle se zde dochovaly stavby v novogotickém stylu. Ty jsou jednoznačně spojeny s žehušickým zámeckým sta-

¹⁶ Jan Filip JOENDL je autorem v mnoha vydáních vydané příručky *Landwirtschaftliche Baukunst I–III*, která byla v první polovině jedinou příručkou o zemědělských stavbách, mezi něž ovšem Joendl zařazoval i úřednické domy, hospodářské správy panství apod. Joendl byl současně zaměstnán Chotky jako „stavbyvedoucí“ zámku Kačina a je autorem řady dalších, především hospodářských staveb na Novodvorsku.

¹⁷ K slohovým vlivům blíže NOVÁK, P.: Architekti, stavitelé a zedníci mistři poslední třetiny 19. století a první poloviny 20. století na Kutnohorsku s důrazem na chráněnou krajinnou památkovou zónu Žehušicko. *Sborník z konference o lidové architektuře*. Volyně 2013, v tisku. Zde i konkrétní údaje o jednotlivých stavbách a jejich autorech.

vitelem J. Míčou, zatímco stavby v ostatních neoslozích projektovala a následně stavěla řada osob. Baroko se na Novodvorsku a Žehušicku projevuje hned ve dvou podobách, a to jako tzv. selské baroko, které zde vznikalo v první polovině 19. století a jako druhé baroko, v němž se stavělo kolem roku 1900. Ze selského baroka se do dnešních dnů dochovaly pouze dvě stavby na jakubské návsi.¹⁸

Již v závěru 19. století proniká do sledovaného regionu nový sloh – secese. V její ornamentální podobě se secese příliš neprosadila, přesto snad v každé vesnici jsou na historických plánech doloženy jedna dvě stavby s typickou vegetabilní ornamentální výzdobou fasád. Dochováno jich je však naprosté minimum. Geometrická secese se zde prosadila výrazněji. Objevuje se počátkem druhého desetiletí 20. století a v jejím duchu se stavělo ještě ve 20. letech. Pouze jednotlivé stavby byly inspirovány švýcarským stylem. Charakteristické je rámování jejich štítů vyřezávanými dřevěnými výplněmi a zdobné provedení ve štítu přiznaných nosných trámů a krokví. Někdy poslední dvojici krokví nahrazuje z trámu provedená kružba. Individualistická moderna se v našem regionu projevila zcela okrajově. Na Žehušicku je v tomto duchu provedena přestavba hostince v Zaříčanech, na souseďním žlebském panství se dochovaly kvalitní rodinné domy ve Vrdech.¹⁹

Dominujícím slohem meziválečného období se ve zdejším regionu stal funkcionalismus. V naprosté většině případů se projevuje opět pouze na fasádách a nikoliv v konstrukci staveb. Ploché střechy jsou kvůli uskladnění sena nahrazeny sedlovými, vystupující římsy stropních a podlahových desek jsou nahrazeny plochými římsami, často provedenými pouze v omítce. Pásová okna chybí, nahrazuje je spojení jednotlivých oken římsou do pásu. Sešíkmené, „podseknuté“ suprafenestry oken venkovských stavení jsou vzdálenou ozvěnou kubismu a obloukovité suprafenestry spolu s kruhovými terčí naznačují inspiraci obloučkovým dekorativismem.

Posledním slohem, který se na venkovských stavbách Novodvorska a Žehušicka projevil, byl socialistický realismus 50. let. V tomto stylu byl vybudován např. bytový dům pro zaměstnance státních statků ve Vlačicích. Chybí mu však charakteristická výzdoba údernicky motivovanými sgrafity a terakotovými dílci, která byla použita při nové výstavbě v nedaleké Čáslavi. V mladším období již lze hovořit o bezeslohové architektuře. Rodinné domky nepříliš movitých stavebníků nestály nikomu za projekt, který by vybočoval z běžné produkce typových domů a z nich odvozených individuálních variant. To samé platilo o provozních budovách zemědělských socialistických podniků. Zde, např. na budově centrální administrativní budovy JZD Kačina, se v první polovině 70. let objevila fasáda ze skleněných panelů a hliníková okna, ale za prvek high-tech architektury je můžeme považovat jen stěží. Stejně tak minimálně členěné stavby provozních budov nelze považovat za projev minimalismu. Spíše zde šlo o maximální zjednodušení výroby dílů a poté výstavby objektu kombinované se snahou po minimalizaci nákladů. Jedinou velkou stavbou období závěru socialismu je zde budova Základní Školy Žehušice. Vznikala

18 Jedná se o čísla popisná 5 a 65. Původně šlo o jediný statek. Objekty mají nyní bříazolitou tvrdou omítku a změněný formát oken.

19 Dvojice vil navržených a postavených ve 20. letech Josefem Hemelíkem se dochovaly dodnes v původním stavu.

za spolupráce architekta a celého učitelského sboru a jedním z vůdčích požadavků bylo, aby stavba zapadla do krajinného rázu a respektovala charakter stávající venkovské architektury. Žádný výraznější slohový prvek se na ní neuplatňuje. Zdobné nefunkční štíty lze jen sotva považovat za postmoderní citaci starších vzorů. Ani v postsocialistickém období zde nenajdeme nějaké slohově výraznější stavby. Naštěstí ani „*venkovskou postmodernu*“ slučující barokní balustrádu, gotický oblouk vchodu do zahrady, klasicistní sloupy nesoucí balkon. Nová architektura je nenápadná, což je zřejmě její největší devíza, neboť příliš neruší charakteristický vzhled zdejších vsí.

Základním typem venkovských staveb na Novodvorskú a Žehušickú byly až do 50. let 20. století zemědělské usedlosti. Jedná se o soubor obytných a hospodářských staveb, v případě menších usedlostí jsou chlévy, stodoly, sýpka i kolna spolu s obytnými místnostmi spojeny pod jednou střechou. V nich je spojena obytná a hospodářská funkce. Tyto dvě funkce se však začaly oddělovat již dříve než v 50. letech, kdy toto oddělení bylo provedeno násilným způsobem prostřednictvím kolektivizace. S postupným vydělováním obytné funkce je spojen vznik domu tzv. městského typu, který bývá tradičně považován za venkovskému prostředí cizí.²⁰ Při jeho posuzování je však potřeba postupovat velmi obezřetně, a to na základě jeho funkce, která se jednoznačně projevuje v jeho vnitřní dispozici, na vnějším vzhledu ho však často nelze rozeznat.

Pro venkovský dům je za základní schéma považováno tříprostorové schéma, které se mohlo u bohatých usedlostí rozrůznit v tom směru, že vedle středové síně, později již jen chodby, byly v řadě za sebou jak na straně světnice, tak i na straně komory dvě místnosti, přičemž již od druhé poloviny 19. století komory bývaly nahrazovány obytnými místnostmi. Dům je výrazně delší než širší a vchod má uprostřed delší strany. Má sedlovou střechu umožňující využít podstřeší a vzhledem k veřejnému prostoru je štítově orientován. Naopak pro městský dům je charakteristický téměř čtvercový půdorys, kde buď jednu rohovou místnost nebo mezeru mezi krajními místnostmi, avšak jen do hloubky poloviny domu, zabírá příslušenství a komunikační prostory. Přístupný je z čela, případně z rohu. Má obvykle valbovou střechu a okapovou orientaci.

A právě takovéto domy se začínají na Novodvorskú a Žehušickú objevovat v meziválečném období, vzácně i dříve. Často však jde o další vývojovou fázi tradiční zemědělské usedlosti. Usedlosti byly totiž modernizovány a zvýšily se nároky nejenom v oblasti zemědělských technologií, ale i bydlení. Řada venkovských stavebníků to vyřešila tak, že obytnou část usedlosti rozšířila do boku a nově byl vztýčen krov, který nyní dostal okapovou orientaci. Přípomínkou staré štítové orientace bývá velký vikýř do obytné místnosti v podkroví. Smíšená funkce takovýchto usedlostí zůstala zachována. V závěru meziválečného období měly modernizova-

²⁰ Ke genezi městského typu domu na vesnici blíže NOVÁK, P.: *Architektura a urbanismus první poloviny 20. století v obcích chráněné památkové krajinné zóny Žehušicko. Sborník z konference Památky lidového stavitelství Kokoř 2007*. Přístupno na www.npu.cz sekce semináře a konference.

né usedlosti v přízemí dvě kuchyně. Jednu obytnou a druhou hospodářskou, přístupnou přímo ze dvora a často prostupnou do chlévů. Zde se připravovalo krmení pro zvířata a nebylo třeba zatěžovat obytnou kuchyň hospodářským provozem. U těchto venkovských domů, byť vnějšíkově podobných městským domům, zůstává zachováno propojení s hospodářskou částí usedlosti, obvykle pod jednou střešou, byť jiného tvaru a výškové úrovně navazující na obytnou budovu.

Na venkově však vznikají i rodinné domy bez hospodářského zázemí. Jde o obdoby městských vil. Bydly v nich nezemědělské dobře situované vrstvy venkovského obyvatelstva – lékař, řídicí učitel, úspěšný obchodník či řemeslník, pak v domě byla obvykle i dílna nebo krám. I když existují vily statkářů a bohatých sedláků, které si postavili nezávisle na svém statku někde v sousedství, tento případ na Novodvorsku a Žehušicku nebyl prokázán. Secestní vila Josefa Švejka ve Svaté Kateřině, bohatého statkáře a akcionáře cukrovarů v okolí a také říšského poslance v závěru rakouské éry je zakomponována do areálu moderní zemědělské usedlosti.

Na venkově obecně, nejenom ve zdejší regionu však najdeme velké množství obytných staveb, které nejsou zemědělskými usedlostmi. Jde o domky zemědělských dělníků, dělníků a úředníků dojíždějících za prací do blízkých měst. Jedná se o malé domky o dvou a někdy dokonce o jediné místnosti a chodbičce, které se nijak neliší od obydlí chudých vrstev ve městech někde v jejich okrajových částech. Často byly vzhledem k nedostatku prostoru a do jisté míry i kvůli zlevnění stavby stavěny okapově orientovány a tvoří souvislé řady podle komunikace.²¹ Právě tyto domky nahradily na venkově bývalá podruží a ratejny, kdy se v jedné místnosti tísnilo několik rodin zaměstnanců sedláků. Mít svůj vlastní domek bylo životním snem každého zemědělského dělníka a bezzemka a pozemková reforma realizaci tohoto snu výrazně usnadnila.

V 50. letech, jakmile polevil kolektivizační tlak, který znemožňoval výraznější stavební aktivity na venkově, se začaly venkovské stavby adaptovat. Uvolněné chlévy pro velká hospodářská zvířata bylo možno přebudovat pro jiný účel. Nejčastěji to bylo bydlení. Pro adaptaci na obytné účely byly nevhodnější, neboť v tradiční dispozici venkovského domu byly situovány v těsném sousedství obytné části usedlosti. Na ostatní části usedlosti, které rovněž přestaly být využívány pro účely zemědělské výroby, došlo později. Z kolen, někde i ze stodol, se staly obvykle garáže a dílny, případně sklady všeho možného. Kde existovala samostatná sýpka, byla využívána jako skladovací prostor.

Již od 50. let se sice rozeběhla státem podporovaná výstavba nových domů pro družstevníky a zaměstnance státních statků, ale těch bylo jen velmi omezené množství. Variabilita nově vznikajících venkovských domů byla malá. Nicméně ve srovnání s meziválečným obdobím, kde se obytná část domu podřizovala primárně výrobní funkci usedlosti, byla větší. Nadále pokračovala výstavba domků meziválečného typu o jedné místnosti v přízemí. Pravidelně však nyní mívají jednu

21 U selských usedlostí je okapová orientace zachována pouze v části návsi v Chotusicích, která patřila k nejbohatším obcím v regionu a dále zčásti i v městysích, bývalých sídlech panství Nové Dvory a Žehušice. Důvod přeorientace lze nejspíše hledat ve velké ceně stavebních pozemků a jejich nedostatku v těchto sídlech s nerozvinutější strukturou sídelních funkcí.

místnost i v podkroví a součástí domů se stává krytá veranda. Dalším typem jsou větší domy o dvou obytných místnostech a příslušenství v přízemí a jednou někdy i dvou ložnicích v podkroví. Od meziválečných usedlostí je odlišuje vchod na rohu delší strany místo uprostřed. Další typ navazuje na městskou výstavbu. Jde o přízemní dům na téměř čtvercovém půdoryse s polovalbovou střechou s obytným podkrovím, z něž je jedna místnost prosvětlena velkým vikýřem na straně veřejného prostoru. Dům je přístupný z boční strany skrz krytou verandu. Jelikož venkovští lidé si drželi i v době kolektivizace alespoň drobné hospodářské zvířectvo, případně prase, tak venkovské domy potřebovaly alespoň malé hospodářské příslušenství. Za usedlostmi, obvykle přes vybetonovaný dvůr, byly proto postaveny chlévky, kůlny a další potřebné drobné stavby. Právě tyto stavby udržují kontinuitu se starším stavebním vývojem vesnice. Typ staveb na obdélném půdoryse s vchodem na rohu je vizuálně podobný starším usedlostem, od nichž se obvykle liší okapovou orientací. Pro venkovské domy 50. let je typická předzahrádka.

V 50. letech výrazně převažovaly nad novostavbami přestavby starších usedlostí. I zde je možné vydělit několik základních typů přestaveb. Ty nejjednodušší a nejstarší spočívaly v přístavbě verandy. Nešlo přitom pouze o vytvoření krytého zádvěří, ale často se sem muselo vejít i nově budované sociální zařízení. V zadní části předsíně se našlo místo pro WC, které dosud stálo ve dvoře, a někdy i pro koupelnu. Složitější přestavba spočívala v úpravě části nebo celých chlévů. Tam, kde chlévy nebyly k dispozici, tedy u drobných usedlostí, byla stavba prodloužena směrem do dvora. U okapově orientovaných staveb tak dostala půdorys tvaru L, vzácněji T. Adaptace podkroví pro obytné účely jsou v 50. letech poměrně vzácné. Drobnější úpravy venkovských domů se týkaly především oken. Starší dvoukřídlá, vodorovně členěná byla nahrazována třídílnými širšími bez vodorovného členění.

V 60. letech se pozvolna rozeběhla výstavba nových domů i na vesnicích mimo stabilizační výstavbu zemědělských podniků, resp. státu. Mezi novostavbami převažuje typ původem městského domu na téměř čtvercovém půdorysu. Bývá již podsklepen, což vyvolalo nutnost zvednout suterén výše nad terén, aby bylo možné prosvětlení okny. Dům má valbovou střechu, která je do veřejného prostoru prorážena mohutným vikýřem s třídílným oknem. Některé domy mají vikýře i do bočních stran. I v této době je za domem budováno miniaturní hospodářské příslušenství. Druhý typ venkovských domů nově postavených v 60. letech má blízko k meziválečným usedlostem. Jde o přízemní dům na obdélníkovém půdoryse se sedlovou případně polovalbovou střechou s obytným podkrovím, které prozrazuje mohutný centrálně situovaný vikýř otočený do ulice. Přístup do domu je z boku, kde je situována krytá veranda. Na její střeše bývá vybudována terasa přístupná z jedné z podkrovních štítových místností. Jelikož je dům podsklepen, je oproti starším stavbám, které se mu svým dispozičním členěním i celkovým vzhledem značně podobají, výrazně zvýšen nad úroveň terénu.

V 60. letech se pokračovalo intenzivně v přestavbách starších domů. Pokud byla volná alespoň část bývalých chlévů nebo komor navazujících na obytnou část, byly přestavěny pro obytné účely ony. Často však již tato možnost byla vyčerpána a jelikož přestavba ostatních hospodářských budov byla náročnější, pozornost staveb-

níků se soustředila na podkroví. Někteří stavebníci vybudovali z boční strany usedlosti směrem nad dvůr široký vikýř, který umožňoval prosvětlit dvě i více místností. Někteří stavebníci k přestavbě přistoupili ještě velkoryseji a zvedli celou jednu stranu budovy, resp. její část až ke stodole, pokud se jednalo o jednotný dům nebo usedlost na půdorysu tvaru L. Střecha tak dostala asymetrický sklon. K sousedům zůstal původní strmý, do dvora vznikl nový mírný. Druhým typem přestaveb, který má rovněž svůj předobraz již v meziválečném období, je boční přístavba štítově orientovaných domů. Byla spojena s přeorientací domů okapovou stranou do ulice a na rozdíl od meziválečného subtilního vikýře jsou vikýře z 60. let jsou mohutné prosvětlující střední obytnou místnost, kterou nebylo možno osvětlit okny ve štítech. Tam, kde se neodhodlali k rozsáhlejší adaptaci, tam vyměnili alespoň okna a domy dostaly novou fasádu.

V 70. letech se začalo na Novodvorsku a Žehušicku stavět a přestavovat v masovém měřítku. Umožnila to jednak změna přístupu k nestřediskovým obcím a jednak celkově dobrá ekonomická situace obyvatel venkova, která se již zcela smířila se socialistickou formou hospodaření, které po vyrovnání rozdílů mezi špatně a dobře hospodařícími družstvy sloučenými do velkých celků konečně začala nést výhody hospodaření ve velkém.²²

Mezi novostavbami vynikal jeden typ domů, který zcela odmítal dosavadní stavební tradici venkova. Představoval ho patrový dům na čtvercovém nebo skoro čtvercovém půdorasu. Byl celopodsklepený, výrazně zvýšený nad terén do suterénu se nově musela vejít i kotelna ústředního topení s uhelnou a často i prádelnou a sušárnou, vzácněji i garáž. Domy mají stanovou, případně valbovou střechu s kratičkým hřebenem. Běžný je balkon a terasa. Na rozdíl od starších domů, které jsou koncipovány jako jedna bytová jednotka pro vícegenerační venkovskou rodinu, tyto domy již bývají navrhovány jako dvě samostatné bytové jednotky – přízemí pro rodiče, patro pro děti. Samostatný vchod do patra byl však výjimkou. Společné prostory se však omezovaly většinou pouze na schodišťovou halu. Teprve v této době se v plánech objevuje jednoznačné určení účelu místností. Již ne obytná místnost, ale ložnice, dětský pokoj, případně dokonce pokoj dcery, pokoj syna. Variací tohoto městského typu domu je dům o stejné dispozici s plochou střechou.

V 70. letech se začaly více stavět i na venkově typové rodinné domy. V Žehušicích bylo postaveno několik přízemních plochostropých atriových montovaných domků. Jelikož k nim nebyly doprojektovány garáže, musela vzniknout v sousedství samostatná řada garáží. Pro rodinné domky 70. let je charakteristické, že jim často chybí jakékoliv hospodářské zázemí. Vzestup životní úrovně na venkově umožňoval obejít se bez přilepšení z vlastní zahrádky a nebylo již ani nutné chovat vlastní králíky, slepice či prase. Navíc pro mladou generaci byly tyto činnosti neatraktivní. Dalším významným rysem, který dokládá změnu priorit venkovského člověka, je sadová

22 Přestavba zbytku hospodářských prostor pro účely bydlení je svým způsobem barometrem vztahu zemědělců k JZD. Starší generace, která se dosud zčásti nesmířila se ztrátou soukromého majetku, přestala věřit po roce 1969 v možnost návratu soukromého hospodaření. Mladší generace již brala družstva za své, neboť jim přinášela srovnatelné možnosti jako práce ve městech a navíc možnosti legálního i nelegálního samozásobení.

úprava celého pozemku, nikoliv jako dříve pouze předzahrádky. Svoji potřebu dělat něco rukama tak muži vybíjeli v garážích a ženy na zahrádkách a nikoliv jako dosud zemědělskými pracemi.

V 70. letech se na venkově rovněž intenzivně přestavovalo. V této době se však prosadil odlišný přístup k přestavbám. Nyní byly pojímány většinou komplexně jako novostavba. Nešlo o to vytvořit navíc jednu či dvě místnosti, ale dát celému domu novou tvář. Proto ti nejradikálnější stavebníci starou usedlost zbourali, provizorně bydleli buď u rodičů či známých nebo v upravených prostorách hospodářské části usedlosti a na místě obytné části usedlosti postavili v podstatě nový dům. Většinou navazuje na stávající hospodářský trakt usedlosti, ale jsou i případy, kdy dům stojí izolovaně, od hospodářské části oddělen úzkou uličkou. Vzácně byl nový dům postaven zčásti nebo zcela mimo základy staré budovy a na původním místě vznikla zahrádka. Ti méně radikální stavebníci, zvedli celou stavbu o patro. Tam, kde již dříve byla provedena přestavba zvednutím jedné strany o patro, byla zvednuta i druhá část a z původního krovu někdy zbyla jen špička původní střechy, na níž jsou napojeny půltové střechy obou nástaveb. Při přestavbě byla obvykle rozšířena přední část domu, takže půdorys obytné části domu se blíží čtverci. Spíše ojedinelé byly adaptovány i zbývající hospodářské budovy na různé sklady a garáže.

Stavební boom 70. let pokračoval na Novodvorsku a Žehušicku i v následujícím desetiletí. Typová rozmanitost novostaveb výrazně vzrostla. Běžné se staly typové projekty, na druhé straně movitější stavebníci se obraceli i na renomované architektky, resp. architektky z velkých měst, u nichž předpokládali vyšší úroveň jejich projektů. Pro domy z 80. let je typická absence nejenom hospodářského zázemí, ale i dlážděného dvora za domem. Dům bývá zasazen do zeleně. Stabilní součástí domu se stává garáž a většinou i dílna, která umožňovala jednak uspokojovat touhu venkovského člověka po kutění a jednak svépomocně nahrazovat stále častější výpadky a úzké profily národního hospodářství. Domy nově postavené v 80. letech bývají jak přízemní, tak i patrové. Ty přízemní většinou jsou již celopodsklepené a v suterénu je nově umístěna i garáž. Potřebu kontaktu člověka s přírodou zcela pochopitelnou u městského člověka mají uspokojovat balkony, lodžie a terasy často opásávající celou jednu, někdy i dvě strany domu, a to i nad zvýšeným přízemím. Pravidelně je obýváno i podkroví.

Nově se staví i nepodsklepené domy. V nich se musí veškeré příslušenství vejít do přízemí. Nejde v nich o návrat k přírodě, jak tomu bylo v následujícím desetiletí, ale spíše o zlevnění a urychlení stavby. Častěji se objevují typové projekty domů s plochou střechou. Oblíben je zejména tzv. Šumperák, kterému byl dodatečně zazdíván nepotřebný balkon.²³ Na oblíbě získává opět sedlová střecha. Je však jiná než v předchozích desetiletích. Někdy mívá asymetricky situovaný hřeben, který obvykle člení štít a v jeho jedné části vytváří lodžii. Obě strany střechy pak mívají odlišný sklon. Jindy je sklon sice stejný, ale boční verandy buď plochostropé, někdy

²³ Šumperák vyprojektoval koncem 60. let architekt, Josef Vaněk, pro ředitele šumperské nemocnice. Dům odráží vlivy bruselského Expa 58. V Šumperku byly postaveny dva vůbec první rodinné domy typu V, jak se oficiálně nazývaly a podle tohoto města dostaly jméno.

dokonce s terasou nebo nízkou půltovou střechou, jsou opticky začleněny do stavby a jsou skryty pod přesah střechy, která nad nimi nemění svůj sklon. Na střechách se objevují první střešní okna. Třídílná okna minulých desetiletí vystřídala velkoformátová výklopná okna. I dispozice domů je jiná. Model dvou bytových jednotek bývá opuštěn a celý dům slouží potřebě jednogenerační rodiny, z nichž každý člen má svoji místnost. Součástí dispozic se stávají pracovny, a to i pro ženy umožňující uspokojit nejenom potřebu manuálních, ale nově i intelektuálních zálib obyvatel venkova.

V 80. letech se začaly ve sledovaném regionu stavět i oblíbené montované dřevostavby Okálů navrhované pro řadovou výstavbu.²⁴ Vzhledem k dostatku prostoru byly zde budovány jako samostatně stojící domy na vysoké podezdívce, která umožňovala bez dodatečných přístaveb pojmout potřebné hospodářské zázemí domu.

V 80. letech se začaly budovat v omezené míře i nové hospodářské stavby. Většinou tam, kde nebylo možno pojmout garáž do dispozice obytného domu. Starší typ staveb s vysokým průčelím a vzad se snižující půltovou střechou, který umožňoval využít jejich podkroví pro skladování sena nebo sem umístit třeba holubník, již dožil. Nově se začal stavět jiný typ staveb. Přízemní stavba na obdélníkovém půdoryse s nízkou sedlovou střechou. V čelní stěně byl vjezd do garáže, na ní navazovala dílna a na ní různé skladovací prostory a vzácně i chlívek pro slepice či přístřešek pro králíkárnu.

Po celá 80. léta se v daném regionu přestavovalo. Někde již podruhé, vzácně dokonce již potřetí. Přes mnoho podob mají přestavby některé společné rysy. Opět se stala moderní sedlová střecha. Často je asymetricky posazena s různým sklonem obou jejích stran. Ve štítě se objevuje balkon či lodžie. Zádveří bývá opticky začleněno do stavby. Jinak se uplatňují všechny varianty starších přestaveb – vybudování obytného podkroví, zvednutí celé stavby o patro, rozšířením stavby směrem do dvora i pouhá výměna oken či nová fasáda. Při zvednutí o patro je charakteristické, že zahrnuje i bývalou kolnu či stodůlku v případě jednotných domů, která dosud zůstávala stát v průvodní podobě. Dispozice místností je však již nová a šitá na míru potřebám jednotlivých členů rodiny. Oproti novostavbám měly přestavby jednu výhodu. Měly dostatek hospodářských prostor z původní usedlosti, kterou bylo možno v 80. letech využít pro obnovené drobné podnikání jako byl smluvní výkrm býků či pěstování zeleniny.

V letech po sametové revoluci se po kratičkém útlumu rozeběhly stavební aktivity nebývalým tempem. Staví se především nové domy, padnul totiž problém s volnými stavebními pozemky, ale rovněž se přestavují starší. Počet různých typů domů se zmnohásobil. Vedle typových projektů se objevují i individuální zakázkové práce. V posledních letech jejich počet spíše stoupá. Novým prvkem je přenášení zahraničních vzorů do českého prostředí, které se bohužel nevyhnulo ani Novodvorsku

²⁴ Okály začaly vyrábět Rudné doly Rýmařov od roku 1969 na základě západoněmecké licence firmy Okal-Otto Kreinbaum. Od 80. let, kdy vypršela licence, musely být označovány jinak, ale v lidovém povědomí zůstalo označení těchto velmi populárních a levných dřevostaveb i nadále.

a Žehušicku. Přes mnohotvárnost nové výstavby lze rodinné domy ve sledovaném regionu rozdělit na dva základní typy. První typ představují přízemní domy s obytným podkrovím, druhý přízemní domy bez obytného podkroví. Pro první typ je charakteristický obdélníkový půdorys a sedlová střecha se sklonem 40–50 stupňů. Bývají často poměrně malých rozměrů a garáž mává vybudována formou otevřených stání při kraji pozemku, vzácněji umístěnou, jako v předchozím desetiletí, v suterénu. Podkroví je prosvětleno střešními okny, na štítě někdy bývá lodžie.

Druhý typ bez obytného podkroví bývá postaven často na složitém půdorysu, do něhož bývá zakomponována i garáž, resp. dvojgaráž, která někdy bývá předsunuta, a vytváří tak pohledovou dominantu celého objektu. Dům je nízký, nepodsklepený, často jen jeden schůdek nad úroveň terénu a má nízkou valbovou střechu, na níž navazuje nižší valbová střecha garáže. Pro oba dva typy domů jsou charakteristická velká okna s izolačními dvoj a trojskly se vsazovanými nitovými příčkami vytvářející iluzi starého typu šestidílných oken. Pro oba typy domů jsou rovněž typické velmi dobré izolační vlastnosti zajištěné izolačními obklady a výrazná barevnost fasád. Zvláště u větších domů je charakteristická absence jakýchkoliv dalších technických staveb. Zato nechybí garážová stání a většinou ani (krytý) venkovní bazén. Charakteristická je rovněž zahradní úprava celého pozemku. Převažuje krátce střížený trávník, minimum ovocných stromů, někde maličká skalka či ojedinělý květinový záhon. Výstavbě různých kanadských srubů, pravých krkonošských roubenek a stejně tak i různých podivných věžiček, balkonů nesených antickým sloupovím a barokních balustrád zůstalo Novodvorskou a Žehušicko ušetřeno. V posledních letech počet různých stavebních výstřelků spíše klesá. Lze jen hádat, zda za touto skutečností stojí lepší povědomí stavebníků o možnostech výstavby či snad dokonce úcta k stávajícímu obrazu vesnice, nebo jen obyčejný nedostatek financí.

I po roce 1989 se v daném regionu stávající rodinné domy intenzivně přestavovaly. Opravovaly a upravovaly se nejenom obytné stavby, ale i ty hospodářské a ostatní. Jak pro účely bydlení, tak i podnikání. Různé přestavby se dotkly všech historických vrstev domů od starší vrstvy lidové architektury až po období konce socialismu. Přestavby jsou většinou méně razantní než v období socialismu. Nová střešní okna prozrazují, že obytným účelům byly uzpůsobeny dosud pro jiné účely využívané podkrovní prostory. Jinde se nad střechou objevují vikýře navazující na bývalé vikýře na shoz sena. Jejich počet bývá někdy naddimenzován. Zvednutí stavby o patro je nyní již jen velmi vzácné. Objevil se však nový fenomén – kupování starších staveb, které jsou následně do základu strženy, stavební materiál se často vyveze na skládku a na jejich místě vyroste nová stavba. To však nepatří mezi rekonstrukce. Značná pozornost je věnována zateplení budov, při níž dodatečná izolace většinou vede k zániku původní členitosti fasád. Běžná je rovněž výměna oken. Velké nečleněné formáty již nejsou moderní a nahradila je falešně členěná nová většinou plastová okna. Starší domy dostaly nové fasády, ty z prvních let po roce 1989, kdy se používaly neprodyšné materiálu, se již nyní prozrazují oprýskáváním. Fasády jsou výrazně barevné. Až po roce 1989 se dočkala adaptace část stodol a dalších dosud jen jako sklad všeho možného využívaných budov. Byly přizpůsobeny pro účely podnikání a vznikly v nich zateplené dílny případně skladovací prostory.

Až dosud jsme věnovali pozornost venkovským rodinným domům, resp. zemědělským usedlostem, které představují jejich historické předchůdce. Následující řádky jsou věnovány tradici bytových domů na vesnici. První bytové domy na vesnici se objevují již v 16. století. Vznikly s potřebou vytvořit úřadovnu pro hospodářské úřednictvo v odlehlejších částech v té době se rozrůstajících panství a také je někde ubytovat. Ve sledovaném regionu existuje úřednický dům v Žehušicích, je barokního původu a jeho současná podoba pochází z první třetiny 19. století.²⁵ Po zániku poddanství se stala na velkostatkách aktuální otázka ubytování stálých zaměstnanců. Pro ně byly budovány přízemní deputátnické baráky budované na principu řadových domů. V případě potřeby je k nim možno přistavět další byty. Ve sledovaném regionu se dochovaly např. v Druhanicích. Pochází ale až z meziválečného období. Jde o jedno až dvoupokojové byty s vlastní kuchyní a se společným sociálním zařízením a často i miniaturním hospodářstvím za deputátnickým barákem. Velcí sedláci řešili problém zaměstnaneckého bydlení přestavbami chalup, které koupili. V Chotusicích se dochoval i patrový dům pro zaměstnance cukrovaru z počátku 20. století.

Potřeba ubytovat zaměstnance nově vyvstala před státními statky v 50. letech. Jejich zaměstnanci totiž často neměli své kořeny v daném regionu a neměli kde bydlet. Pro ně se stavěly bytové domy odpovídající městským bytovým domům. Takovýto dům s miniaturním hospodářským příslušenstvím pro každou rodinu je dochován ve Vlačicích. V 70. letech se na Novodvorsku a Žehušicku opět začaly stavět bytové domy pro zaměstnance JZD. Ke starším jedno a dvoupatrovým čtyř a osmibytovkám přibýly i třípatrové dvanáctibytovky. Ty již výrazně vybočují ze stavebního obrazu vesnice. V jejich sousedství opět byly vybudovány dřevníky, případně chlívků a nově i garáže. Novým typem bytových domů, který se uplatnil např. v Žehušicích, byly řadové patrové čtyřbytovky s garážemi pod zvýšeným přízemím. Později byla dávana přednost spíše řadové výstavbě, která umožňovala kombinovat levnější hromadnou výstavbu s téměř individuálním bydlením. Po listopadu 1989 zájem o bydlení v bytových domech na venkově upadl a nyní se již bytové domy na Novodvorsku a Žehušicku nestaví.

Samostatnou kapitolu tvoří na vesnici velkokapacitní zemědělské stavby. Představují je velkostatkové hospodářské dvory. Na Novodvorsku a Žehušicku nevznikl po polovině 19. století žádný nový hospodářský dvůr. Stávající původem barokní stavby ze 17. a 18. století byly na počátku 19. století výrazně upraveny, většinou dostaly klasicistní fasády, ale po stránce zemědělské technologie chovu dobytka vyhovovaly, takže ve sledovaném období stačilo stávající stavby pouze udržovat. Na sousedním Žlebsku však v druhé polovině 19. století jeden hospodářský dvůr přímo ve Žlebech vznikl. Na Chotkovském panství byla v Hlízově postavena kolna pro zemědělské stroje se sýpkou v podstřeší. Hospodářské dvory obsahovaly chlévy pro skot, běžná kapacita dvorů byla až 200 krav. Ostatní zvířectvo bylo zastoupeno výrazně méně. Několik koňských a volských párů používaných

²⁵ Tento objekt byl v roce 2013 vzorovým způsobem spolu s jízdnárnou a konírnou umístěnou v jeho přízemí rekonstruován do původní podoby a je nyní využíván ke kancelářským účelům.

k orbě a dalším zemědělským pracím, někde ještě dožívaly v panských ovčinech ovce, ale ty rychle zmizely, poté, co vlnu zatlačila do pozadí americká bavlna. Nově se ve větším měřítku začala chovat na velkostatkách od přelomu 19. a 20. století prasata. Pro ně bylo nutno vystavět ve dvoře vepřín.²⁶ Jako samostatná stavba není v žádném z novodvorských a žehušických dvorů doložena a vepři byli zřejmě chováni v části stájí pro skot. Na rozdíl od krav se vepři chovali v řádu několika mála desítek kusů. Obdobně tomu bylo i s drůbeží. Ve srovnání s rolnickými chovy se na velkostatku chovalo drůbeže jen málo a nebyly pro ně v hospodářských dvorech budovány žádné zvláštní stavby.

Stavební aktivity v panských dvorech podvázala hospodářská krize 70. let 19. století. Tehdy Chotkové i Thun Hohensteinové svoje dvory propachtovávali. Nechtěli nést riziko, případné ztráty a raději se spokojili sice s menším, ale zato jistým příjmem z nájmu. V rámci pozemkové reformy po první světové válce byly jeden dva dvory šlechtickým majitelům ponechány, zbytek byl přeměněn v zbytkové statky nebo byl rozparcelován.²⁷ V obou případech chyběly finance na rozsáhlejší adaptace hospodářských dvorů. V Bernardově byl vybudován ve dvoře nový obytný dům, ale důvodem byl požár. V Chotusicích byl dvůr rozdělen na několik bytů, z nichž každý byl vestavěn do jednoho klenebního pole třílodní stavby. Na pruhy byl rozparcelován i dvůr a stodoly stojící proti bývalým chlívkům upraveným na byty. Ze špýcharu vznikla sokolovna. Zbytkové statky se potýkaly v meziválečném období s finančními problémy a po druhé světové válce byly jako první v revizi pozemkové reformy rozparcelovány.

V 50. letech se pro družstevní velkovýrobu (v rámci jediného katastru) využívaly uprázdněné objekty po kulacích a vhodné hospodářské objekty jednotlivých družstevníků, které byly adaptovány.²⁸ Nově se stavělo jen málo, a to zejména drůbežárny pro 200 slepic, kravíny pro 96 dojnic, výkrmny pro 200 prasat, kolny na 300 m³ sena, případně silážní věže na 275 m³ siláže a některé další hospodářské budovy. V 60. letech se již nepokračuje ve výstavbě jednotlivých izolovaných hospodářských objektů, ale objekty jsou soustřeďovány do hospodářských středisek. V živočišné výrobě se prosadilo volné ustájení. Používají se univerzální železobetonové prefabrikáty. K charakteristickým stavbám patřil čtyřřadý průjezdný kravín pro 174 krav. Kapacita vepřínů se zvýšila na 400–1200 prasat, drůbežáren na 2000–5000 slepic. Vznikaly i nové typy skladů píce včetně siláží, sklady obilí a brambor včetně posklizňových linek i opravárny zemědělské techniky. V 70. letech se kapacita staveb dále zvyšuje a podstatné jsou průmyslové výrobní prvky většinou spojené s dílčí automatizací. Dalším výrazným rysem je kooperace zemědělských podniků a výstavba velkých společných objektů přede-

26 V rámci okresu Kutná hora jsou vepřín doloženy v úmonínském a staňkovickém hospodářském dvoře na bývalém křesetickém a ratajském panství.

27 Čtyři hospodářské dvory ponechané majiteli žehušického velkostatku představují výjimku. Přestože nejde o lesní velkostatek, kde ponechání velké výměry půdy nebylo takovou vzácností, zůstalo po reformě bankéři Stomeovi přes 2000 hektarů půdy. Lze se jen domnívat, že důvodem bylo jeho postavení ředitele Agrární banky a úzké vazby na špičky agrární strany, která ovládala provádění pozemkové reformy.

28 K vývoji staveb pro zemědělskou výrobu srovnej: SÝKORA, J.: *Venkovský prostor I.* Praha ČVUT 1998, s. 41–56.

vším živočišné výroby. Kapacita staveb se u skotu zvyšuje na 1500 krav, 4 000 kusů mladého skotu, až 20 000 prasat a 2 000 000 nosnic. Vedle klasické pavilonové výstavby se objevují i patrové monobloky. Na Žehušicku byla vybudována i experimentální stavba mládeže – velkokapacitní kravín pro 10 000 krav v Borku u Žehušic. V 80. letech stavební aktivity zemědělských družstev a státního statku na Žehušicku a Novodvorsku postupně ubývají v důsledku nedostatku financí a vznikají některé jednotlivé nové stavby, obvykle jen v centrech již podruhé sloučených JZD. Zde to byl objekt centrálních dílen ve Svatém Mikuláši. V tomto období již zemědělské podniky také postupně opouští, resp. neplnohodnotně využívají staré hospodářské objekty zejména hospodářských dvorů.²⁹

V polistopadovém období vyvstaly před socialistickými zemědělskými podniky v souvislosti se změnou ekonomických problémů a s restitucemi značné problémy. JZD v Žehušicích se rozpadlo stejně jako časlavský státní statek, ve Svatém Mikuláši se družstvo transformovalo. Řadu objektů, zejména těch starších, které vyžadovaly větší investice, opustilo. Ve svém sídle ve Svatém Mikuláši však vybudovalo nejprve novou sušičku obilí a následně i bioplynovou stanici. Po několika letech se vrátil chov jatečných vepřů do společností Unikom odprodaného vepřína v Mikuláši, který koupila zemědělská obchodní společnost Svatý Mikuláš – bývalé družstvo. Většina dvorů byla po částech pronajata a nájemci nemají finance na rozsáhlejší adaptace. Výjimku tvoří hospodářský dvůr ve Svobodné Vsi, který byl adaptován na výrobu energetických nápojů firmou Pinelli. Časem se zřejmě dočká zásadní opravy i hospodářský dvůr v Třebešicích, který kvůli objektu zámku odkoupil italský architekt a galerista, Alberto di Stefano, a zámek v dezolátním stavu představěl na hotel a upravil i stodoly. Další hospodářské budovy budou zřejmě následovat. Značná část velkovýrobních zemědělských staveb z období socialismu však chátrá, neboť stavy hospodářského zvířectva se snižují.

V jednotlivých obdobích sledovaného více než jeden a půl století se měnil nejenom vzhled a dispozice venkovských domů, ale i materiály, z nichž byly zhotoveny. Až do poloviny 19. století se používaly na Novodvorsku a Žehušicku ke stavbám na vesnici především kámen a pálené cihly. Dřevo se již nepoužívalo nebo pouze na drobné hospodářské stavby jako byly různé chlívků, kůlny a dřevníky. Nepálené cihly se zde pro dostupnost kamene a dřeva rovněž nepoužívaly, event. jen na nepodstatné části konstrukcí. Např. v kočárově na zámku Kačina byla ještě zřejmě zkraje meziválečného období vybudována příčka z vepřovic oddělující od kočárovny garáž pro automobil. V rolnickém prostředí se občas při opravách narazí na část chlívků apod. zhotovených původně zřejmě jako dočasné provizorium z vepřovic. Po zrušení zákazu výroby cihel poddaným i v roce 1819 se pálené cihly staly všeobecně dostupným materiálem. Na velkostatku našly v druhé polovině 19. století uplatnění i další nové stavební materiály. Jednalo se především o konstrukční litinu a železo, a to především v podobě traverz a podpůrných sloupů nesoucí klenby. V rolnickém prostředí se z nových materiálů uplatnil

²⁹ K situaci na Kutnohorsku blíže GÉRYK, M.: *Doba velkých přeměn*. K 35: výročí budování socialistické zemědělské velkovýroby na Kutnohorsku. Kutná Hora SDR, 1984.

ve větším měřítku pouze thérový papír používaný jako střešní krytina a později i jako izolační materiál.

Řada dalších nových materiálů se objevila na venkově v meziválečném období. Šlo o nové formáty cihel, vedle plných cihel se objevují i cihly duté. Začínají se používat i betonové tvárnice. Využití se i ve venkovském prostředí dočkala i keramická dlažba či lehká střešní krytina – eternit a betonová alternativa k páleným střešním taškám. Na fasádách se objevil stříkaný a škrábaný břizolit.

V letech socialismu se vedle cihel a nově i velkoformátových cihelných bloků zdilo z tvárnic. Část stavebníků si škvárbetonové tvárnice vyráběla svépomocně sama. Od 70. let je začaly postupně vytlačovat plynosilikátové a křemelinové tvárnice. Z materiálů na stavbu stropů se rozšířily již dříve známé, ale na venkově jen velmi sporadicky používané hurdisky pokládané do železných I profilů. Méně populární byly stropy z keramických trámců a vložek. Pozvolna se začaly šířit různé materiály na zateplení na bázi minerálních vln a polystyrénu.

Po roce 1989 se výrazně rozšířil sortiment veškerého stavebního materiálu. Mezi konstrukčními dřevovláknitými deskami se prosadily OSB desky. Ve zdících materiálech výrazně zlepšily nabídku cihelny, které dodávají cihelné bloky s tepelně izolačními vlastnostmi srovnatelnými s tvárnicemi. Fasády se začaly zateplovat nejenom u starších budov, ale i u novostaveb a kryjí se tenkovrstevnými omítkami. Mezi střešními krytinami se rozšířily velkoformátové plechové šablony a bituménové lepenky imitující taškovou či šindelovou krytinu.

Ještě počátkem 20. století byl pojem vnitřní instalace na venkově neznámou záležitostí. Zvýšené civilizační nároky, které především stály za jejich rychlým rozvojem, se postupně začaly prosazovat i na venkově. Oproti městům zpožděně, většinou až od počátku meziválečného období. Do této doby představovala sociální zařízení na vesnici kadibudka nad hnojištěm ve dvoře.³⁰ V meziválečném období však na plánech novostaveb již většinou nechybí místnost WC. Ve stejném období se již zavádí voda ze studny, veřejná vodovodní síť na sledovaném území zatím neexistovala, přímo do domu. Obvykle jen do síně, případně do kuchyně. Těsně před první světovou válkou si v prvních vesnicích Novodvorska a Žehušicka poprvé rozsvítili a koncem 20. let si i zapnuli rádio.

K pronikavému zlepšení sociálního vybavení venkovských domácností došlo až v letech socialismu. Tehdy se již v naprosté většině domácností Novodvorska a Žehušicka svítilo a byla zde postupně stále větší řada domácích elektrických spotřebičů. Naprostá většina domácností měla již i splachovací záchod. Od 60. let se také již budují jako samozřejmá součást venkovských bytů koupelny. Ve starší zástavbě se postupně dobudovávají i během následujícího desetiletí. Končí tak praxe nedělního velkého koupání v prádelních neckách. Do některých vesnic byl zaveden i plyn, jinde si lidé pořizovali spotřebiče na propan-butan a pravidelně si kupovali náplň do plynových bomb. Od 70. let se postupně stává standardem

³⁰ Kadibudkám bylo přisuzováno významné místo v hospodaření s živinami. Lidské exkrementy se, stejně jako hnůj, používaly ke hnojení polí. V meziválečném období byl kladen velký důraz na to, aby ani močůvka nepřišla nazmar a pod hnojišti byly budovány zpevněné plochy s jímkou.

i ústřední, případně etážové topení nahrazující dřívější lokální a samozřejmostí se stává boiler či průtokový ohřívač a rozvody teplé a studené vody. V 50. letech se první zemědělci vzmohli na osobní auta a od 70. let se začínají ve sledovaném regionu hromadně budovat garáže. Od 60. let se postupně zvětšuje počet televizorů na venkově. Telefon bývá v této době zatím obvykle jen jeden v celé vsi a slouží jako veřejná telefonní stanice. Teprve v letech normalizace počet telefonních přístrojů na vesnici začal postupně růst.

Po roce 1989 se nemění již struktura vybavení domácnosti, ale její kvalita a zčásti i kvantita. K vaně přibývá sprchový kout, koupelna bývá vybudována na každém podlaží. Ke splachovacímu záchodu přibývá někde i bidet. Na zahradě vyrůstá u movitějších venkovanů i krytý bazén. K první garáži místy přibývá i druhá. Počet televizorů, videí a DVD přehrávačů v jedné domácnosti roste. Pevnou telefonní síť nahradily mobilní telefony. Standardní součástí venkovské domácnosti mladší generace se stává osobní počítač s připojením na internet a na sociální síť. Co do vybavenosti domácnosti jak předměty dlouhodobé spotřeby, tak i sociálním zařízením, začaly od 70. let mizet rozdíly mezi městem a venkovem a dnes již v této oblasti prakticky neexistují.

Závěrem zbývá se zamyslet nad osudy lidového domu středního Polabí. Plošnou přestavbou venkovských usedlostí v první polovině 19. století tento dům ve své tradiční roubené podobě až na velmi ojedinělé výjimky z Novodvorská a Žehušicka zmizel.³¹ Nahradila ho mladší vrstva lidového domu, která již nemá tak vyhraněné regionální rysy. Přesto řada prvků zůstala ze starší doby. Je to především dispozice domu, která zůstává stejná. Nic na tom nemění ani skutečnost, že funkce komory, případně části chlévů se mění a tyto hospodářské prostory nahrazují obytné místnosti. Zůstává i celková hmota domu a její základní proporce. Venkovský dům zůstává výrazně delší než širší a vytváří s ostatními budovami, resp. hospodářskými částmi jedné budovy ucelený výrobně obytný celek. To se mění až v období socialismu, kdy zaniká výrobní funkce venkovské usedlosti, která se mění v rodinný dům. Zástavba z doby před kolektivizací si drží své znaky, byť některé přestavby základní tvar a proporce venkovského domu deformují. Novostavby v období socialismu již z tradice venkovského domu z velké části vybočují a téměř pravidlem se to stává v polistopadovém období. Přesto po celou tuto dobu vznikala a vzniká menší počet domů, který tradici venkovského domu ctí. Domnívám se, že by bylo vhodné, aby venkovské novostavby alespoň v celkové hmotě, poměru délky, šířky, výšky a sklonu střech dodržovaly principy tradiční venkovské architektury. Pokud se alespoň toto podaří zachovat, zdejší venkov si podrží svůj tradiční ráz a nebude to nijak na újmu kvality bydlení v 21. století. Pokud stavebníci použijí navíc střešní krytinu s tradičním formátem, okna s dříve obvyklým členěním a na zahrady se vrátí ovocné stromy, tím lépe.

Na chráněné památkové zóně Žehušicko je chráněn především její krajinný ráz a také zdejší zámky i zbytky lidové architektury. Kdyby měla být vyhlášena zóna

³¹ Na celém okrese Kutná Hora se dochovalo pouze jedenáct roubených staveb. O celé budovy se však jedná pouze ve dvou případech. Venkovská stavba pocházející z 20. století zde není žádná. Srovnej: BARTOŠ, M.: *Památky Kutnohorská*, Kuttna Kutná Hora 1998.

dnes, pravděpodobně by k tomu již nedošlo. Ráz zdejší krajiny se výrazně změnil výstavbou satelitů a nových částí vsí zaplněných architekturou budovanou bez sjednocujících požadavků. Část historicky cenné architektury nenávratně zanikla jednak v důsledku neodborných oprav a jednak v důsledku záměrného zániku některých objektů s cílem získat stavební parcelu. Ze starší vrstvy zdejší venkovské architektury již není co chránit. O to víc důvodů k zamyšlení nad tím, co chránit z mladší vrstvy, neboť i ta se postupně stává historicky cennou. Průzkum venkovských staveb ukázal velké bohatství staveb z období historických slohů a mladších, množství, které nemá v okolních regionech srovnání. Nejedná se o stavby významné, ale nelze je poměřovat se stavbami stojícími ve (velkých) městech a je naopak nezbytné je porovnávat s venkovskými stavbami jiných regionů. Přesto tvoří specifikum zdejšího regionu a byla by nenávratná škoda, kdyby zanikly tak jako předtím stavby roubené a zůstala zde jen sídelní kaše z přelomu druhého a třetího tisíciletí.

Prameny a literatura

fond Berní úřad Čáslav, Státní oblastní archiv Praha-Státní okresní archiv Kutná Hora
fond Berní úřad Kutná Hora, Státní oblastní archiv Praha-Státní okresní archiv Kutná Hora
fond Okresní úřad Čáslav, Státní oblastní archiv Praha-Státní okresní archiv Kutná Hora
fond Okresní úřad Kutná Hora, Státní oblastní archiv Praha-Státní okresní archiv Kutná Hora
www.lidova-architektura.cz
www.oldmaps.geolab.cz
rozhovory s majiteli a uživateli jednotlivých venkovských staveb na Žehušicku
vzpomínky ing. arch. Zdeňka Jirouta z Čáslavi /ročník 1924/.

- BARTOŠ, M.: *Památky Kutnohorska*. Kutná Hora 1998.
CAIVAS, K.: *Stavitelství v potřebách zemědělce*. Praha J. Vilímek 1949.
ČEJKA, J.: *Stavitelství hospodářské, Příruční kniha pro hospodáře, stavebníky, majitele domů a stavební živnostníky*. Chrudim Matice rolnická 1897.
ČERNÝ, J.; ČERNÁ, H.: *Elektrina v domácnosti /topení a vaření/* Východočeské elektrárny Hradec Králové 1929.
FIERLINGER, O.: *Nutnost péče o výstavbu obcí venkovských*. Praha MAP 1923.
FROLEC, V.; VAŘEKA, J.: *Lidová architektura Encyklopedie*. Praha: SNTL, 1983.
GÉRYK, M.: *Doba velkých přeměn. K 35: výročí budování socialistické zemědělské velkovýroby na Kutnohorsku*. Kutná Hora Svaz družstevních rolníků, 1984.
Stavba města a vesnic. Urbanistická příručka. Praha 1955.
JECH, K.: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha Vyšehrad, 2008.
JOENDL, J. P.: *Die landwirtschaftliche Baukunst I-III*, Praha Schonfeld 1826–1829.
KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*. Praha Academia, 2007.
KUBLÁK, J.: *Selské a dělnické bydlení na venkově*. Věstník České akademie zemědělské XIX, 1943, s. 352–361.
KUTHAN, O.: *Obydlí a vesnice jako prostředí práce a odpočinku*. *Náš chov III*, 1943, s. 392–395.
NOVÁK P.: *Architekti, stavitelé a zedníci mistři poslední třetiny 19. století a první poloviny 20. století na Kutnohorsku s důrazem na chráněnou krajinnou památkovou zónu*

- Žehušicko. Odborný seminář památek lidového stavitelství 2013, připraveno k publikaci na <http://www.npu.cz/ke-stazeni/pro-odborniky/pamatky-a-pamatkova-pece/sborniky/gallery/sborniky-pamatky-lidoveho-stavitelstvi---seminare/gallery/>.
- NOVÁK P.: Architektura a urbanismus první poloviny 20. století v obcích chráněné památkové krajinné zóny Žehušicko, *Odborný seminář památek lidového stavitelství 2007*, s. 15–27. přístupné na <http://www.npu.cz/ke-stazeni/pro-odborniky/pamatky-a-pamatkova-pece/sborniky/gallery/sborniky-pamatky-lidoveho-stavitelstvi---seminare/gallery/>.
- NOVÁK, P.: Obchod se zemědělskými usedlostmi na meziválečném venkově na příkladu Kutnohorska. *Prameny a studie 39 Obchod*. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2007, s. 166–180.
- NOVÁK P.: Proměny venkovské architektury a urbanismu na Novodvorsku a Žehušicku v letech socialismu. *Odborný seminář památek lidového stavitelství 2012*, připraveno k publikaci na <http://www.npu.cz/ke-stazeni/pro-odborniky/pamatky-a-pamatkova-pece/sborniky/gallery/sborniky-pamatky-lidoveho-stavitelstvi---seminare/gallery/>.
- NOVÁK P.: Proměny vesnic na Novodvorsku a Žehušicku po roce 1989. *Odborný seminář památek lidového stavitelství 2011*, připraveno k publikaci na <http://www.npu.cz/ke-stazeni/pro-odborniky/pamatky-a-pamatkova-pece/sborniky/gallery/sborniky-pamatky-lidoveho-stavitelstvi---seminare/gallery/>.
- NOVÁK, P.: Zemědělské stavby z 50. let 20. století. *Prameny a studie 49 Z historie zemědělství II*. 2012. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2012, s. 185–213.
- PETŘÍK, T.: *Zemědělské stavby*. Knihovna stavitele Praha, 1922.
- POSPÍŠIL, B.; ČEPEK, J.: *Špýchárky*. Podoubraví 12, 1940, s. 9.
- PRŮCHA, V.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 1. díl Období 1918–1945*. Brno Doplněk, 2004.
- PRŮCHA, V.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl Období 1945–1992*. Brno Doplněk, 2009.
- SEMRÁD, S.; SIXTA, V. a kol.: *Úprava vesnic*, Praha 1941.
- SÝKORA, J.: *Venkovský prostor I*, Praha ČVUT Praha, 1998.
- ŠKABRADA, J.: *Lidové stavby*. Praha Argo 1999.
- ŠKABRADA, J.: *Konstrukce historických staveb*. Praha Argo 2003.
- ŠKABRADA, J.; VODĚRA, S.: *Vesnické stavby a jejich úprava*. Praha SZN 1975.
- ŠKABRADA, J.; VAJDIŠ, J.: *Lidové stavby středočeského kraje*. Praha 1974.
- ŠPERA, R.: *Zemědělské stavitelství*. Praha Brázda 1946.
- VAŘEKA, J.: *Typy a oblasti lidového domu v českých zemích*. Český lid 66, 1979, č. 3, s. 149–155.
- VOČADLO, V.: *Stavby hospodářské*. Brno, nákladem vlastním 1914.
- VOJÁČEK, A.: *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*, Bratislava Príroda, 1973.
- VONDRUŠKA, V.; VONDRUŠKOVÁ, A.: *Průvodce českou historií – vesnice*. Praha Vyšehrad 2014.

Kačinská zámecká konírna

Kačina Chateau horse stable

Současná kačinská zámecká konírna je až třetím projektem konírny na zámku Kačina. První projekt od francouzského architekta, B. Poyeta, byl zavržen pro přehnaně velkorysou a finančně velmi náročnou podobu celého zámeckého komplexu. Z druhého projektu z pera saského architekta, CH. F. Schurichta, byly v průběhu stavby zámku vypuštěny hospodářské budovy a stavitel Kačiny, J. P. Joendl, byl nucen konírnu zakomponovat přímo do zámecké budovy. Z tohoto důvodu je kačinská konírna netradičně umístěna v suterénu severního kolonádového křídla a je přístupná podzemním tunelem. Konírna je odvětrána na svou dobu neobvyklým způsobem kanálky ve zdivu do podstřeší. Konírna má poměrně stísněná stání, zřejmě proto byla později část stání přebudována na boxy. Z hlediska welfare koní je nejzávažnějším problémem krom zmíněného nedostatku prostoru i velmi nízká úroveň osvětlení přirozeným světlem vzhledem k velmi malé okenní ploše.

The present-day Kačina Chateau horse stable is a third project of the stable in the Kačina Chateau. The first project designed by the French architect B. Poyet was rejected for overly generous and financially very demanding form of the whole chateau complex. The second project, designed by the Saxon architect CH. F. Schuricht, was also left uncompleted, as the management quarters were omitted during the construction; and the builder of Kačina, J. P. Joendl, was forced to incorporate the horse stable directly into the chateau building. For this reason, the Kačina horse stable is unconventionally located in the basement of the north wing of the colonnade and it is accessible by an underground tunnel. The stable is ventilated by channels in the walls leading into the attic, which was a very unusual way at that time. The stable had relatively confined stall spaces, which is why a part of the stalls were later rebuilt to horse-boxes. Taking into account the welfare of the horses, the problem with a lack of space is also worsened by a very low level of natural light due to the very small window surface.

Článek byl zpracován jako součást projektu „Kulturní krajina jako prostor pro společenskou reprezentaci a relaxaci vybraných aristokratických rodů v období od 17. do počátku 20. století“. Projekt je realizován s podporou Ministerstva kultury ČR v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní kulturní identity (NAKI) č. DF13P010VV001.

K významným a oblíbeným relaxačním aktivitám šlechty patřila jízda kočárem a na koni. Koně byly až do závěru 19. století také jediným „dopravním prostředkem“

šlechty. Za tímto účelem si šlechta budovala na svých sídlech zámecké konírny. Nejinak tomu bylo i u rodu Chotků, který sídlil na zámku Kačina u Kutné Hory.

Tento příspěvek se skládá ze tří částí. V první z nich je naznačena stavební historie kačinských koníren, v druhé z nich jsou konírny srovnány s požadavky kladenými na zámecké konírny v dobové literatuře věnované těmto stavbám a třetí obsahuje zamyšlení nad zámeckými konírnami ve vztahu k životní pohodě (wellfare) koní.

Vznik koníren na Kačině provázela řada problémů. Vyplývala především ze složitostí, které provázely vznik této nejvýznamnější zámecké empírové stavby v českých zemích. Projektová příprava Kačiny byla velmi komplikovaná a bez problémů se neobešla ani samotná stavba, do níž zasáhly jednak zvraty v kariéře stavitel zámku Jana Rudolfa Chotka, který náhle a nedobrovolně ukončil svoji kariéru a odešel do ústraní a jednak rakouský státní bankrot po napoleonských válkách.¹ Komplikací v poznání historie stavby zámeckých koníren na Kačině zcela jiného druhu je nedostatek písemných pramenů.²

Jan Rudolf Chotek pojal úmysl vybudovat si nové reprezentativní sídlo místo stávajícího barokního zámku přestavěného z gotické tvrze v Nových Dvorech již v polovině 80. let 18. století. O plány zámku požádal roku 1790 autora řady významných staveb v Paříži architekta Bernarda Poyeta.³ Jeho návrh se mu však zdál až příliš velkorysý, a tak ho vrátil. Ve Wirthově pozůstalosti se mezi Chotkovského plány dochoval i plán s francouzským, téměř nečitelným popisem, bez podpisu a bez datace, z něhož není patrné, zda se jedná o prvotní návrh zámku Kačina, nebo o plány nějakého jiného objektu.⁴ Plán vykazuje některé dílčí shody s vyobrazením Chotkovského paláce Strozzi ve Vídni před jeho přestavbou.⁵ Tento palác věnovala

- 1 Jan Rudolf Chotek (1748–1824) třikrát opustil úřední funkce. Poprvé v roce 1789, kdy se nepohodl s Josefem II. kvůli urbaniální reformě a raději podal ze zdravotních důvodů rezignaci. V roce 1792 byla zrušena Dvorská komora, v jejímž čele stál. V následujících letech intenzivně připravoval stavbu Kačiny. V roce 1802 opět vstoupil do politiky, tentokrát ale jen na zemské a nikoliv říšské úrovni a stal se nejvyšším purkrabím Království českého. V roce 1806 však byl z funkce odvolán, neboť lid si s jeho osobou spojoval zdražení potravin způsobené napoleonskými válkami. Bylo to v době, kdy se rozjížděla stavba Kačiny.
- 2 O stavbě zámku Kačina existují pouze dva kartony archivního materiálu. Jedná se především o poptávky materiálu a služeb a dále o kopie hlášení o postupu stavby. Plánová dokumentace byla z archivních fondů Z. Wirthem v 50. letech vyňata a dnes je uložena v Ústavu dějin umění jako součást Wirthovy pozůstalosti. V NZM jsou kopie plánů pořízené kutnohorským stavitelem Č. Dajbychem v roce 1910 z plánů zhotovených A. Archem pro zamýšlenou publikaci o Kačině, k jejíž realizaci po smrti J. R. Chotka nikdy nedošlo.
- 3 V roce 1785 si vyžádal J.R.: Chotek plány ruských zámků, které viděl během své služební cesty po Rusku. Až o pět let později jeho představy o tom, co chce budovat, vyžrály natolik, že se obrátil na Poyetta. Bernard Poyet (1742–1824) byl francouzský architekt, stavěl v 70. letech zámecké stavby pro vévodkyni de Charles, matku Ludvíka Filipa. V polovině 80. let se přeorientoval na urbánní architekturu a stal se stavebním inspektorem města Paříže. Zaujal především svými návrhy na stavbu nového divadla a nové nemocnice v Paříži. Projekt zámku pro J. R. Rudolfa není ve francouzské odborné literatuře znám a v Poyetově tvorbě 80. let představuje výjimku.
- 4 Ústav dějin umění, Osobní fond Z. Wirtha, inv. č. 5432, blíže neoznačený plán zámecké stavby.
- 5 Shodné je kompoziční řešení s ústřední budovou, dvěma kolonádami a předsunutými pavilony obklopující čestný dvůr uzavřený obdobe jako ve Veltrusech kovaným plotem a branou. Centrální budova však není oválná a kolonády nejsou výsečemi kruhu a především vyobrazený palác je pouze půlkou na francouzském plánu navržené kompozice. Zcela hypoteticky by mohlo jít i o nerealizovaný plán přístavby a přestavby zámku Veltrusy ještě z doby před přístavbou hospodářského dvora.

Marie Terezie Janu Karlovi Chotkovi, který ho nechal počátkem 19. století klasicistně přestavět. Některé kompoziční principy a hmotové řešení však odpovídá řešení, které použil později Schuricht a které si naskicoval zřejmě sám Jan Rudolf Chotek.⁶ Je pravděpodobné, že tento plán pochází z pera B. Poyeta a zobrazuje navrhovanou podobu zámku Kačina. Tento plán počítal i s konírnou a jízdárnou. Vybíhají do stran z bočních pavilonů. Zákres ukazuje, že obě tyto stavby byly připojeny k plánům až dodatečně. Můžeme se domnívat, že na popud stavebníka.

Po neúspěchu jednání s Poyetem se J. R. Chotek obrátil na saského královského architekta F. Schurichta.⁷ Ten mu vypracoval plány Kačiny, které musel podle připomínek J. R. Chotka přepracovat a celkově stavbu zmenšit. Dispoziční řešení se od Poyetova plánu liší velkou centrální hmotou hlavní budovy zámku a menšími postranními pavilony, zatímco u Poyeta je tomu naopak. Další odlišností je rozevřenější oblouk kolonád. Konírny a oproti Poyetovi poněkud skromnější jízdárna jsou umístěny v levém hospodářském traktu kolmo navazujícím na pavilon zámeckého divadla. Za tímto objektem byla navržena i letní jízdárna a nádrž na plavení koní.

Plány a jejich realizace jsou dvě odlišné věci. Při stavbě Kačiny se to ukázalo velice výrazně. Schuricht na výzvy stavebníka, aby dopracoval plány, nereagoval a Chotek byl nucen obrátit se na profesora pražské polytechniky, G. Fischera,⁸ který mu doporučil svého nadaného žáka, J. P. Joendla.⁹ Schuricht se za celou dobu od oslovení v roce 1793 až do dokončení stavby v roce 1823 na Kačině objevil pouze jedinkrát, v roce 1811. Joendla a v závěru stavby i další „*stavební dozor*“ Kačiny, olomoucký arcibiskupský stavitel, A. Arche, průběžně jednotlivé právě budované části zámku doprojektovali.¹⁰

Zřejmě finanční obtíže v druhém desetiletí 19. století rozhodly o redukci původních plánů Kačiny, redukci, která se neobyčejně pozitivně promítla do celkové podoby zámku. Vpuštěny byly trakty hospodářských budov. Zámecká novostavba tak ztratila svůj zamýšlený tvar uzavřeného komplexu budov obklopujících čestný dvůr a zůstala stávající vzdušná a lehká stavba na půdorysu půlelipsy. J. R. Chotek

- 6 Zámek byl původně koncipován na půdorysu obdélníka blížícího se čtverci. Z centrální budovy vycházely do stran pravoúhle zalomené kolonády s pavilony na koncích, které vymezovaly čestný dvůr. Vpředu byl uzavřen nízkými hospodářskými budovami a plotem s branou. Vklad J. R. Chotka spočíval v tom, že pravoúhle lomené kolonády zaoblil do tvaru přibližně čtvrtkruhu. Chotkovo autorství dokládají vpisky stejnou rukou na tomto plánu.
- 7 Christian Friedrich Schuricht (1753–1832) působil ve službách saského královského dvora nejprve jako inspektor, poté jako dvorní stavitel a nakonec jako vrchní zemský architekt. Procestoval většinu Evropy a orientoval se na palladianské vzory.
- 8 Georgi Fischer (1768–1828) by prvním profesorem stavitelství a architektury na právě založené pražské polytechnice. V roce 1811 se stal zemským stavebním ředitelem a roku 1817 inspektorem zemského stavebního ředitelství. Je představitelům vrcholného klasicismu v Čechách. Působil nejenom v oblasti architektury, ale i urbanismu.
- 9 Johann Philip Joendl (1782–1870), blízký spolupracovník G. Fischera, od roku 1811 c. k. stavební ředitel v Čechách. Pracoval ve službách řady šlechtických rodů. Krom toho byl členem řady učených společností a vydával učebnice stavitelství. Pro Chotky pracoval nejprve ve Veltrusech a poté i na Kačině.
- 10 Anton Arche (1793–1851), další z žáků G. Fischera, kterému Fischer pomohl získat práci u Chotků. Podílel se na projektování detailů kolonádových křídel a pavilonů a po úmrtí J. R. Chotka v roce 1824 převzal po Joendlovi dostavbu Kačiny. V roce 1832 přešel do služeb Ferdinanda Chotka tehdy působícího ve funkci olomouckého arcibiskupa v Kroměříži. Zde setrval až do své smrti.

se však nechtěl konírny ani dalších prostor souvisejících s koňmi vzdát. Proto byla v rychlosti doprojektována část v té době zrovna budované západní kolonády, do níž J.P. Joendl zaprojektoval konírnu.¹¹ Vešla se však pouze do suterénu. Netradiční řešení doplnil ještě méně tradičním vjezdem – podzemním tunelem. Do budovy zahradnictví stavěné v odstupu cca 100 metrů od zámku byla zakomponována kočárovna dokončená až v roce 1831. V této podobě byl objekt zámku Kačina včetně koníren a souvisejících hospodářských budov s kočárovou dobudována a až do odchodu posledních šlechtických majitelů v polovině meziválečného období sloužil projektovanému účelu.

Dispozice koníren byla navržena jako dvouřadá, s obslužnou chodbou uprostřed. Toto řešení je společné pro oba nerealizované plány i pro vybudovanou konírnu. Liší se však kapacitou. „*Poyetův*“ plán počítal s ustájením 28 koní. Schurichtův návrh již pouze jen s 20 koňmi a v současné kačinské konírně se nachází stání pro 22 koní, resp. při jiném využití dvou krajních stání pro 20 koní. Přibližný rozměr koníren u Poyeta je 10 × 30 metrů.¹² Na původním Schurichtově plánu má stáj rozměr přibližně 15 × 8 metrů a Joendlova skutečně vybudovaná stáj má délku na vnější straně 23,5 m, na vnitřní 19 m a šířku 8 metrů. Jako jediná je zahnutá do oblouku a je součástí obytné části zámku. Ve všech třech případech na vlastní konírnu navazují pomocné místnosti jako je sedlovna, čeledník a sklady krmiva. Jak „*Poyetova*“, tak i Schurichtova konírna mají navržena pouze vazná stání. Obdobně tomu je i u Joendlovy konírny, ale ta byla později přebudována a polovinu štontů nahradily boxy. Doba přestavby není jasná. Nicméně podle chovatelské literatury se objevují boxy až od 60. let 19. století.¹³ Poslední možnost, kdy mohlo dojít k přestavbě, jsou 20. léta 20. století, kdy Quido Thun Hohenstein realizoval poměrně nákladnou opravu Kačiny.¹⁴

Dochované plány představují půdorysy, které neumožňují udělat si detailní představu o vnitřním vybavení koníren. O něm si můžeme udělat představu pouze na základě analogií s dobovou literaturou a s dochovaným vybavením stávající kačinské konírny, případně dalších zámeckých koníren.¹⁵ V dalším výkladu se budeme opírat o vybavení kačinské konírny a upozorníme na případné odlišnosti.

Nápadným znakem kačinské konírny jsou její úzká ležatá okna. Mají rozměr pouze 30 × 130 cm, svojí šířkou odpovídají šířce oken v přízemí, případně patře nad

- 11 V letech 1810–1813 byly stavební práce na Kačině z finančních důvodů fakticky přerušeny. Nicméně v roce 1812 se kopaly základy pro kolonádu, v níž je dnes konírna, a teprve v roce 1817 se kopaly základy pro na ni navazující pavilon divadla a kaple. V jakém stadiu byla stavba kolonády, není z pramenů jasné. V následujícím roce padlo rozhodnutí nestavět ostatní budovy.
- 12 „*Poyetův*“ plán nemá měřítko. Rozměry jsou proto odvozeny od velikosti stavebních otvorů, které mají víceméně typizovaný rozměr a jsou převzaty z ostatních plánů, na nichž je měřítko zobrazeno.
- 13 Srovnej: LAMBL, K. M.: *Koňářství a návod na zvelebení našeho koňstva*. Praha I. L. Kober 1862.
- 14 Archiválie o opravách budov jsou porůznu roztroušeny v archivních fondech Rodinný archiv Chotků, Velkostatek Nové Dvory a Ústřední správa Chotkovských velkostatků a zatím nebyly v úplnosti prostudovány. Není vyloučeno, že v budoucnosti se dobu přestavby podaří upřesnit.
- 15 Jedná se o zámecké konírny ve Veltrusech, Mnichově Hradišti, Zákupech, Žehušicích a Lednici. V posledně jmenovaném objektu byly porovnané plány a dobové vyobrazení, V ostatních byla provedena obhlídka na místě. Ve Veltrusech byla realita konfrontována s dobovými plány. Ke komparaci byl použit i článek Romany Rosové Stavba koníren v Hradci nad Moravicí (*Prameny a studie 51 Z historie zemědělství IV*. Praha NZM 2013, s. 139–158).

nimi. Schuricht počítal s konírnou umístěnou v přízemí, kde nebylo nutné uměle výšku oken stlačit a lze předpokládat, že okna byla odvozena od modulu ostatních zámeckých oken šíře 130 cm a výšky 60 cm, jako jsou v patře kolonád. Eventuálně mohla být tato okna segmentová o průměru 130 cm. Okna jsou umístěna metr nad horním okrajem mís, těsně nad horními okraji jeslí na seno. U „*Poyeta*“ můžeme předpokládat obdobnou velikost nevybočující z obvyklého modulu oken odvozeného od ostatních oken zámecké stavby.

Vnitřní vybavení stáje jsme schopni blíže popsat pouze u dochované konírny. U ostatních ho můžeme pouze předpokládat. Jednotlivá stání měla fošnovou podlahu umístěnou na trámech, pod nimiž byla vzduchová mezera. Tudy odtékala močůvka vypádaným dnem do žlábků a jím ze stáje pode dnem přístupového tunelu ven do jímky pod hnojištěm situovaným před vchodem do konírny. Dno pod stáními je z udusaného jílu. V části štontů se pod fošnovou podlahou dochovaly zbytky kamenné dlažby. Při přestavbě části štontů na boxy byla v boxech fošnová podlahu zlikvidována a ponechána pouze jílová udusaná zem.

Obvodová stěna je obložena do výše mís na obrok a vodu prkenným obkladem. Krajní stání, dnes boxy, byly rovněž i z boku obloženy dřevem. Mezi jednotlivými štonty je dřevěná přepážka do výše 1,3 metru s břevnem na horní straně v délce jednoho metru od mís oplechovaným. Boxy jsou uzavřeny prkennými stěnami zakončenými nahoře břevny ve výšce 1,6 metru. Jednotlivé boxy jsou vzájemně odděleny dřevěnými přepážkami až do výše 220 cm.

Jádro, případně voda bylo zakládáno do pískovcových mís umístěných na vyzděném podstavci o výšce 1,3 m. Mísy mají rozměr 0,6 × 0,4 m a hloubku 0,15 m. U štontů jsou mísy umístěny centrálně na dřevem obloženém, dodatečně zhotoveném krmném stole. Délka boxů se tak dodatečnou úpravou zkracuje v rovině mísy o 0,5 metru, u podlahy vzhledem ke zkosení stěny o cca 0,3 metru. U boxů je mísa v těsném sousedství přepážky mezi boxy, v jednom případě jsou zachovány dva boxy v poloze, kdy zde bývaly štonty. Půl metru nad mísami byly v celé šířce štontu umístěny dřevěné jesle na zakládání sena. Dochovaly se pouze v jediném štontu. Stěna za ním je do výšky horního okraje žebříku obložena prkny. Na okrajích štontů jsou dochovány železné kroužky k vázání koní.

Stání proti sobě v sousedství dveří vedoucích k přístupovému tunelu nebyla využívána k ustájení koní, ale jako manipulační prostor. V jednom z nich je do dna zapuštěna pískovcová nádrž na vodu. Druhé stání je prázdné, chybí obklad čelní stěny i mušle. Sousedící štont byl zřejmě později modernizován, neboť zde není klasická mísa, ale je zde vyzděn v celé šířce stání krmný žlab. Jeho horní hrana je umístěna ve výši 0,8 metru. Nelze vyloučit, že zde měl být ustájen např. poník pro děti z hraběcí rodiny či kůň nějakého menšího plemene.

Chodba konírny je vydlážděna cihlami. Konírna je vysoká 3,4 metru a je trojlodní: Konírnu tak člení dvě řady sloupů z pískovcových kvádrů, do nichž jsou vetknuty háky na postroje. Na patky sloupů nasedají klenební pásy a čtvercové výseče vždy nad dvojicí štontů, resp. nad jednotlivými boxy jsou zaklenuta českými plac-kami. V rozích těchto placek v těsném sousedství sloupů jsou větrací otvory velikosti cca 10 × 10 cm. Jimi jsou zakončeny kanálky vedoucí ve zdivu příček přízemí

a patra nad konírnou, které ústí v podstřeší. Dnes je již část větracích otvorů na půdě zaslepena novodobou betonovou podlahou.

Na konírnu navazovala postrojovna a čeledník. Konec tunelu za dveřmi do vlastní konírny byl oddělen dřevěnou přepážkou a byl využit ke skladovacím účelům. Dveře do konírny jsou dvoukřídlé, široké 1,3 m a vysoké 2,2 metru. Dveře do postrojovny jsou již jen jednokřídlé o šířce 1 metr. Přístupový tunel je 1,9 metru široký a pouze 2,7 metru vysoký. Podle pamětníků se tunelem nesmělo jezdit na koni, ale koně pouze vést. Od venkovního prostředí je tunel oddělen dvoukřídlými dveřmi. V těsném sousedství vchodu bylo hnojiště a pod ním močůvková jámka. Dnes je zde umístěna záchodová žumpa.

Konírna byla před deseti lety nahrubo opravena vápenými omítkami a obnoveny a doplněny byly i dřevěné prvky. Dnes jsou již stěny opět poškozeny vzlínající vlhkostí a v příštím roce se počítá s další opravou. Konírna je dnes prázdná a veřejnosti je ukazována pouze příležitostně. Do budoucna se počítá s jejím zpřístupněním veřejnosti. Bude prezentována jako konírna a budou zde vystaveny stroje a další pomůcky, které bývaly umístěny v zámeckých konírnách.

Nyní se pokusíme srovnat kačinskou konírnu s dobovými požadavky na konírny. V době její stavby ještě v českém prostředí neexistovala stavební příručka, která by uváděla parametry zámeckých koníren. Shodou okolností takovou stavební příručku napsal pět let po dokončení stavby zámku Kačina její stavitel architekt Joendl.¹⁶ Přesto bylo možné se o odbornou literaturu opřít. V českých zemích byla známa starší encyklopedická literatura, která konírny poměrně podrobně popisovala. Populární zde byla více než sto let stará encyklopedie „*Georgica curiosa aucta*“¹⁷ Neobsahuje sice stavební plány, ale poměrně podrobný popis uvádějící důležité stavební zásady, z nichž je patrna péče o zdravotní stav v konírně ustájených koní. K dispozici měl Joendl i další o sto let mladší encyklopedii Krünitzovu.¹⁸ Ta přebírá část informací ze Stiglitzovy německé stavební příručky.¹⁹ Pravděpodobně i tu měl Joendl k dispozici.

Při tvorbě stavební příručky Joendl zřejmě využil i některé jím realizované projekty. Joendlova příručka byla přeložena záhy do češtiny a byla využívána až do druhé poloviny 19. století, kdy ji doplnily mladší stavební příručky.²⁰

16 JOENDL, J. P.: *Die landwirtschaftliche Baukunst, díly I, II, III Praha Schonfeld 1826, 1828, 1829*. Populární byla zejména J. N. Štěpánkem přeložená *Poučení o stawitelstwj pozemním vůbec a zwlasstě szhledem na privétnj a obecny stawenj we wenkowských městech, městečkách a wesnicjch. Ponaučný a výkonný djl*. Praha B. Háze a synové 1840 a *Atlas k poučení o stawitelstwj pozemním*, Praha 1840–1845.

17 *Georgica curiosa aucta*. Norimberk 1695, svazek I, s. 176–177.

18 KRÜNITZ, J. G.: *Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft* vycházející u Joachima Pauliho v Berlíně v letech 1773–1858 ve 252 svazcích. Informace o koních a jejich ustájení jsou roztrženy v řadě svazků. Encyklopedie je přístupná online na www.kruenitz1.uni-trier.de

19 STIEGLITZ, CH. L.: *Encyclopädie der bürgerlichen Baukunst: in welcher alle Fächer dieser Kunst nach alphabetischer Ordnung abgehandelt sind ; ein Handbuch für Staatswirthe, Baumeister und Landwirthe I–V*. Lipsko K. Fritsch 1792–1798.

20 Rozšířené bylo zejména *Stawitelstwí hospodářské. Příruční kniha pro hospodáře, stavebníky, majitele domů i stavební živnostníky* Josefa ČEJKY, vydaná roku 1897 E. Holakovským v Chrudimi. Velmi podrobně se konírnám věnoval i Václav VOČADLO ve vlastním nákladem roku 1914 v Brně vydaných *Stavbách hospodářských*.

Srovnáme-li parametry koníren v časové řadě od Georgicy curiosy až po současné požadavky na konírny, je zřejmé, že parametry koníren se příliš nemění. Pokud dochází např. u rozměrů stání ke změnám, pak se konírny i jednotlivá stání spíše zmenšují. Z tohoto pohledu jsou zámecké konírny navrženy velkoryse a zcela odpovídají dobovým zásadám. Zámecké konírny bývají vybaveny velmi přepychově, obvykle dokonaleji než jsou požadavky dobových stavebních a chovatelských příruček. Problém zámeckých koníren spočívá v něčem jiném.

Konírny se musely přizpůsobit celkové koncepci zámecké stavby, jejíž součástí obvykle tvořily. Velký význam mělo situování konírny vůči světovým stranám. Doporučeno bylo situovat konírnu delší stranou ve směru sever-jih. To však nebylo často možné u zámeckých koníren realizovat, protože zámecká stavba byla již nějak jako celek orientována a konírna se musela celé koncepci staveb podřídit. Právě dochovaná konírna na Kačině je s okny směrem k západu podle některých příruček příkladem nejhorší možné orientace. Ta byla považována za vysloveně nevhodnou kvůli letnímu přehřívání a kvůli množství much v konírně.

Dalším omezením vyplývajícím ze zakomponování konírny do stavby zámku spočívá v hmotovém řešení koníren. I zde se konírna musela podřídit celé stavbě. Na konkrétním příkladě Kačiny jsou obě kolonády nejsubtilnější částí stavby a jejich podsklepení nesaží pod venkovní sloupovou část, takže k dispozici je v suterénu poměrně úzká prostora. Zdejší stání jsou co do třímetrové délky v „normě“, byť u zámeckých koníren mohla být stání řešena velkoryseji. Nedostatek prostoru se zde projevil v poměrně úzké, pouze 2 m široké chodbě.

Největším nedostatkem zámecké konírny je jejich situování do suterénu. Právě z něho vyplynuly dvě negativa kačinské konírny. První je spojené s vlhkostí. K běžné vlhkosti z výparů a z exkrementů koní se zde připojuje ještě vysoká zemní vlhkost, která vede k rychlé degradaci omítek a k hnití dřevěného obložení stěn. Druhé závažnější spočívá v malé okenní ploše. Nad terén se při jednotném řešení kamenného venkovního ostění odrážejícího dešťovou vodu padající ze střech, kde nebyly okapy, větší okna prostě nevešla. Okna do konírny jsou sice široká 1,3 metru, ale pouhých 0,3 m vysoká. Příručky z doby stavby Kačiny ještě neuváděly žádné „normy“ osvětlení. Vždy ale bylo doporučováno dostatečné osvětlení a jeho umístění vysoko nad hlavami koní. Ani jedno není na Kačině dodrženo. V současnosti se uvádí, že plocha oken by měla být zhruba 10 % podlahové plochy konírny.²¹ Navíc z důvodu větrání je vhodné jejich umístění ve stěnách proti sobě. Na Kačině je poměr podlahové a okenní plochy pouze 1,5 %. Pro trvalé ustájení koní je tato prostora nevhodná. Je však nutno počítat s tím, že Chotkové v rozsahu 6–9 měsíců do roka vzhledem k dalšímu zámku ve Veltrusech, starší tvrzí v Bělušicích a městskému paláci Chotků v Praze, na Kačině pobývali. Koně, které denně Chotkové používali, zde tak trávili od tří do šesti měsíců během jednoho kalendářního roku. Z výpovědí pamětníků však vyplývá, že i v době největšího úpadku během meziválečného období, kdy se poslední šlechtický majitel Kačiny potýkal s obrovskými finančními problé-

21 SCHEJBALOVÁ, K.: *Vývoj způsobů ustájení koní*. Bakalářská práce, Česká zemědělská univerzita Praha, 2013, s. 42.

my, před nimiž uprchl do Itálie a zámek byl nakonec prodán, zde byl trvale ustájen pár kočárových koní. Ti byli podle potřeby používáni i pro lehčí práce v parku jako bylo zametání cest apod. Koně byli prý bez výjimky každý den venku. Buď s nimi jel kastelán na projížďku, nebo s nimi zahradník pracoval v parku, nebo nechávali kluky z vesnice, aby se na nich projeli. Pobyt na čerstvém vzduchu v dostatečně osvětleném prostředí tak měli koně zajištěn touto cestou.

Na hranicích je rovněž kubatura vzduchu přepočítaná na jednoho koně. V době vzniku konírny šlo o množství vzduchu až ve druhé řadě, prvořadý byl problém tepla. Příliš vysoké stáje byly studené, nízké se rychle vydýchaly a musely se často větrat. Ta vyplývá jednak z rozměru stání plus chodby a výšky konírny. A právě výška konírny zde byla problematická. Joendl se s nedostatečnou výškou koníren vypořádal elegantně. Zatímco v sousedním čeledníku je výška jen 2,5 metru, polovinu kolonády, pod níž je konírna, o 70 cm zvýšil, což se v přízemí projevilo několika schody a tím dostal v suterénu výšku 3,2 metru. Toto řešení ho však stálo volný přístup z kolonády do poloviny místností kolonádového křídla, kde jsou vybudovány z důvodu symetričnosti celé stavby pouze falešné dveře a prostory za nimi jsou přístupné obslužnou chodbou probíhající po celé délce této poloviny kolonády.

Dalším nedostatkem kačinské konírny je situování hnojiště. Všechny dobové příručky zdůrazňují umístění hnojiště sice po ruce, ale současně v dostatečné vzdálenosti tak, aby koně nebyli obtěžováni mouchami. Zde je hnojiště situováno přímo proti výjezdu ze stáje. Pokud se kůň splašil a vyběhl z přístupového tunelu, velmi pravděpodobně by skončil právě v hnojišti umístěném v ose tunelu pouhých sedm metrů před vchodem.

Kačinská konírna má i některé další nedostatky, které nevyplývají ani tak z nerespektovaných, tehdy známých požadavků na stavby koníren a na potřeby koní, ale spíše z nedostatku financí. Snaha po maximální úspornosti celé stavby zámku, nejenom konírny, je velmi výrazná a trvala zřejmě po celou dobu stavby s důrazem na období závěru stavby, kdy se stavěla právě konírna.²² Šetření se konkrétně na konímě projevilo tím, že zřejmě zde vůbec, nebo alespoň z části, nebyly vydlážděny podlahy pod rošty jednotlivých stání. Močůvkové kanálky zde byly provedeny pouze z cihel žlabovek, mísy na obrok zde byly zhotoveny z pískovce a nikoliv z mramoru a jesle ze dřeva místo tehdy již běžných železných prutů. V laciném provedení byla později provedena i přestavba štontů na boxy.

Přestože kačinská konírna má několik nedostatků, tak má i jednu přednost. Tou je systém větrání. Dobová literatura počítala s větráním koníren otevřenými okny. Později jsou uváděné i dřevěné větráky pracující na tahovém principu. Jednalo se o jednoduché prkenné truhlíky uzavřené ze všech čtyř stran s nasávacími otvory u země. Ty prostupovaly stropy a střechou až nad střechu a zde kryty stříškou

22 O rozsahu úspor svědčí několikero přepracování plánů Kačiny před zahájením stavby, kdy byl neustále zmenšován počet pokojů stavby a tím i její celkové rozměry. V průběhu stavby byly neustále hledány alternativní levnější materiálová řešení a pečlivě byli vybíráni dodavatelé jednotlivých prací. Kalkulovány byly i vedlejší náklady jako byla doprava či clo. Dalším dokladem je jediná návštěva architekta Schurichta na Kačíně, který když uviděl kačinské sloupy nesoucí tympanony zhotovené z místního pískovce plného mušlí, okamžitě je poručil nahodit a přeštukovat.

odcházely výpary ven z konírny. Další z nevyužitých řešení vhodných spíše pro konírny v panských dvorech a v selských statcích, byly drenážní trubky zazděné pod stropem a odvádějící zkažený vzduch pryč. Joendl vyřešil v kačinské konírně problém odvětrání velmi elegantně a netradičně. Ve zdivu v nadzemních podlažích jsou kanálky ústící nad každým stáním v klenbě v prostoru nad zadky koní odvádějící vlhký vzduch do podstřeší. Velmi pravděpodobně toto řešení fungovalo sice velmi dobře, ale šindelové střeše nad vyústěním průduchů určitě neprosplivalo.

Od 70. let 20. století je při chovu koní kladen důraz na welfare – životní pohodu koní. Toto hnutí v chovu koní a současně vědecký obor integrující poznatky chovatelství, veterinární péče a etologie respektující požadavky zvířat je spojeno především se jménem bristolského profesora Johna Webstera, který definoval základní požadavky na životní pohodu koní a dalších zvířat.²³ Upozorňoval zejména na to, že představy lidí se od potřeb koní často velmi výrazně liší a že je nutno se i v tomto směru neustále vzdělávat. Přestože welfare je pojmem novým, řada zásad je známa již dlouhou dobu a lze je minimálně do 17. století dohledat zpětně ve specializované i encyklopedické literatuře věnované chovu koní. Zprvu se objevují v jednoduchých požadavcích, ve 20. století již v podobě uceleného systému požadavků na ustájení koní, které spadají do oblasti zoohygieny. Požadavky týkající se staveb určující rozměry stání, osvětlení, teploty, možnosti pohybu aj. jsou dnes definovány a také veterináři kontrolovány a sankcionovány.

I přesto, že dnes se již počítá s využitím zámeckých koníren k ustájení koní jen výjimečně, není od věci se podívat, jak kvalitně byly z pohledu welfare dříve koně v těchto konírnách ustájeni.

Původní požadavky na welfare koní se týkaly pouze prostoru. Koně měli mít svobodnou možnost si lehnout i vstát, otočit se, očistit si tělo a protáhnout si končetiny. Později bylo toto právo na prostor rozšířeno o další požadavky, které jsou dnes známy pod pojmem pět svobod. První svoboda se týká výživy. Kůň má mít trvalý přístup k čisté vodě a krmení v množství zajišťující jeho zdraví plnou sílu. Druhá svoboda se týká pohodlí. Kůň má mít vhodně vybavené přístřeší a místo k odpočinku. Třetí svoboda se týká zdraví zahrnující prevenci, včasnou diagnostiku a účinnou léčbu. Týká se jak bolesti, tak i zranění a nemocí. Čtvrtá svoboda se týká normálního života koní. Zahrnuje dostatečný prostor a jeho vhodné vybavení i společnost stejných zvířat. Konečně pátá svoboda se týká strachu a úzkosti a jde v ní o zabezpečení takových podmínek, aby koně ani po psychické stránce nestrádaly.

Podívejme se nyní na to, jak kačinské konírny odpovídají těmto požadavkům. Ty pouze navržené a nerealizované vyhovovaly zřejmě lépe než zrealizovaná varianta. Lepší prostorové podmínky by naplnily lépe požadavky na vhodně vybavené prostředí. Nebyl by zde ani největší nedostatek stávající kačinské konírny – nedostatek světla. Právě nedostatek světla má ještě jednu významnou souvislost. Koně jsou často klaustrofobičtí a uzavřená temná prostora konírny, do níž se přicházelo úzkým téměř neosvětleným podzemním tunelem, rozhodně neměla na psychiku koní příznivý vliv. Samotný princip vazných stání jde proti svobodě pohybu. Kůň

23 WEBSTER, J.: *Životní pohoda zvířat – Kulhání k Ráji*. Práh. Praha. 2009.

se rozhodně neměl možnost otočit. Při krátkém uvázání neměl ani možnost si lehnout, delší nepřicházelo v úvahu, neboť by kůň zadkem již zasahoval do chodby.²⁴ Část mladších boxů zřejmě neměla dřevěné ostění a přicházelo tak do úvahy zranění kopyt o zeď. Neexistovaly ohrady, které by umožňovaly koním dostatek pohybu. Pohyb byl však zřejmě v dostatečném množství nahrazován prací v parku a vyjížděkami.²⁵ Otázkou je, zda pouhé dva koně naplňují požadavek koní na normální chování, tj. být ve společnosti dalších koní.

Závěrem lze konstatovat, že realizovaná varianta konírny na Kačíně je jak ze stavebního hlediska, tak i z hlediska životní pohody ustájených koní ze tří dochovaných variant tou nejhorší. Odráží se tu skutečnost, že stavba konírny se musela přizpůsobit omezenému financování stavby, kdy byla vhodnější varianta konírny spolu s hospodářskými trakty zámku z projektu vypuštěna. Další nedokonalosti vyplynuly ze skutečnosti, že konírna se musela přizpůsobit celkovému projektu zámku, a nemohly tak být zohledněny i některé tehdy známé požadavky na ustájení koní. Základní závadou kačinské konírny jak z hlediska stavebního, tak i welfare je její situování do podzemí, a sice stavebně elegantní, nicméně z hlediska psychiky koní nevhodný přístup podzemním tunelem. Největším nedostatkem jsou malá okna nedostatečně osvětlující konírnu a rozměry stání, které jsou na hranici velikosti pro danou kategorii koní, které zde byly ustájeny. Pro případné trvalé ustájení koní v budoucnosti jsou kačinské konírny nevhodné. Uvažovat lze pouze o přechodném ustájení. Základním využitím obnovených zámeckých koníren tak zůstane zřejmě i do budoucna jejich prezentace formou nainstalování vybavení konírny postroji a pomůckami používanými ve stájích případně podestýlku a krmením, ale bez živých koní, kteří se zde objeví jen několikrát do roka u příležitosti speciálních akcí.

Prameny a literatura

Ústav dějin umění, Osobní fond Z. Wirtha, inv. č. 5432, bližší neoznačený plán zámecké stavby. Archiv Národního zemědělského muzea Praha: soubor kopií plánů zámku Kačina nyní uložených v Ústavu dějin umění.

Pamětníci: Stanislav Skřivánek ze Svatého Mikuláše (1932), rozhovor s autorem článku z 10. 4. 2014.

ČEJKA, J.: *Stavitelství hospodářské. Příruční kniha pro hospodáře, stavebníky, majitele domů i stavební živnostníky*, E. Holakovský Chrudim 1897.

JOENDL, J. P.: *Die landwirtschaftliche Baukunst, dilly I, II, III* Praha Schonfeld 1826, 1828, 1829.

TÝŽ: *Poučenj o stawitelstwj pozemním vůbec a zwlasstě szhledem na priwátnj a obecnej stawenj we wenkowských městech, městečkách a wesnicjch. Ponaučný a výkonný djl*. Praha B. Haase a synové 1840.

TÝŽ: *Atlas k poučenj o stawitelstwj pozemním*, Praha 1840–1845.

- 24 Stání byla zřejmě ze zadu pravděpodobně jen improvizovaně uzavřena provazem či řetězem, aby kůň nemohl couvat. Pohyblivá zábrana se připevňovala ke kroužkům v cca metrové výšce upevněných zboku či z čela kamenných stoupů. Uzavírala se zřejmě vždy dvě sousední stání současně.
- 25 Ve Svatém Mikuláši dosud žije pamětník Stanislav Skřivánek, který jako kluk se svým kamarádem, synovcem správcem zámku, chodíval těsně před válkou a během války denně projíždět koně.

- KRÜNITZ, J. G.: *Oekonomische Encyklopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft* Joachim Pauli Berlině 1773–1858.
- LAMBL, K. M.: *Koňarství a návod na zvelebení našeho koňstva*. Praha I. L. Kober 1862.
- ROSOVÁ, R.: Stavba koníren v Hradci nad Moravicí. *Prameny a studie 51 Z historie zemědělství IV*. Praha NZM 2013, s. 139–158.
- SCHEJBALOVÁ, K.: *Vývoj způsobů ustájení koní*. Bakalářská práce, Česká zemědělská univerzita Praha, 2013.
- STIEGLITZ, CH. L.: *Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst: in welcher alle Fächer dieser Kunst nach alphabetischer Ordnung abgehandelt sind ; ein Handbuch für Staatswirthe, Baumeister und Landwirthe I–V*. Lipsko K. Fritsch 1792–1798.
- VOČADLO, V.: *Stavby hospodářské*. Brno, nákladem vlastním 1914.
- WEBSTER, J.: *Životní pohoda zvířat – Kulhání k Ráji*. Práh. Praha. 2009.

Jezdecká sedla používaná na našem venkově v porovnání se sedly ve sbírkách NZM

Riding saddles used in our country in comparison with the saddles from NMA collections

Jedním z hlavních způsobů využití koně člověkem je jízda na koňském hřbetě. Od domestikace koně toho člověk využíval. Sedlo se stalo pomůckou ke komunikaci mezi jezdcem a koněm. Vyvíjelo se podle potřeb člověka i koně. Podle způsobu jízdy, prostředí a typu koně vznikla řada různých typů sedel. Z celé jejich škály se na našem venkově používala pouze některá. Cílem této práce je jejich vytipování a porovnání s jejich zastoupením ve sbírce NZM.

Riding on horseback is one of the main ways for using horses by men. Men have used it since the horse was domesticated. The saddle has become a tool for communication between a rider and a horse. It was developed according to the needs of man and horse. Many different types of saddles were created according to the riding style, environment and a horse type. Only some of them from the entire range were used in our rural areas. The aim of this work is the identification and comparison with their representation in the NMA collection.

Na hřbetě koně jezdily již starověké národy. Nejstarší dochované doklady o tom pocházejí ze 14. století před n. l. z říše Chetitů (Malá Asie), kde je známo, že existoval výcvikový systém jezdeckých koní, postavený na vysokých odborných znalostech o koních a dodnes dochovaný. V 8. stol. př. n. l. bojovní Asyřané považovali umění jízdy na koni za jednu z nejdůležitějších schopností mužů. Tuto tradici po nich převzali i Peršané. Jejich koně byli stěžejní oporou armády. Vlastnit koně znamenalo pro Peršany dokazovat své společenské postavení. Čím více koní, tím vyšší postavení. Perský vládce Kýros II. Veliký, který r. 539 př. n. l. dobyl Babylon, měl ve svých stájích na osm tisíc hřebců a šest tisíc klisen. Perští jezdci ještě neznali třmeny, proto jízda v jednoduchém polštářovitém sedle vypadala jinak než dnes. Pro některé národy, jako např. Turky, Peršany či Mongoly znamenali koně životní nezbytnost. Válečníci těchto národů byli dokonce se svými koňmi i pohřbíváni.

Na koních se dlouho jezdilo bez sedel, někdy se mezi jezdce a koně pokládala pokrývka. První důkazy o jednoduchých postrojích pocházejí z Asýrie z doby kolem 800–700 př. n. l. Skytové používali k sezení čalouněnou podložku bez pevné konstrukce a třmenů. Zvyšovala pohodlí jezdce, ovšem nebyla bezpečná. Sarmati (300 let př. n. l.) již připevňovali jednoduché sedlo k tělu koně jednoduchými látkovými popruhy.

K sedlu přibyl i další důležitý vynález, a to třmenů. Ze 2. stol. př. n. l. známe z Indie jednoduchý kožený pásek, připevněný k sedlu, který indiští jezdci používali k zasunutí špičky nohy a její opoře. V čínských hrobech z období 300 let n. l. se našly třmeny, podobné dnešním. Avaři při svých nájezdech na evropská území rozšířili třmeny z Číny do Evropy v 6. stol. n. l. Jejich jízdní vojsko díky třmenům bylo velmi bojeschopné a stalo se velkým nebezpečím při nájezdech na cizí území. Evropské armády i přes tento poznatek začaly třmeny používat až v raném středověku. Jezdec tlakem nohou do třmenů tlačil na hřbet koně v jediném místě.

Vytvoření pevné konstrukce sedla mělo za úkol rozložit váhu jezdce a tlak z třmenů na větší plochu tak, aby se zvýšilo pohodlí a následně i výdrž koně. Pevná sedla s dřevěným rámem byla známa již 200 let př. n. l. v Asii, v Evropě teprve o sto let později. Jako jedni z prvních je používali Římané ještě bez třmenů.

Na naše území přivedli koně v 6. století první Slované. Ti ho využívali především k tahu, k jízdě zřídka, pouze v případech potřeby. Slované nevyvolávali a nevyhledávali válečné konflikty. S postupným usazováním a rozvojem jejich společnosti nabýval kůň na významu a již v 9. století se stal nezbytným dopravním prostředkem především příslušníků vládnoucí vrstvy. Postupně s vývojem situace v Evropě a nutností mít účinnou obranu před nájezdníky, začal nabývat významu i ve vojenství. To již byla sedla se třmeny rozšířena v celé Evropě. Byla to sedla mohutná, dřevěná s vysokou přední a zadní rasochoou. V době, kdy se v Evropě začaly používat třmeny, měli jezdci při jízdě nohy natažené a vystrčené dopředu. Tento styl ježdění byl rozšířen po celé středověké Evropě, proto není divu, že ho španělská kolonizátoři přivezli i do Ameriky. Tam se postupně z klasického evropského ježdění stalo díky potřebám amerických pasáků dobytka ježdění westernové. Pro jeho účely se vyvinulo i sedlo, které je jako původní španělské sedlo velmi hluboké s vysokou přední rasochoou s hruškou a tlustými třmeny. V Evropě se zachoval původní španělský jezdecký styl a stal se základním jezdeckým stylem používaným v bojích. Vývoj a proměny způsobů boje zákonitě vedly i k proměnám sedla. Při všech jeho proměnách však sedlo splňovalo potřeby bojovníků.

Válečníci se rekrutovali především z řad vyšší společnosti, proto se jízda na koni stala jedním z ukazatelů kvalit šlechticů. S jízdou v sedle začínali již malí chlapci a stala se jednou z hlavních součástí výchovy šlechtických chlapců k jejich přípravě do života. Chlapci byli odmala seznamováni se zvířaty a jakmile to šlo, posazovali je na hřbet hracích houpacích koníků i živých koní. Vrcholem šlechtického vzdělání byly tzv. kavalířské cesty. Mladí kavalíři se vydávali poznávat život a zvyky evropské aristokracie, často nejvznešenějších dvorů. Proto směřovali převážně do Rakouska, Francie a Itálie. K těmto cestám bylo nutné nejenom finanční zabezpečení, ale i tělesná zdatnost spojená s ovládním koně, zbraně, ale i konverzační schopnosti mladíků. Napříč Evropou cestovali na hřbetech koní nezkušení mladíci, ale i množství rytířů. Ti i v dobách míru neustále cvičili sebe a svého koně, protože museli být dobře připraveni k okamžitému bojovému využití. K prozkoušení kvalit těchto rytířských cvičení sloužily turnaje, které byly ve své podstatě tvrdé výkonnostní zkoušky, při kterých kůň předváděl všechny druhy chodů a figur a jezdec ho ovládal všemi známými prvky z mohutného sedla.

Ale nejenom do válek se trénovali jezdci na koni. Šlechtici zdokonalovali jízdu na koni i pro pouhou zábavu. Jednou ze zábav byl lov a v neposlední řadě i vyjížďka ve volné přírodě vyžadovala jistá jezdecká pravidla a vhodné vybavení jezdce i koně. Kromě toho jízda na koni přestávala být výsadní záležitostí mužů. Zábavných jízd se čím dále tím více zúčastňovaly i šlechtické ženy. Pro ně vzniklo zvláštní sedlo, přizpůsobené etiketě žen, módě i jejich fyziologii. O tom, že ženy tak jako muži jezdily na koni, existují doklady. První umělecká díla zachycující ženu jako jezdkyňu pocházejí z 5. stol. před n. l. Tzv. Amazonky, sedící na koni obkročmo, jsou vyobrazené na mramorovém reliéfu v chrámu bohyně Athény na řecké Akropoli. V Asii i Evropě byl obkročný sed používán ženami ještě v raném středověku, kdy se však začalo používat tzv. planchetové boční sedlo. Představovalo polstrovaný polštář, opatřený na jedné straně opěrkou pro nohy. Na něm ženy pasivně seděly, protože z této polohy nebylo možné koně dobře ovládat. Ženy byly za jízdy doprovázeny služebníkem, který koně ovládal. Popularita postranního sedu byla do jisté míry vynucena i církevním pohledem na ženu a její místo ve společnosti. Církev považovala obkročný sed pro ženu za kacířský a dopady tohoto názoru byly pro „hříšnice“ tragické. Inkviziční soudy s provinilými ženami neměly slitování. Ve 14. století získalo sedlo pro dámy tvar křesla s jedním centrálním rohem v přední části, za který se mohla žena za jízdy přidržovat, a v této podobě se používalo dalších sto let. Zcela převratným se v 16. století stal nový typ dámského sedla, které zešíknilo boční sed žen a tím umožnilo jízdu v klusu a cvalu. Toto sedlo již bylo opatřeno dvěma rohy, tvořícími nad předním rohem tvar písmene U. Do této rozdvojené rozsochy jezdkyňe uložila pravou nohu, čímž se celé její tělo srovnalo s tělem koně. Přesto tento sed vyžadoval veliký cit pro rovnováhu. Sedlo bylo později opatřeno třmenem, který měl většinou podobu dámského pantoflíčku. Tento typ sedla se používal bez dalších změn téměř do počátku 19. století, které přineslo dámskému sedlu objev v podobě třetího rohu, uloženého pod levým rohem rozdvojené rasochoy a ohnutého podél levé nohy jezdkyňe směrem ven. Brzy byl odstraněn horní roh. Třetí roh, tzv. skákací hlava umožňoval jezdkyňin pohodlnější a pevnější sed, bezpečnější jízdu a dokonce i skákání přes překážky. Dámské sedlo se na honbištích běžně objevovalo až do 20. let 20. století. S nástupem emancipace žen počátkem 20. století, s razantními změnami v dámské módě, kdy zmizely dlouhé sukně a nahradily je kalhoty nebo jezdecké sukně a s rozvojem jezdeckého sportu začaly dámy jezdit rozkročmo a dámské sedlo pomalu zmizelo z jezdeckých potřeb. Teprve ve 2. pol. 20. století nastala částečná renesance dámského sedla a dámského ježdění. Jednalo se však o zájmovou činnost, požitek z jízdy dam v krásných róbách v příjemném prostředí volné přírody.

Jízda na koni byla především záležitostí bojovníků. Ať již to byli středověcí rytíři nebo armády vládců evropských či mimoevropských územních celků, byla to vždy vojenská jízda, kde byl největší zájem o chov jezdeckých koní, jejich výcvik a vymýšlení nových pomůcek k ovládnutí koní včetně sedel. Nejstarší jízdni kategorie rakouské armády se nazývaly kyrysníci a arkebuzíři. Po jejich zániku se objevili dragouni. První dragouni nebyli plnohodnotní jezdci. Nebojovali v sedle, nýbrž jako pěchota, a to až do konce 17. století, kdy se tato skutečnost změnila. Boj byl prováděn přímo

ze sedla, které k tomu bylo i uzpůsobeno. V polovině 18. století docházelo ke změnám vedení válek, což se projevilo i v organizaci armád. Z dragounů se vyčlenila nová jízdní kategorie – švališaři, kteří dalších téměř tři sta let existovali společně s dragouny. Důvodem jejich vzniku byl nedostatek lehké jízdy pro průzkum. Švališaři nebyli bojovníci v pravém slova smyslu, ale jezdci, kteří se museli se svým koněm lehce, nepozorovaně a rychle pohybovat v různorodém terénu. K tomuto účelu byli cvičeni a k tomu měli i jiný typ koně a sedla, než ostatní jezdci. Kromě jízdních bojových vojsk se v armádě vyskytovala řada jezdců, kterým kůň sloužil pouze jako dopravní prostředek. Byli to převážně důstojníci, vojenští lékaři, spojky a řada dalších příslušníků armád.

Během první světové války se začal projevovat nedostatek jezdeckých koní a ještě vážnější situace nastala u dělostřelectva. Řešením byl převod koní jízdních oddílů k dělostřelcům. Koní u jízdy neustále ubývalo, zato vojenské techniky všeho druhu přibývalo. Díky vývoji techniky všeho druhu se zcela změnil styl vedení války. V něm se koně a jízdní jednotky staly zbytečné, a proto byly silně zredukovány dříve než byly v polovině 20. století zcela zrušeny.

Rozmanitost ve vojenských činnostech a vývoj jezdeckta u armády dal vzniknout různým typům sedla, které armádní jezdci používali. Všechna vojenská sedla byla vymyšlená tak, že byla pohodlná jak pro koně, tak i pro jezdce na dlouhých jízdách, které vojenské přesuny vyžadovaly. Jsou univerzální, to znamená, že větší koně sedí na hřbetě pohodlně a jsou téměř nezničitelná. Jsou těžší, ale rovnoměrně rozvádějí váhu jezdce. Jsou konstruována tak, že jezdec pod sedlem necítí pohyb koně. Proto nejsou vhodná pro drezúru a jiné cviky, při kterých je nutné sladit pohyb koně s jezdcem. Vojáci se v nich po absolvování tréninků cítí pohodlně a vydrží dlouhé jízdy stejně tak jako jejich kůň. Důležité je mít k vojenskému sedlu správně nastavené třmeny. Nesmí být příliš krátké. Sedla rakouské a později československé armády byla vyráběna v několika vzorech, vždy kozlíkového typu. Nejmhutnějším bylo sedlo pro mužstvo dělostřelectva. Vážilo kolem 12 kg. Jeho kostra byla robustní kovové konstrukce. Musela vydržet nejenom váhu jezdce a jeho výstroje, ale v případě potřeby i výpomoc při přemísťování techniky a munice. Koně dělostřelců díky těžším sedlům, výstroji a celkově jejich posláním v armádě, byli těžšího typu. Zcela odlišná od dělostřeleckých sedel byla sedla důstojnická. Jejich váha se pohybovala kolem 7 kg. Jejich konstrukce byla většinou vyrobena z lehkého lipového dřeva. Většina kovových částí byla z mosazi. Sedlo bylo detailně opracované tak, že jej bylo možné rozebrat a upravit podle potřeby. Často se u nás vyskytovala německá sedla. V různých německých státech existovaly různé modely sedel. Po r. 1890 se začal vyrábět po celé německé říši jeden unifikovaný model, což bylo velmi výhodné. Jednotný model byl vyráběn v několika velikostech pro různé velikosti koní. Nicméně důstojníci měli vždy vlastní zvláštní sedla, která se od sedel pro mužstvo odlišovala. Byla lehčí, jemněji vypracovaná, ne tak robustní. Důstojníci nebyli obtěžkáni tak mohutnou výstrojí jako mužstvo, ale museli se pohybovat rychleji a často jezdili i delší trasy. Z tohoto důvodu se snažili koním co nejvíce odlehčit a zároveň pro sebe získat co nejvíce pohodlí, na které byli zvyklí. Důstojnická sedla se často vyráběla na zakázku v různých, většinou těch nejlepších sedlářských dílnách.

Neustálý pohyb a vývoj dává vzniknout novému. Nejinak je tomu u sedel. V celosvětovém měřítku vznikla celá řada různých typů sedadel. Jejich konstrukce a vzhled se odvíjely od požadavků, které na sedla měli jejich uživatelé, což větší znamenalo, pro jakou jízdu se sedla používala, ve které oblasti a pro jaké koně. Vznikla sedla různě tvarovaná, z různých materiálů a zpracovaná různými technikami. Sedla byla jednoduchá, ale i složitá, prostá i zdobená.

U nás měla zásadní význam sedla anglického a španělského typu. Tyto dva základní typy se rozvíjely v celé Evropě zároveň s vývojem evropské společnosti. V Británii se od 17. století společně s rozvojem chovu plnokrevného koně rozvíjel i dostihový sport. Dostihy byly přezdívány „*sport králů*“, protože od prvních Stuartovců dodnes jsou s britskou monarchií těsně spjaty. Z Británie se dostihy rozšířily po celém světě, dnes již ve vysoce organizované moderní podobě.

Kombinací tradičních a v Anglii oblíbených loveckých jízd volnou přírodou s přirozenými překážkami a rovinnými dostihy se vyvinul nový dramatický závod, divácky velmi oblíbený a navštěvovaný, a to překážkový dostih na dlouhé dráze – steeplechase. Závod je pro koně i jezdce velmi náročný díky délce závodu a množství různorodých a těžkých překážek.

Nováčkem mezi jezdeckými disciplínami se stalo parkúrové skákání. Poprvé bylo zaznamenáno r. 1865, kdy se na výroční přehlídce Královské dublinské společnosti soutěžilo ve skoku přes překážky do výšky a do dálky. Na přelomu 19. a 20. století se už skokové soutěže prosadily na mezinárodní poli a začaly se rychle rozvíjet.

Drezura znamená trénování koně, ať jezdeckého nebo tažného. Dnešní pojem drezura představuje soutěžní disciplínu s mnoha různými výkonnostními stupni od zkoušek začátečníků až po vrcholnou soutěž těch nejlepších, Grand Prix. Drezura má kořeny již ve starověkém tréninkovém systému řeckého vojevůdce Xenofona, který se stal podkladem i pro klasické umění jízdy. Předchůdci koní soutěžících v drezuře byli nejlépe vycvičení koně vojenského jezdecktva, jejichž zkoušky se v Evropě organizovaly až do počátku 20. století.

Nejtvrdí a nejnáročnější ze všech jezdeckých soutěží je soutěž všestranné způsobilosti, nazývaná military. Tento sport částečně vznikl ze soutěží armádního jezdecktva a byl označen za zkoušku vytrvalosti a schopností jezdce. Probíhá několik dnů a zahrnuje všechny druhy předešlých soutěží.

Všechny jezdecké disciplíny jakými jsou dostihy, drezúra, parkurové skákání a všestranná způsobilost, ovládlo anglické sedlo. Na rozdíl od sedla španělského jsou anglická sedla lehká, malá s malou plochou, kde dochází ke kontaktu jezdce s koněm. Existují v několika variantách, pro různé jezdecké disciplíny vznikly i různé typy anglického sedla.

Školní – univerzální sedlo slouží k výcviku, turistickému ježdění apod. Tvarově tvoří kompromis mezi parkurovým a drezurním sedlem, mívá přední kolenní a zadní stehenní odmontovatelné opěrky.

Drezurní sedlo – má zadní rozsochu zvýšenou. Bočnice jsou v přední části téměř svisté s výraznými předními opěrami. Jezdci to umožňuje kolmé postavení nohou ve třmenech a hluboký sed, díky kterému vzniká větší kontakt mezi jezdcem a koněm.

Parkurové sedlo má hluboce vykrojenou přední rozsochu a polohluboké posedlí, umožňující jezdcům sedět co nejbližší kohoutku koně. Bočnice jsou vysunuty vpřed, kolenní opěry jsou většinou pod bočnicemi, ale i za kolenem jezdce, takže poskytují jezdcům větší oporu nohy a kvalitní pevný sed.

Dostihová sedla jsou různá pro každý typ dostihů. Vždy však musí splňovat požadavky na bezpečnost jezdce. Na rozdíl od jiných sedel mají kratší a více vykrojené směrem dopředu stupnice. Jsou velmi lehká od 2,5–4 kg. Při dostihu se pod ně vkládá dečka se startovním číslem. Enormně lehká a malá jsou sedla pro rovinové dostihy, jejich váha se pohybuje od 300g do 1,5 kg.

Španělské sedlo je mohutnější původní sedlo středověkých rytířů a bojovníků. Dodnes se používá pro vysokou španělskou jezdeckou školu. Dalo však základ westernovým sedlům. Do Ameriky španělští kolonizátoři přivezli kromě jiného koně a s nimi i svá sedla. Používali je jezdcům na rozsáhlých pastvinách a honáci dobytka. Pro tyto jízdy a práci s dobytkem si původní španělské sedlo uzpůsobili tak, aby jim vyhovovalo. V různých lokalitách a pro různou práci se uzpůsobovalo jinak, proto dnes existuje velké množství tzv. westernových sedel, rozšířených z Ameriky do celého světa. U nás si v několika posledních desetiletích získalo tzv. westernové ježdění velkou oblibu jako relaxační sport, který však nemá kořeny v tradicích našeho venkova.

Kůň nosil na svém hřbetě nejenom člověka, ale i jeho majetek, zboží či různé suroviny, které člověk sám vyrobil nebo nakoupil. Surovinou, nezbytnou k životu člověka i jeho zvířat, byla sůl. Do Čech ji bylo nutné dovážet. Dovoz soli a obchod s ní se brzy stal výnosnou a významnou záležitostí. Nejbližším centrem obchodu soli byl německý Pasov, kde se soustřeďovala sůl z bavorských a rakouských solných dolů. Odtud vybíhaly stezky vedoucí přes Šumavu do Čech, známé již od 1. století n. l. Stezky byly vhodné pouze pro chodce nebo zvířata nesoucí náklad. Zpevněné a široké silnice se začaly budovat později, až za krále Karla IV. ve 14. století. Po starých šumavských stezkách chodili pěší obchodníci nesoucí náklad na svých ramenech. Někteří vlekli různé jednoduché káry, kolečka či vozíky, bohatší a šťastnější ukládali náklad na hřbet zvířat. Koně, osla nebo muly. Muži, kteří provozovali převážení zboží na zvířatech, se nazývali soumaři. Jeden soumarský kůň nesl náklad téměř 200 kg. Náklad se připevňoval na zvláštní dřevěná nosítka nebo sedlo rovnovážně po obou stranách zvířete. Soumaření provozovali většinou obyvatelé míst ležících na stezce, především sedláci z okolí většinou se svými syny a čeledíny jako vedlejší živnost, ze které měli významný přívýdělek. Po vybudování pevných cest začali soumarům konkurovat formani. V počátcích jejich činnosti jezdili tzv. vozatajové (koči) na podsedním (levém) koni.¹ Měli pohodlná většinou kozlíková sedla, často zdobená stejně jako celý postroj. Často se na silnicích pohybovaly formanské vozy společně se soumary. Výhodou soumarů však byla možnost pohybovat se terénem nepřístupným povozům, tj. po rozbahněných cestách, úzkých stezkách, v kopcovitých zalesněných terénech. Přes mnohé obchodní peripetie došlo k zániku starých soumarských cest a starodávnému způsobu dopravy

¹ ČECH, V.: *Vyprávění o formanech*; OÚ Kadlín 2001.

soli až po třicetileté válce. Způsob dopravy nákladů soumarským způsobem však nadále přetrvával. Jak v rolnických hospodářstvích, tak převážně v armádách, kde koně na svých hřbetech přenášeli armádní materiál ještě během 2. světové války.² Soumarská nákladní sedla byla tak jako sedla jezdecká různá. Vždy však majitel koně hleděl, aby koni dobře sedělo na hřbetě a nezpůsobovalo mu otlaky či odřeniny. Většinou byla dřevěná, na spodní straně polstrovaná, opatřená háky, oky, popruhy či řemeny k upevnění nákladu. Pevně se připevňovala k tělu zvířete tak, aby byl náklad bezpečně upevněn.

V polovině 19. století vznikaly jako projev vlastenecky laděných snah v prostředí české a moravské vesnice, tzv. Selské jízdy. Jejich hlavní náplní bylo provozování jezdeckého sportu, celkový zájem o chovatelství koní a pořádání venkovských slavností. Po vzniku Československé republiky r. 1918 došlo ke spojení a spolupráci Selských jízd s Republikánskou stranou zemědělského a malorolnického lidu, která dala vzniknout Ústředí selských jízd. Selské jízdy spolupracovaly s dalšími zájmovými spolky jako Československou obcí sokolskou, se Střeleckými jednotami, ale i s Ministerstvem národní obrany, které jim poskytovalo maximální podporu. Kromě jezdeckých závodů společně organizovali i venkovské slavnosti. Tak jak k životu začal patřit sport a rozmáhal se především ve městech mezi mládeží, zejména ze středních a vyšších vrstev, tak na venkově byla sportem jízda na koni. Do Selských jízd se zapojovala převážně venkovská mládež, která využívala prostředí krásné přírody a vlastnictví koní nezbytných k provozování tohoto krásného sportu, který byl dosud výsadou vyšších společenských tříd. Všeobecně byla jízda na koni chápána jako součást branných sportů, proto byly během 2. světové války Selské jízdy zakázány a jejich činnost se v plné míře nepodařilo obnovit dodnes. „*My, selští jezdcí – a myslím, že mohu tak prohlásit za Vás všechny neznámé – nemáme nic než své chalupy, pole a koně. Má-li jiná vrstva své sporty, má čsl. rolník svou jízdu na koni.*“³ Tato slova plně vyjadřují podstatu Selských jízd.

Selské jízdy byly jednou z mála jezdeckých aktivit na venkově. Zdaleka však nedosahovaly propracovanosti vojenských jízdnicích jednotek, které měly jednak letitou tradici a jednak silnou podporu státu.

Evropa se historicky vyvíjela odlišně od jiných částí světa, kde kůň dodnes nevy-mizel ze životních potřeb jejích obyvatel. Z evropského kontinentu se kůň v polovině 20. století téměř ztratil a jeho návrat má z větší části jen formu zábavy.

Z přehledu činností, při kterých se využívala jezdecká sedla, vyplývá, že na našem venkově jich nebylo mnoho. Tato skutečnost se odráží i ve sbírce jezdeckých sedel, které vlastní NZM a které jsem pro tento rozbor zdokumentovala fotograficky. Z ní vyplývá, že pro každou činnost je ve sbírce zástupce, na kterém lze tuto činnost dokumentovat. Každou skupinu z jednotlivých činností je možné nadále doplňovat o další kusy, protože každé sedlo díky jednotlivým výrobcům je neopakovatelný

² www.retour.cz Zlatá stezka na Šumavě

³ z projevu Františka Petříka na oslavách Selských jízd v Nechanicích 6. a 7. července 1947, které byly Ministerstvem vnitra zakázány

originál. Ať již zvoleným materiálem či způsobem jeho zpracování. Sedla, která ve sbírce zdánlivě chybí, jsou ve většině případů součástí sbírek jiných specializovaných muzeí, jako jsou Národní muzeum, Vojenský historický ústav či Hipologické muzeum.

Zcela určitě se NZM nebude bránit dalším přírůstkům jezdeckých sedel, která se používala v rolnických hospodářstvích, nicméně dá se předpokládat, že mnoho jich z terénu již nelze zachránit.

Prameny a literatura

EDWARDS, E. H.: *Obrazová encyklopedie koní*. Ottovo nakladatelství, Praha 1998.

ČECH, V.: *Vyprávění o formanech*. OÚ Kadlín, 2001.

RŮŽIČKOVÁ, V.: *Koně, Libreto k výstavě*. NZM Praha 2008.

www.damyvsedle.czz

www.test-militaria-cz.

www.lord-martosa.estranky.cz

www.ustrcr.cz

Jezdecké sedlo z 19.století z Moravy

Formanské sedlo na podsedního (levého) koně

Nákladní sedlo pro soumarského koně

Dívčí sedlo

Dámské sedlo dvourohé

Vojenské jezdecké sedlo

Dámské sedlo třírohé

Počátky domácích mixérů Elektro-Praga Hlinsko

The origins of Elektro-Praga Hlinsko domestic blenders

Předkládaný článek chce ve stručnosti upozornit na dnes již poněkud opomíjený domácí spotřebič a připomenout jeho největší slávu u nás na základě výrobků firmy Elektro-Praga Hlinsko a to zejména v 60. letech 20. století, kdy se hledaly nové cesty v konstruování tohoto spotřebiče u nás. Největšího rozmachu dosáhlo v Čechách používání mixérů od 60. do 80. let 20. století. K některým typům mixérů bylo možné také přikoupit přípojný hnětač a šlehač, čímž se upotřebení v domácnosti ještě více zvětšilo.

The presented article aims to briefly draw attention to the now somewhat neglected domestic appliance and recall its greatest glory in our country. It presents the Elektro-Praga Hlinsko company products made especially in the 1960s, when new ways were researched in our country to construct this appliance. The use of blenders had its biggest expansion in Bohemia from the 1960s to the 1980s. It was also possible to buy an extra mount mixer and a whisk for some blenders, which further increased the use of blenders in households.

Následující krátký článek se pokusí popsat začátky používání mixérů v českých domácnostech. Mixér byl jedním z elektrických domácích spotřebičů, jejichž používání se pomalu rozšířilo od 20. let 20. století. Zpočátku tyto spotřebiče samozřejmě dominovaly městskému prostředí, městským domácnostem, které měly zavedenu elektřinu do bytů a domů. Svou roli při tom také sehrály postupně zvyšující se nároky na bydlení a zejména kvalitu bydlení.

Na venkov se tyto změny dostavily později, což souviselo se změnou politické situace po druhé světové válce. Mění se životní styl venkova, který se snaží přizpůsobit tomu městskému – zejména ve vybavení, komfortnosti domácností.

Hlavní elektrotechnické společnosti jako Siemens a AEG velmi brzy vytušily skrytý potenciál ve výrobě domácích elektrospotřebičů. Společnost AEG jako první uvedla na trh svou produktovou řadu domácích elektrospotřebičů již na sklonku 19. století. Další vlna výrobců se přidala v první polovině 20. let 20. století. Firma Siemens spustila svou výrobu řad elektrospotřebičů v roce 1924, Elektrolux přišel na trh se svým prvním typem elektrického vysavače v roce 1921 a další firmy je následovaly.¹

¹ In: STŘECHOVÁ, L.: Električtí strážníci. *Dějiny a současnost* 6/2011, s. 24.

Na našem území Českomoravská-Kolben, a.s., pod značkou Praga-ČKD začala v roce 1925 vyrábět elektrickou žehličku. Postupně k ní přidala i vysavače, sporáky, pračky a vařiče. Tento značně specializovaný a žádaný obor si vynutil vytvoření samostatné dceřiné společnosti firmy Českomoravská Kolben-Daněk (ČKD) a tou byla společnost Elektro-Praga, která se zabývala výhradně výrobou elektrotechnických produktů. Svůj provoz zahájila 1. ledna 1931. Záhy se ovšem ukázalo, že bude finančně výhodnější, když bude Elektro-Praga pobočným závodem ČKD, aby se mohla naplno soustředit na vývoj a inovaci domácích elektrických spotřebičů, a být tak na trhu s těmito spotřebiči konkurence schopná. Největší odbyt firma zaznamenala u vysavačů, sporáků a ledniček, jimiž se také nejvíce proslavila. Naopak u menších domácích pomocníků byli poměrně bezradní a naráželi nejen na zahraniční konkurenci, ale také například na stroje firmy Porkert ze Skuhrova nad Bělou,² která se proslavila výrobou mlýnků. V roce 1945 byla společnost Elektro-Praga znárodněna a stala se zastřešujícím podnikem pro většinu podobných znárodněných firem. Rovněž došlo k vypovězení nájemní smlouvy z továrních prostor ve Slaném³ a k přestěhování hlavní výroby do Hlinska, do míst bývalé společnosti Esa.

Elektrotechnickou akciovou společností ESA založil podnikatel Jan Prošvic 3. září 1943 v Hlinsku a začal vyrábět elektrické žehličky. V roce 1948 došlo ke znárodnění a začlenění firmy do koncernu Elektro-Praga. Od roku 1950 do roku 1965 nesla firma název Národní podnik Elektro-Praga Hlinsko. V roce 1960 dochází k registraci ochranné známky ETA.⁴

Elektro-Praga Hlinsko brzy ovládla náš trh svými elektrickými pomocníky do domácnosti – zejména žehličky a vysavače se staly vlajkovými loděmi. Ovšem i kuchyňské roboty⁵, mixéry a šlehače se staly trvalou a žádanou součástí jejich výroby.

Mixérem rozumíme kuchyňský spotřebič používaný k míchání nebo rozmělnování potravin.

První elektrický mixér byl patentován v roce 1922 v USA a fungoval na principu rychle rotujících čepelí. Tento mixér byl primárně určen k výrobě mléčných koktejlů (milk shakes) v automatech. V roce 1935 byl původní typ vylepšen a v 50. letech 20. století se rozšířil také do domácností.

Dnes mixéry našly své uplatnění v soukromé i komerční sféře a používají se k mnoha různým úkonům. Nejčastěji se v nich drtí led, smíchávají a spojují různé

2 V roce 1895 byla původní slévárna Porkert rozšířena o výrobu kuchyňských strojů, především o mlýnky na maso a další ruční mlýnky, které později představovaly těžšíště firmy. Ve 40. letech 20. století firma začala také vyrábět elektrické přístroje a jako první v Evropě i kuchyňský robot. V roce 1948 byla firma znárodněna.

3 Ze zvyšující se poptávky po elektrospotřebičích vzešel také požadavek většího, samostatného výrobního místa s vlastní projekční kanceláří. A proto začalo v květnu 1939 postupně stěhování z továrny ve Vysočanech do areálu ve Slaném.

4 V roce 1993 došlo k privatizaci společnosti a od roku 1996 k přejmenování na ETA, a.s.

5 V roce 1908 vynalezl inženýr Herbert Johnston pro Hobart Manufacturing Company elektrický robot. Inspiroval se strojem na hnětení těsta na chleba. Robot byl záhy využíván v dalších pekárnách a v roce 1919 byl uzpůsoben pro domácí využití (Kitchenaid).

látky, vyrábí se ovocné šťávy nebo různé kaše, drtí drobné pevné částice jako je například koření. Mixéry s upravenou konstrukcí se rovněž využívají při výzkumu potravin a v mikrobiologických laboratořích.

Tradiční mixér se skládal ze zakrytého motoru, čepele a nádoby na potraviny. Nádoba byla obvykle opatřena víčkem, aby z ní mixovaný obsah nemohl vystříknout. Tyto nádoby byly původně ze skla, později z plastu a dnes jsou i z nerezové oceli či porcelánu.

Elektrický motor byl chlazen ventilátorem a nádoba se nasazovala (šroubovala) na tento zakrytý motor. Mezi motor a nádobu se ještě vkládalo gumové těsnění, které chránilo motor, aby se do něj nedostaly tekutiny nebo kousky potravin. Původně měly mixéry jednu rychlost, ale s postupným vývojem se dospělo k tomu, že dnes mají mixéry funkci nastavení několika rychlostí.

Počátky zavedení mixérů do našich domácností byly spíše pomalejší. Na konci 50. let 20. století Elektro-Praga Hlinsko uvedlo na trh nový mixér Pragomix Special, který ovšem nedoznal masovějšího rozšíření v domácnostech, tak jak si od toho firma slibovala. Dokonce se uvažovalo, že se přestane úplně vyrábět, protože o něj nebyl zájem. Z průzkumu trhu ovšem vyplynulo, že nezájem je způsoben zejména malou informovaností o jeho výhodách a přednostech. Na základě toho bylo přikročeno k větší prezentaci na různých veletrzích, výstavách a byly tištěny reklamy upozorňující na využití mixéru v moderní domácnosti.

Výsledek úspěšné propagační akce se brzy projevil ve vyprodání tohoto typu mixéru a dokonce v následujících letech patřil mezi nejžádanější spotřebiče, které usnadňovaly práci v domácnosti. Na tak velký zájem bohužel zase závod nebyl schopen pružně zareagovat, a tak poptávka převyšovala nabídku, jak to bylo naprosto běžné i u ostatního zboží v této době.

V roce 1954 dvorní designér domácích elektrospotřebičů značky ETA Stanislav Lachman navrhuje kuchyňský mixér ve tvaru kalichu.

V propagačních materiálech Elektro-Praga Hlinsko se uvádělo, že mixér v domácnosti je skutečnou úlevou, zvláště pro zaměstnanou ženu. Nejenže šetří čas a usnadňuje práci, ale umožňuje zcela nový způsob přípravy pokrmů, a tím obohacuje jídelníček. Výhodou prý rovněž je, že i ze zbytků jídla se dají připravit různé pomazánky, takže mixér nešetří jenom čas, ale také peníze. Nejvíce byl mixér doporučován pro přípravu prvního jídla malým dětem a k přípravě různých mléčných koktejlů.

K mixérům vydalo Elektro-Praga Hlinsko dokonce vlastní receptář, aby tak hospodyňky ještě více inspirovala. První vydání Velké knihy receptů Pragomixu vyšlo v roce 1961 ve stotisícovém nákladě a bylo ihned rozebráno. Další knížku kuchařských receptů využívajících mixování – receptář – se podařilo vydat až na jaře v roce 1965 a opět byla beznadějně vyprodaná, a proto se přikročilo k dotisku stopadesáti kusů. Pro nebyvalý zájem vyšlo třetí vydání Velké knihy receptů Pragomixu i v roce 1967.

V roce 1960 na tuzemském trhu byly také zahraniční značky mixérů jako Turmix nebo Horlick, ale nejčastěji se využívaly domácí výrobky Elektro-Praga pod názvem Pragomix s 5000 až 10 000 otáčkami za minutu.

Další inovace mixéru na sebe nenechaly dlouho čekat. Zejména se zvyšoval počet otáček, měnil se design výrobku a rovněž bylo běžné, že mixéry byly součástí

dalších domácích pomocníků v kuchyni. Například Elektro-Praga Hlinsko na konci 50. let 20. století vyráběl také přípojný mixér ke kávomlýnku Universal cyklon. Ke kávomlýnku bylo rovněž možné namontovat přípojný mixér Pragomix Universal 025. Příkon kávomlýnku byl 150 W a obsah nádoby 1 litru. Rychlost obrátek ovšem ještě nešla regulovat.

Pozdější mixér typu 030 Pragomix Special měl již příkon 250 W. Tento mixér byl potom vylepšen a v novém provedení šel na trh pod číslem 030R s příkonem 300 W. Nádoba již měla objem 1 litr a rovněž šlo regulovat obrátky. K mixéru bylo možné připojit hnětač a šlehač 029 a krouhačku 029 K. Také se uvažovalo, že do budoucna bude možné připojit i kávomlýnek.

Ještě vyšší výkon (350 W) měl novější mixér Eta Mira 011 s třístupňovou regulací. Vzhledem k vyššímu výkonu se daly připojit strojky robota E 27 a krouhačky 029 K.

K zabudování do pracovní desky kuchyňského stolu byl určen Pragomix Monti 020 s třístupňovou regulací a příkonem 350 W. Také k tomuto typu šlo připojit strojky robota E 27 a krouhačky 029 K.

Malým výkonem se naopak vyznačoval Pragomix Kombi 435 s přípojným mixérem 436 a s přípojným mlýnkem na kávu 437. Měl třístupňovou regulaci, příkon pouze 100 W a nádoba měla objem jen 1/3 litru.

Eta Kombi představovala kombinovaný šlehač typu 041 s přípojnými strojky typu 436 a 437. Tento kombinovaný šlehač byl vyvinut z Pragomixu Kombi, od kterého se liší tvarem (kubističtější), použitím plastu pro plášť, nádobu i víko a dokonalejším odrušením. K oběma typům kombinovaných šlehačů bylo možné také připojit nově vyvinuté příslušenství (typ 438), které se skládalo z přípojného broušícího strojku, dvou hnětačích háků a nástavce na mytí lahví.

Rovněž roboty pozdější výroby byly běžně vybavovány mixéry typu Eta Mira a Pragomix Special. (Jednalo se například o roboty E 23, E 27 nebo superrobot E 26, což byla dokonce celá skříňka s kuchyňskými pomocníky).

Zavděčit se spotřebiteli a snaha vyvinout multifunkční robot vedla ke konstruování dokonce celých tzv. mechanických stolků, což byla vlastně celodřevěná skříňka s již vmontovanými spotřebiči, které se podle potřeby daly měnit. Součástí těchto „stolků“ byly samozřejmě také mixéry. V 60. letech 20. století se vyráběly například stolky typu E 29, jehož součástí byl Pragomix Monti, nebo dokonce mechanicko-tepelná jednotka TE 28 Termomix s mixérem Pragomix Monti a s vmontovaným dvouvařičem a pečenkou typu 163A.

Postupně byla snaha snížit váhu šlehačů a tím i připojených mixérů a postupně se také setřel rozdíl mezi robotem a mixérem (například Eta Mira, Pragomix Monti), kdy s namontováním dalších součástí byly tyto stroje schopny nejdůležitějších a nejběžnějších kuchyňských úkonů jako šlehání, hnětení, mixování a krouhání.

Největšího rozmachu dosáhlo u nás používání mixéru od 60. do 80. let 20. století. K některým typům mixérů bylo možné také přikoupit přípojný hnětač a šlehač, čímž se upotřebením v domácnosti ještě více zvětšilo.

Novější mixéry byly nejčastěji vybaveny třemi rychlostmi, kdy se doporučovalo mixovat převážně na stupni č. 3, na stupni č. 2 se mixovala zejména majonéza. Mixéry se skládaly z příruby, nožové vložky, těsnící gumy, nádoby, víčka a zátky. Při sestavení

se nožová souprava vložila do příruby, nasadila se těsnicí guma a otáčením nádoby proti směru šipky vyznačené na nádobě se přichytila nožová souprava.

Čištění mixéru spočívalo v tom, že se do nádoby nalila voda a mixér se na chvíli zapnul. K dokonalejšímu očištění se potom musel mixér rozebrat na jednotlivé části a ty potom umýt.

Pokud během mixování došlo k zastavení nožové soupravy, ozvalo se tzv. bzučení motorku a mixér se musel okamžitě vypnout, potraviny odebrat nebo zředit.

Mixér byl na svou dobu skvělým pomocníkem v kuchyni. Z dnešních domácností již více méně vymizel a na jeho místo se spíše dostal tyčový mixér, který je skladnější a dá se s ním lépe manipulovat.⁶

Předkládaný článek chtěl jen ve stručnosti upozornit na dnes již poněkud opomíjený domácí spotřebič a připomenout jeho největší slávu u nás na základě výrobků firmy Elektro-Praga Hlinsko, a to zejména v 60. letech 20. století, kdy se hledaly nové cesty v konstruování tohoto spotřebiče u nás.

Literatura

Kol. autorů: *Lidé, krajina a zemědělství*. Praha 2006.

PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, II. díl. Brno 2009.

STŘECHOVÁ, L.: *Električtí strážníci. Dějiny a současnost* 6/2011

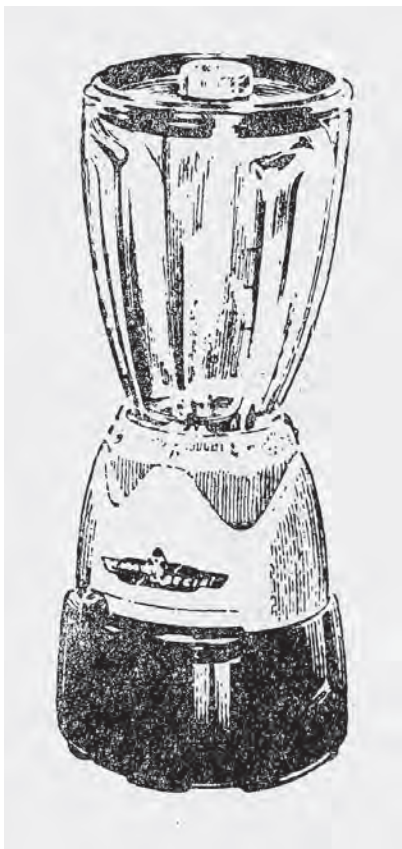
ŠIMEK, R.: *Mlýnku, Josefe, Růženo*. Profit.cz, 25. 8. 2008.

Velká kniha receptů Pragomixu. Praha 1967.

⁶ První tyčový mixér vznikl v roce 1954 ve švýcarském městě Mettlen a dostal jméno BAMIX (název je zkratkou francouzského „battre et mixer“ – šlehat a mixovat). Jeho vynálezcem byl Roger Perrinjaquet. V roce 1954 Roger Perrinjaquet prodává patentová práva na Bamix společnosti ESGE. Tato společnost byla založena v roce 1953 Spinglerem a Gschwendem (název vychází z prvních písmen jejich příjmení S = ES a G = GE), kteří vyrábějí stojany na kola, elektrické pily a malé elektrické motory. Společnost ESGE záhy začíná úspěšnou výrobu a prodej tyčového mixéru Bamix.

Fotografická příloha

Fotografie jsou převzaty: *Velká kniha receptů Pragomixu*, Praha 1967, s. 10–13.

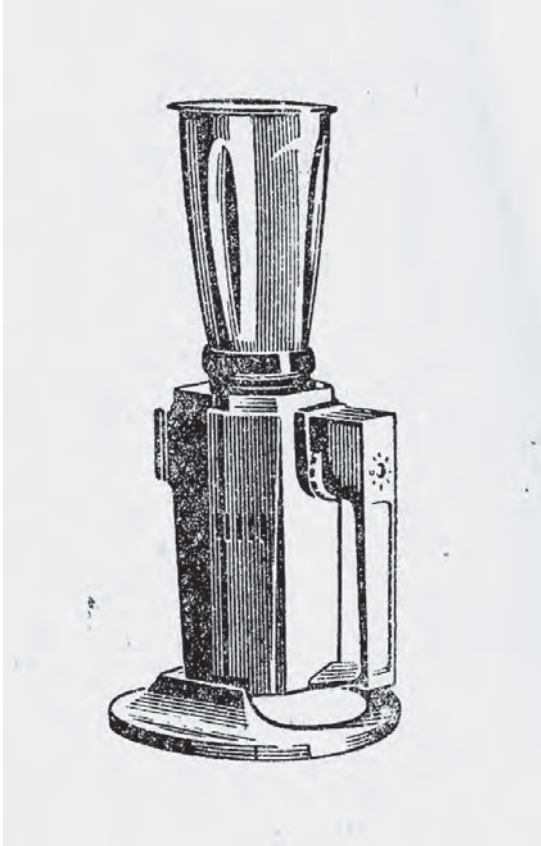
1. Pragomix SPECIAL

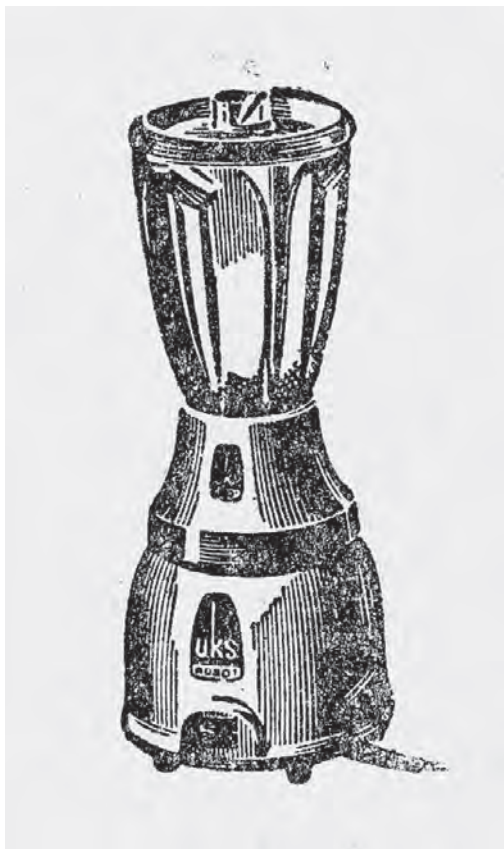
2. ETA MIRA

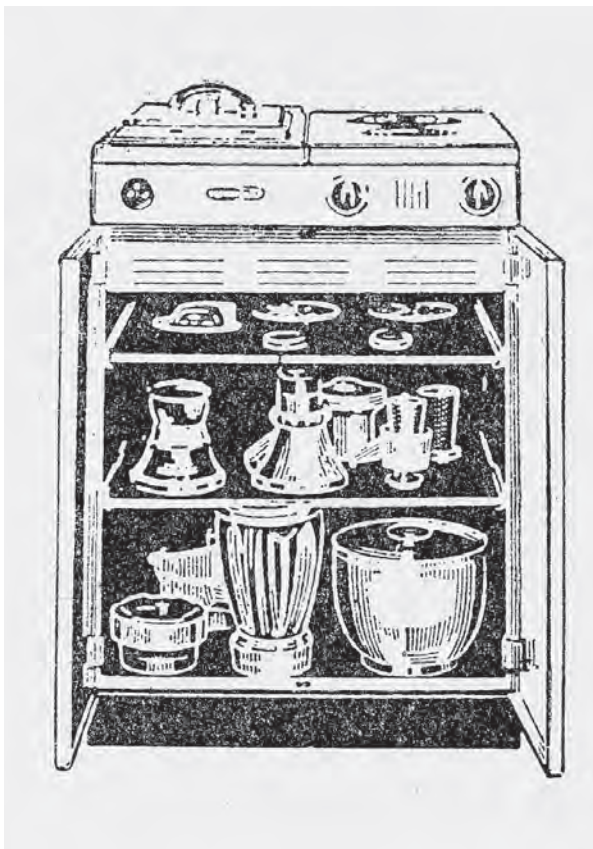
3. Pragomix KOMBI

4. ETA KOMBI

5. ROBOT E 27

6. Mechanicko-tepelná jednotka TE 28 TERMOMIX

Květinový detail v zahradách první republiky

Flower detail in the gardens of the First Republic

Článek informuje o vývoji a kompozici rodinných zahrad zakládaných mezi světovými válkami v Československu. Zájem se krátce upírá k tématům pěstování a šlechtění okrasných rostlin a k rozvoji zahradnického školství, která podpořila vzestup zahradní tvorby v Československu.

Podrobně je pozornost soustředěna na jednu z nejvýznamnějších proměn, kterou zahrady první republiky prodělaly – odklon od používání pohledových kobercových záhonů, každoročně osazovaných letničkami k výsadbám různorodých skupin vytrvalých květin – peren.

The article informs about the development and composition of family gardens which were established during the interwar period in Czechoslovakia. The main interest is briefly directed to the issues which supported the rise of the garden creation in Czechoslovakia such as cultivation and breeding of ornamental plants and development of horticultural education.

The main attention is paid to one of the most important changes that the gardens of the First Republic had undergone – decreasing use of visual carpet beds where usually annuals used to be planted before and slow transition to the use of flower beds with perennials.

Článek vznikl na základě podpory při řešení interního grantového projektu Zahradnické fakulty Mendelovy univerzity v Brně č. 11/2014/591 s názvem Mapování a vyhodnocování archivního materiálu a dokumentace současného stavu vilových zahrad z období první republiky.

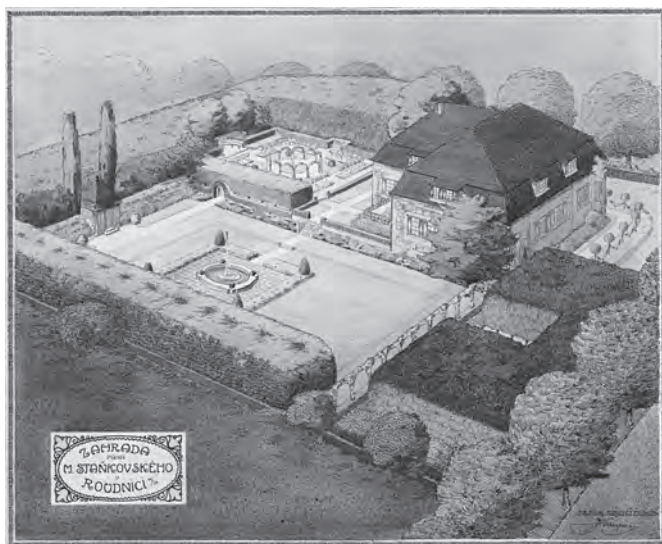
Úvod

Zahradně-architektonická tvorba meziválečného období byla v rodinných a vilových zahradách poznamenána předchozím vývojem, ze kterého přejímala některé motivy a prvky. Od přelomu 19. a 20. stol. se začal vzhled zahrad výrazněji odklánět od krajinářské kompozice hojně uplatňované kromě zámeckých parků, také ve vilových zahradách. Zahrady měly být poté zakládány jako pravidelné, čímž by se naplnil hlavní požadavek kritiků krajinářských úprav, kteří požadovali maximální možné sepetí zahrady s architekturou domu.

Zahrady tohoto období byly chápány zejména jako reprezentativní s převažujícím pohledovým působením. Uživatel zahrady se pohyboval v jasně stanoveném zahradním programu, který byl nejčastěji započat u domu s ozdobným formálním květinovým parterem, a posléze pokračoval většinou po obvodové části zahrady s jednotlivými zastaveními – cíly (pergola, vyhlídka, odpočívadlo, apod.). Chůze po trávníku nebo hry na něm byly ojedinělé. Vstup mezi květinové skupiny byl vyloučen.

Ztvárnění květinového detailu se omezovalo zejména na užití pohledových, každoročně obměňovaných a tudíž vysoce nákladných záhonů osazovaných jednotlivými květinami v kombinaci s kvetoucími nebo tvarovanými keři a cibulovinami. Stejně jako květinové záhony byl i trávník většinou chápán výhradně jako pohledový prvek. Hojně bylo užíváno zejména drobné zahradní architektury a sochařských doplňků společně s formálními vodními prvky. Pojetí osových zahrad bylo výrazně svázáno s hmotou budovy.

Na začátku 20. stol. a za první republiky byly rodinné zahrady již nejčastěji zakládány jako formální s vysokým zastoupením tvarované vegetace a drobné zahradní architektury. U plošně rozsáhlejších vilových zahrad převažovalo ovšem krajinnářské pojetí kompozice s formálním členěním zahrady v nejbližším okolí budovy, čímž byla zajištěna provázanost domu se zahradou. Výjimkou nebyly také zahrady několika hektarové pojaté pouze pravidelným způsobem.

Josef Kumpán: Formální úprava zahrady p. Staňkovského v Roudnici nad Labem, 1917, NZM Praha.

Důležitým momentem, v následném vývoji zahradní kompozice, byla změna jejího dřívějšího chápání, jako výhradního prostředku reprezentace majitele s poměrně komplikovanými doplňky (sochařská výzdoba, drobná zahradní architektura, architektonicky pojaté partery, atd.). Zahrada začala reagovat na aktuální

Čtyři květinové terasy v zahradě vily Haas v Brně byly osazené perenami.

I. květinová terasa (nejbližší domu) *Arabis alpina*, *Iris pumila cyanea*, *Aster subcoeruleus floribundus*, *Aster alpinus Goliath*, *Cerastium tomentosum*, *Aubrieta Fire King*, *Iberis sempervirens Little Gem*, *Lychnis viscaria*, *Saponaria ocymoides*, *Phlox setacea atropurpurea*, *Phlox setacea Schneewittchen*, *Campanula carpathica*, *Heuchera sanguinea* a *Crosus* (na zplnění mezi nimi); II. terasa *Aubrieta Lavender*, *Aubrieta Moerheimi*, *Alyssum saxatile citrium*, *Alyssum saxatile*, *Phlox setaceae Wilson*, *Geum Borisi*, *Dianthus pulmarius Her Majesty*, *Veronica prostrata*, *Euphorbia polychroma*, *Geum Mr. Bradshaw*, *Helianthemum mutabile sulphureum*, *Helianthemum mutabile Rubin*, *Gypsophyla repens monstrosa* a *Narcissus* (ke zplnění); III. terasa *Iberis semp. Schneeflocke*, *Phlox divaricata*, *Saponaria ocymoide*, *Alyssum rostratum*, *Thymus serpyllus albus*, *Oenothera missourieensis*, *Viola G. Wermig*, *Hieracium aurantiacum*, *Tunica Saxifraga*, *Aster subc. floribundus*, *Aster subc. Goliath*, *Lichnis viscaria*, *Cerastium tomentosum*, *Campanula carpathica*, *Heuchera sanguinea* a *Tulipa* (ke zplnění); IV. terasa *Sedum spectabile Carmen*, *Veronica Hendersoni*, *Saxifraga*, *Nepeta Souv. De Andre Chandron*, *Arabis alpina*, *Aubrieta Dr. Mules*, *Aubrieta Bridge Seedling*, *Iberis Little Gem*, *Alyssum saxatile citrium*, *Allysum saxatile*, *Phlox set. Wilson*, *Helianthemum Elfenbein*, *Gypsophyla repens monstrosa*, *Euphorbia polychroma*, *Geum Mrs. Bradshaw*, *Cerastium tomentosum*, *Campanula carpatica*, *Heuchera sanguinea* a keř *Juniperus sabina* a *Narcissus* ke zplnění.

společenské potřeby vycházející z postupné změny životního stylu širších společenských vrstev obyvatel. Do zahrad se např. začaly umísťovat, do té doby málo rozšířené, sportovní prvky související s šířením povědomí o zdravém životním stylu. Zahrada se měnila v obytnou – hry na trávníku, vstup do květinových záhonů, rekreace u bazénu – a stále zřetelněji se odprošťovala od zbytečné zdobnosti.

Postupně se začala kompozice zahrad „uvolňovat“ z přísného sevření architektury. Do pěstování se rychle šířily zejména, do té doby takřka neužívané, vytrvalé

květiny – pereny na úkor vysoce nákladných jednoletých záhonů. Také do té doby převážně pohledový květinový parter se začal pozvolna proměňovat v trávnickový s menším zastoupením květinových výsadeb a tvarované vegetace.

Nečekané možnosti ve změně kompozičního výrazu zahrad přinesl také rozvoj stavebnictví dle moderních zásad bydlení. Jakmile se totiž začala prosazovat funkcionalistická architektura (od 20. až 30. letech 20. stol.), měnilo se také okolí těchto staveb. Tvůrci zahrad puristických vil se naopak často inspirovali neporušeností přírodních forem.¹

V Československu působilo množství projekčních kanceláří. Někteří architekti stále přebírali dřívější historizující motivy s vysokou mírou zdobnosti (Josef Vaněk, Josef Miniberger), část se pokusila o vytvoření nové koncepce (Josef Kumpán, Albert Esch). Typickým představitelem pokrokového přístupu – uchopení zahradní prostoru, byl Otokar Fierlinger. Jeho zahradní realizace snoubí maximální funkčnost s nadčasovou estetickou kvalitou.

Jednoznačně nejviditelnější proměnu zahrad meziválečného období způsobil odklon od výrazně pohledových kobercových záhonů, každoročně osazovaných letničkami k různorodým skupinám tvořeným převážně pestrou škálou vytrvalých květin – peren. Z této doby je zaznamenán největší šlechtitelský, pěstitelský a distribuční vzestup této skupiny květin, který nebyl již nikdy překonán, o čemž svědčí množství historických zdrojů ze sledovaného období.²

V obecné rovině působil na kladný rozvoj zahradně-architektonické tvorby, kromě introdukčních, šlechtitelských a pěstitelských úspěchů, také rozvoj zahradnického školství a výstavnictví, snahy různých spolků a okrašlovacích spolků a stále sílící úroveň české odborné literatury zaměřené na zahradní architekturu a zahradnictví.³

Nástin pěstování a šlechtění okrasných rostlin na území českých zemí

Ke značnému rozvoji květinových výsadeb dochází v době „lovců orchidejí“, tj. cestovatelů, zahradníků a botaniků, kteří od druhé pol. 19. stol. sbírali, dováželi a rozšiřovali cizokrajné rostliny prostřednictvím zámeckých zahradnictví i nově vznikajících specializovaných firem. Z českých zahradníků se v této oblasti prosadil Benedikt Roesl, který založil časopis *Flora*. V jeho šlépějích pokračovali jeho dva synovci bratři Klabochové. Z počátku byly dováženy především letničky, cibulnaté a hlíznaté rostliny. Trvalky se k nám dostávaly většinou až na konci 19. století⁴

¹ Viz. např. tvorba Otokara Fierlingera.

² Projekty architektů, dobové fotografie, katalogy a ceníky produkčních školek a publikační činnost zahradníků a pěstitelů sledovaného období.

³ Vedle knih, které tvořili jednotliví zahradníci a zahradní architekti, vycházelo od konce 19. stol. spousta odborných časopisů např. *Listy zahradnické*, *Flora*, *Časopis českých zahradníků*, *Pražská zahradnická burs*, *České zahradnické listy*, *Zahrada domácí a školní*, *Krás*a našeho domova, *Československé zahradnické listy*, *Zahrada*, atd.

⁴ MACHOVEC, J.; JAKÁBOVÁ, A.: *Sadovnické květinářstvo*. Nitra: Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre vo Vydavateľstve SPU, 2006, 25 s.

V závěru 19. století a v prvních letech 20. století vzniklo v Čechách i na Moravě několik zahradnických závodů, které se mimo svoji vlastní produkční činnost věnovaly i šlechtění. Ze šlechtitelů je možné připomenout Jana Böhma st. (1854–1944) pražského zahradníka.⁵ Jeho syn založil v roce 1919 světoznámý růžařský závod v Blatné. Zahradnictví, které vynikalo zejména pěstováním azalek a chryzantém měl ve Veleslavíně a Ruzyni Josef Strnad (1864–1931). Šlechtitelsky vynikl také Antonín Spilka, který provozoval zahradnictví nedaleko olšanských hřbitovů. Ve třicátých letech se jako šlechtitel, zvláště hortenzií, proslavil Emil Klinge (1882–1961). Známými byli i zahradníci z Vysokého Mýta, např. Josef Freidl se svými letničkami a Josef Pejchal, který se specializoval na pelargónie.⁶

Mezi prozíravými zahradníky se v počátečních letech 20. století našli nadšenci, kteří vytvářeli soustavnou aktivitu směřující k tomu, aby se vyšlechtily vlastní české odrůdy dokonale přizpůsobené místním podmínkám. K tomu svými pokrokovými snahami přispěl např. zahradník Vyskočil z Mělníka. Průkopnickou a šlechtitelskou firmou bylo také zahradnictví Černých v Jaroměři. Na Moravě to byl rod Kostků a Gallasů v Hranicích na Moravě. V této souvislosti je nutné připomenout osvětovou a propagační činnost rodiny Vaňků v Chrudimi.⁷

Doba po první světové válce poznamenala naše zahradnictví a mladé rozvíjející se šlechtění květin. I když byly počátky skromné, již ve 30. letech se dostavily mnohé nadějné výsledky dosahující zahraniční úroveň.⁸ Významným způsobem k tomu přispěla zejména Rakousko-uherská dendrologická společnost pro podporu nauky o dřevinách a zahradním uměním v Rakousko-Uhersku se sídlem ve Vídni. U zrodu společnosti v roce 1908 stál hrabě Arnošt E. Sylva Tarouca – její první předseda, spolu s významným dendrologem a zahradním architektem Camillo Schneiderem a zakladatelem mlýňanského arboreta, Stefanem Ambrozy-Migazzim.⁹

Vedení Dendrologické společnosti se snažilo od samého počátku dovést ušlechtilé cíle zvelebení zahradního umění k praktickým výsledkům. Proto jedním z prvních kroků bylo zřízení introdukční školky, která by zaváděla do kultury a aklimatizovala nové vzácné druhy dřevin a trvalek, množila je a poskytovala je jako členské prémie členům společnosti. V zahradě byly vysázeny u nás dosud nepěstované druhy dřevin a trvalek původem z Dálného východu, ze Sibiře, pohoří střední Asie, ze severní Ameriky i Evropy (Balkán). V roce 1922 převzala bývalou Spolkovou zahradu nově založená Československá dendrologická společnost. Jejím předsedou se stal A. E. Sylva-Tarouca. Společnost pokračovala v tradici rakousko-uherské

5 Vyšlechtil Böhmovu fialku a několik odrůd karafiátů, lilii, a zvláště se věnoval růžím. Do praxe uvedl na třicet novinek.

6 SALAŠ, P.; LUŽNÝ, J.: *Stručná historie zahradnictví I*. Brno: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, 2006, s. 49–56.

7 O Vaňkových závodech a jeho tvorbě blíže viz. OTTOMANSKÁ, S.: *Použití dřevin ve vybrané etapě vývoje zahradního umění: (přelom 19.–20. století na území východních Čech)*. Disertační práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2011, 165 s.

8 SALAŠ, P.; LUŽNÝ, J.: *Stručná historie zahradnictví I*. Brno: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, 2006, s. 49–56.

9 MACHOVEC, J.: *Sortiment rostlin pro sadovnickou tvorbu ve 20. až 30. letech dvacátého století. Zahradapark-krajina*. 2002, č. 5, s. 17–20.

společnosti: organizovala sběratelskou činnost a introdukci cizokrajných rostlin, významné bylo také šlechtitelství.¹⁰

V roce 1925 vydala společnost první rozsáhlý prodejní katalog s názvem Okrasné dřeviny a byliny průhonických zahrad, který obsahoval více než 1500 taxonů.¹¹

V ročence z roku 1930 se uvádí, že dendrologická zahrada měla v evidenci zhruba 411 tisíc kusů rostlin. Podle těchto údajů to bylo na 3500 taxonů dřevin a téměř 5000 taxonů trvalek. Je tedy zřejmé, že v té době to byl absolutně nejrozsáhlejší sortiment okrasných rostlin v Československé republice, i když samozřejmě všechny rostliny nebyly k dispozici ve formě školkařských výpěstků.¹²

Zvláštním počinem Jana II. z Liechtenštejna bylo založení výzkumného pracoviště zaměřeného na genetiku „Fürst Liechtenstein Pflanzen-Züchtungs-Institut“. Pracoviště bylo vybudováno v letech 1912–1913. V této době to bylo jediné pracoviště svého druhu v Evropě. O vznik tohoto pracoviště, kterému se říkalo a dnes také tento název nese, „Mendeleum“, se zasloužil vídeňský profesor a znovuoobjevitel „Mendlových zákonů“, sám prof. Dr. Erich Tschermak von Seysenegg, který byl jeho ředitelem do roku 1918. Vznik pracoviště také všemožně podporoval knížetem uznávaný Dr. Wilhelm Lauche (1859–1950). Program výzkumné a šlechtitelské činnosti byl koncipován samotným profesorem Tschermakem. Byly to obiloviny, luskoviny, zeleniny a také květiny. Od roku 1921 byl vedoucím Mendelea prof. dr. František Frimmel von Traisenau.¹³

Dalším zdrojem okrasných rostlin z něhož bylo možné získávat výsadbový materiál byla celá řada arboret, většinou založených ve druhé polovině 19. století, případně na začátku 20. století. Mezi nejvýznamnější patřili již zmíněný průhonický park založený Silva-Taroucou v roce 1885, Mlýňany založené S. Ambrozy-Migazim v roce 1892, arboretum a botanická zahrada ve Křtinách – zakladatel A. Bayer po roce 1919, Banská Štiavnica – zakladatelé Wilckens, Feistmantel a další v roce 1860, arboretum v Písku – zakladatel střední lesnická škola – 1913, Nový Dvůr u Opavy a Bílá Lhota u Litovle – zakladatel Q. Riedl – počátek 20. století, Hranice na Moravě – střední lesnická škola – 1. pol. 20. stol. a mnohé další. Na rozšiřování sortimentu se v průběhu 19. století podílela řada především zámeckých parkových objektů jako např. Sychrov (1845), Chudenice – Americká zahrada (1842), Hluboká nad Vltavou (1808), na Slovensku Petržalka (1774), Betliar a Voderady (konec 18. stol. a počátek 20. stol.) a další.¹⁴

Z nejvýznamnějších pěstitelských podniků tohoto období lze jmenovat zejména: Bratři Schützové v Olomučanech, Böhm v Blatné, Horákovy školky v Bystřici pod Hostýnem, Mašek v Turnově, Mazánek ze Soudné u Jičína, Školky Dáblice v Praze,

10 DVOŘÁK, J. a kol.: *Průhonický zámek a park, dílo přírody a lidského ducha*. Katalog pamětní síně hraběte Arnošta Emanuela Silva-Taroucy. Botanický ústav Akademie věd ČR. Průhonice: 2005, s. 18–20.

11 Přitom v něm nejsou zastoupeny jehličnaté dřeviny, cibuloviny a hlíznaté rostliny, které se v té době v Průhonících již pěstovaly. Úplný seznam by tak byl mnohem obsáhlejší.

12 MACHOVEC, J.: Sortiment rostlin pro sadovnickou tvorbu ve 20. až 30. letech dvacátého století. *Zahrada-park-krajina*. 2002, č. 5, s. 17–20.

13 Dostupné z: <http://tilia.zf.mendelu.cz/ustavy/571/historie.html>.

14 MACHOVEC, J.: Sortiment rostlin pro sadovnickou tvorbu ve 20. až 30. letech dvacátého století. *Zahrada-park-krajina*. 2002, č. 5, s. 17–20.

Obálky katalogů produkčních školek, Ústav biotechniky zeleně, Zahradnická fakulta MENDELU.

Riedl v Borotíně, Lesní školky v Říčanech nad Labem, Vejtaša z Jaroměřicích nad Rokytnou, Žehušice – koniferové škol spol. ¹⁵ Kromě uvedených větších a běžně známých podniků pěstovala výpěstky řada menších podniků, zásobních školek rozsáhlejších zámeckých parků a dendrologických zahrad (např. arboretum VŠZ v Brně, ve Křtinách, v Novém dvoře u Opavy, v Buchlovicích, v Telči, v Miloticích, Mlíňanech apod.). Na Slovensku rozsáhlejší školky nebyly a výpěstky se dovážely zejména z českých zemí.¹⁶

Zmínka o československém zahradnickém školství

Zahradnické školství se od počátku vyvíjelo v rámci školství zemědělského a zaměřovalo se až do konce 18. stol. výlučně na vzdělávání panských úředníků. Hlavními činiteli při zakládání zahradnického, respektive hospodářského školství byla tedy výhradně šlechta. V druhé polovině 19. století vydalo tehdejší ministerstvo orby prohlášení, které stanovilo, že soustava hospodářského školství bude tříступňová.¹⁷ Až do roku 1906 existovala ve skutečnosti jen dvoustupňová soustava hospodářských

¹⁵ Tamtéž, viz. také uvedeny přibližné počty pěstovaných taxonů s převažujícím zaměřením produkce podniků.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Rolnické školy, hospodářské a hospodářsko-průmyslové vyučovací ústavy jakožto vyšší školy předmětové, vysoké učení hospodářské.

škol.¹⁸ Z hlediska zahradnické výuky je významná škola v Chrudimi. V roce 1892 v ní byla založena speciální třída, zaměřená na zahradnictví. V roce 1885 byla založena Zimní hospodářská škola ve Bzenci. „Zahradnickou školou“ se stala v roce 1889, kdy stejně jako znojenská škola i ona byla nově organizována jako zemská rolnicko-vinařská škola. Ve stejném roce byla také založena dvouletá Vinařsko-ovocnická škola v Mělníku. V roce 1885 byla v Litoměřicích založena ovocnicko-vinařská škola a v roce 1902 byl v Brně-Bohunicích založen Pomologický ústav.¹⁹

Nebývalý význam pro rozvoj zahradnické vzdělanosti má Lednice na Moravě. Lednice bývá právem označována za centrum zahradnického školství, neboť tam byla 5. října 1895 otevřena první střední, někdy nazývaná vyšší, zahradnická škola v celém bývalém Rakousku-Uhersku, dokonce i v celé střední Evropě. Byla to škola s německým vyučovacím jazykem a nesla název „*Höhere Obst-und Gartenbauschule*“. V monarchii šlo o první školu, ze které vycházeli po tříletém studiu absolventi s maturitou. Největší zásluhu na zřízení této školy měl dvorní rada a ředitel zdejších knížecích statků Dr.h.c. Wilhelm Lauche, který byl jejím ředitelem až do roku 1938. Snahy o založení zahradnické školy v Lednici na Moravě mimořádně podporoval sám kníže Jan II. z Liechtenštejna, který ji finančně a materiálně zajistil.²⁰

Do vzniku samostatného Československa existovaly na jeho území dvě soustavy zemědělského školství: Soustava zemí Koruny české, v níž byly zemědělské školy řízeny Ministerstvem orby ve Vídni prostřednictvím institucí zemské správy a soustava slovenská (resp. Uherská), v níž byly zemědělské školy řízeny přímo Ministerstvem orby v Budapešti. Na území Podkarpatské Rusi nebyly žádné zemědělské ani lesnické školy.²¹

Období od roku 1918 do 1938, jehož trvání se kryje s existencí samostatného Československa, představuje významné rozšíření a zkvalitnění zemědělského školství. Demokratizace tohoto školství vyplývala již z pozemkové reformy a byla dále prohlubována v rámci reformy zemědělského školství, o kterou měl největší zásluhu doc. Dr. Ing. E. Reich. Zahradnické školství, začleněné do soustavy odborného zemědělského a lesního školství, bylo v tomto období její, do značné míry samostatnou a specializovanou složkou. Na území Čech a Moravy existovalo 11 samostatných zahradnických škol, většinou dále specializovaných,²² a 7 dalších s poněkud odlišným názvem, s širším nebo příbuzným zaměřením, na nichž se však také dříve

¹⁸ Vysoká škola s hospodářským zaměřením u nás neexistovala, nejbližší byla ve Vídni.

¹⁹ KOLUCH, P.: *Historie zahradnického školství v českých zemích*. Disertační práce. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 1999, s. 124, s. 38–43.

²⁰ KORDIOVSKÝ, E. a kol.: *Městečko Lednice*. Pro obec Lednici vydala Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Lednice: 2004, s. 598, s. 469–472.

²¹ KOLUCH, P.: *Historie zahradnického školství v českých zemích*. Disertační práce. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 1999, s. 124, s. 44–46.

²² Státní střední zahradnická ovocnicko-vinařská škola v Mělníku, Vyšší ovocnicko-zahradnická škola v Lednici na Moravě, Nižší zahradnická škola v Chrudimi, Vinařsko-ovocnická škola v Mělníku, Zemský pomologický ústav v Praze-Tróji, Zemský zahradnicko-ovocnický ústav v Brně-Bohunicích, Zahradnická škola ve Vítkovcích, Zemská ovocnická škola ve Vizovicích, Chmelářsko-zelinařská škola v Žatci, Zemská zahradnicko-ovocnicko-vinařská škola v Brně-Bohunicích, Zemská vinařsko-ovocnická škola v Mikulově (ČVANČARA, F.: *Zemědělské školství v Československé republice a jeho statistika za školní rok 1920/21*. Praha: Ministerstvo zemědělství, 1922).

vyučovalo zahradnickým oborům.²³ Již dříve prováděná osvětová a poradenská činnost zemědělských škol v tomto období zintenzivněla a měla jasnou koncepci podporovanou ministerstvem, zahradnické školství se na ní již tradičně podílelo.²⁴

Vývoj dříve založených zahradnických škol byl v tomto období vesměs úspěšný. Nejstarší školou, která pokračovala ve svém vývoji byla Zahradnická škola v Chrudimi. Její největší rozmach spadá právě do 20. a 30. let 20. stol. Označovala se jako „I. zahradnická škola“, protože se v ní vyučovalo převážně zahradnickým předmětům, jako je zelinářství, ovocnictví, květinářství a sadovnictví. V období první republiky vznikaly také nové zahradnické školy. První z nich byla soukromá Střední hospodářská zelinářsko-semenářská škola v Čáslavi, založená v roce 1920.²⁵

**Budovy Vysoké školy zemědělské v Brně na dobové fotografii, r. 1936,
zdroj: <http://www.fotohistorie.cz/FullFoto.aspx?photoID=6091>**

Všechny snahy o zřízení samostatné české vysoké školy zemědělské se naplnily až po roce 1918, po vzniku samostatného Československa. Vysoká škola zemědělská v Brně²⁶ byla zřízena na návrh doc. Eduarda Reicha. Návrh byl schválen 24. července 1919. Tato naše první samostatná vysoká škola zemědělská s odborem hospodářským a lesnickým vzděláním vznikla přeměnou české Zemské hospodářské

²³ Střední hospodářská škola zelinářsko-semenářská škola v Čáslavi, Zemská rolnicko-vinařská škola v Bzenci, Státní rolnická ovocnicko-vinařská škola ve Valticích, Rolnicko-ovocnicko-vinařská škola v Litoměřicích, Zemská rolnicko-vinařská škola ve Znojmě, Zemská hospodářsko-zelinářská škola v Zábřehu nad Odrou, Zemská zelinářsko-ovocnická škola ve Slavoníně u Olomouce (ČVANČARA, F., 1922).

²⁴ KOLUCH, P.: *Historie zahradnického školství v českých zemích*. Disertační práce. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 1999, s. 124, s. 44–46.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Nynější Mendelova univerzita v Brně slaví právě v letošním roce (2014) 95. výročí založení. Blíže viz: http://mendelu.cz/o_univerzite/historie/95_vyroci_zalozeni.

akademie v Táboře, odkud přešla do Brna i část učitelského sboru a studentstva. Výuka byla zahájena 18. listopadu 1919, prvním rektorem byl prof. PhDr. František Bubák, náš přední botanik a fytopatolog.²⁷

Pro následný vývoj zahradnického školství jsou charakteristické mnohé změny celého školství, které vyplývaly z nového politického systému. Soustava zemědělských a zahradnických škol byla přebudována v důsledku kolektivizace zemědělství a rozvoje družstev. Mnohé zásahy byly nekoncepční, projevující se zejména řadou změn v názvech a ve struktuře zahradnických i dalších zemědělských škol.²⁸

Použití vytrvalých květin v zahradách první republiky

Poměrně významný zlom v kompozičním sezření zahrad zakládaných a upravovaných v období první republiky sehrály vytrvalé květiny, které se významným způsobem uplatnily ve všech typech zahrad a parků. Přestože se pereny začaly používat již v předchozím období (např. tvorba F. J. Thomayera), zažívalo jejich hojné uplatňování svůj vrchol právě v době mezi světovými válkami.

„Pereny jsou vytrvalé květiny, které bez velkého ošetřování každým rokem znovu kvetou. Staly se moderními květinami našich zahrad proto, poněvadž jich rozmanitost umožňuje mnohostranné upotřebení, ať se již jedná o osázení rabata, okrajů vodních partií, skalek a suchých zídek atd.“²⁹

Ještě po roce 1900 se vysazovaly v zahradách květinové koberce z převážně jednoletých květin. Obliba i móda se však měnila i v zahradách a tak se stalo, že se květinové koberce přestaly vysazovat. Jednak pro jejich nákladnost a také byla dávana přednost skupinám s volně rostoucími kvetoucími rostlinami, před strnulými koberci, které jsou po celé léto stejné, vyumělkované.^{30 31}

Touha po přirozenosti a menším nákladu na udržování květinové výzdoby zahrad jim vtiskla jiného rázu, jenž se zvláště rychle stupňoval v poválečných letech. Touto změnou zahrady v nejmenším neutrpěly, ale naopak na kráse nesmírně získaly,

²⁷ Dostupné z: http://mendelu.cz/cz/o_univerzite/historie/95_vyroci_zalozeni

²⁸ KOLUCH, P.: *Historie zahradnického školství v českých zemích*. Disertační práce. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 1999, s. 124, s. 63–69.

²⁹ KUMPÁN, J.: *Novodobé zahrady*. Praha: Vydavatelství Národohospodářských publikací V.J. Procházky, 1938, s. 95, s. 78–79.

³⁰ VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362, 5 s.

³¹ Ve středu skupiny je 3,5 m vysoký *Chamoerops excelsa*, po obou stranách *Canna* lemovaná *Coleus*; v okolí *Pelargonium* s výplní z *Montbretie*. Vnitřní část elipsy vysazena z *Begonia hybrida erecta* s výplní z *Gnaphallium lanatum minimum*. Dva bílé pruhy; vnitřní z *Pelargonium Mm. Seleroy* a vnější z *Gnaphallium*. Temné pruhy; vnitřní z *Coleus Verschaffeltii* a vnější z *Achyranthes Vallisii*. Po té následuje *Antennaria dioica* s jednotlivými *Echeveria metalica glauca* a široký pruh s arabeskou květin. Pruh je lemován *Sedum carneum*, výplň z *Herniaria glabra*, výkres z *Alternanthera*. Kulaté festovy střídavě z *Yucca pendula* lemovaná *Alternanthera* a *Echeveria rosacea* a koulovitě *Santolina chamaecyparis*. Vnější bílý pruh z *Antennaria dioica* a vnitřní červená obruba z *Alternanthera* a zevní z *Echeveria rosacea*. Vzor skupiny ve tvaru elipsy byl dlouhý 9 m a každoročně obměňován. (THOMAYER, F. J.: Květinová skupina s mozaikovou obrubou. *Česká Flora*, č. 3, 1894, s. 55–56.)

Příklad květinové skupiny s mozaikovou obrubou, Thomayer, F. J. (1894).

přesto, že se zmenšil značně náklad na jejich udržování. Díky této změně mizely pod rukou uvědomělých majitelů a zahradníků zastaralé skupiny draze získaných a udržovaných koberců se svými fantastickými tvary, aby na jiných místech byly tvořeny, povětšinou blíže cest, přirozené záhony z peren.³²

Změny v zahradách se netýkaly pouze květinových záhonů, dříve osazovaných převážně jednoletými květin, ale také dalších kompozičních skupin.

„Umělkované hromady pestrých kamenů, kdož ví odkud dovezených, které snad měly se nazývat skalkami, zmizely s obzoru, aby na vyvýšených místech buď přirozeně vzniklých neb uměle zbudovaných tvořeny byly novodobé skalní partie, kde našla nový domov spousta dříve méně známých, nad pomyslení krásných alpinek. Rybníky, besídky a bažiny získaly rovněž ne jeden krásný rostlinný klenot, o kterém se snad dříve majiteli ani nezdálo.“³³

Mezi další důvody rozšiřování peren, zejména v soukromých zahradách, patřilo usnadňování prací při každoročním osazování skupin a záhonů. Většina trvalek vyžaduje přesazení nebo jiné ošetření teprve po několika, nebo po celé řadě let.³⁴ Mezi trvalkami byla ceněna jejich různorodost; typy a tvary jak vzrůstové, tak také v květenství a květech, které byly v jiných skupinách marně hledány. Kladně byla přijímána jejich rozmanitost vzrůstová a ekologická. Mezi nimi byly nalézány takové, které se do různých prostředí zvláště a nenahraditelně hodí – dle povahy místa (slunce, polostín, stín) a povahy půdního prostředí (xerofyta, mezofyta, hygroyta a hydrofyta). Hlavní předností ale zůstávala nutnost jejich vysazení pouze jednou a tedy trvale a jejich setrvání mnoho let na stejném místě. Růst na jednom mís-

³² MÁČL, J.: Perenovité rabato podél cesty, v pozadí křoviny. *Zahrada*, roč. XIX., sešit 2, 1924, s. 17–19.

³³ Tamtéž.

³⁴ KRÝSA, J.: Ulehčování prací osazováním zahrad trvalkami. *Československé zahradnické listy*, roč. XXII., č. 29, 1925, s. 229–230.

tě po dobu řady let vede k jejich zvětšujícím se rozměrům a proto také hojněji kvetou.³⁵ V případě pěstování trvalek byl zabezpečen dostatek materiálu pro řez, na výzdobu příbytku a pro použití do rozličných květinových vazeb.³⁶ Zahrada bez vhodných trvalek se stala ve 30 letech 20. stol. nemyslitelnou.³⁷

Trvalkám byl ve sledován období věnován zvýšený zájem také v odborném tisku a literatuře.

V roce 1922 byla vydána kniha Karla Foerstera *Vom Blütengarten der Zukunft*,³⁸ v níž věnuje pozornost zejména použití vytrvalých květin v zahradách jako novému fenoménu. Mnohem obsáhlejší Foersterovou knihou z roku 1924 je dílo *Winterharte Blütenstauden und Sträucher der Neuzeit*³⁹ ve které se kromě trvalek věnuje také keřům. Ve stejném roce bylo vydáno obsáhlé dílo Emanuela Silva-Taroucy a Camillo Schneidera *Unsere Freiland-Stauden*.⁴⁰ Autoři na více než čtyř stovkách stran podávají podrobnou informaci o pěstovaných perenách s bohatým grafickým doprovodem. V úvodu publikace se v samostatných kapitolách zabývají trvalkami určenými pro krajinářské parky a perenami pro architektonicky zakládané zahrady. Samostatně pojednávají o rostlinách určených pro skalní partie. Uvádějí doporučený sortiment trvalek se zaměřením na ekologické vlastnosti a životní formy rostlin. V jedné ze závěrečných kapitol se věnují trvalkám pro přírodní (zplanělé) zahrady, atd.

Podrobně se vytrvalým květinám v dobových periodících věnoval zejména Jan Josef Těšitel. V roce 1923 vydal knihu *Pěstování květin v zahradách a zahrádkách*.⁴¹ První část knihy menšího formátu věnuje květinám jednoletým a druhou část perenám. V roce 1930 na knihu navázal sepsáním přepracované a rozšířené verze se stejným názvem.⁴²

V roce 1925 byly vydány dvě knihy pojednávající souhrnně o použití a pěstování trvalek. Jednou z nich je kniha Martina Fulína *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé*⁴³, v níž informuje o pěstování, možení, použití trvalek a uvádí také výběrový sortiment trvalek s popisy vlastností. Druhou je kniha Josefa Vaňka, obdobného členění kapitol, *Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny*,⁴⁴ který současně v knize podotýká, že dosud neexistuje v české řeči spis o perenách, který by stál za zmínku.

35 TĚŠITEL, J. J.: K použití trvalek v zahradách. *Naše zahrádka*, roč. XXVI., č. 4, 1937, s. 49.

36 MÁČL, J.: Perenové rabato podél cesty, v pozadí křoviny. *Zahrada*, roč. XIX., sešit 2, 1924, s. 17–19.

37 TĚŠITEL, J. J.: K použití trvalek v zahradách. *Naše zahrádka*, roč. XXVI., č. 4, 1937, s. 49.

38 FOERSTER, K.: *Vom Blütengarten der Zukunft*. Verlag der Gartenschönheit, Berlin 1922, 128 s.

39 FOERSTER, K.: *Winterharte Blütenstauden und Sträucher der Neuzeit: Ein Handbuch für Gärtner und Gartenfreunde*. Leipzig: Verlag von J.J. Weber, 1924, 345 s.

40 TAROUCA, S.; SCHNEIDER, C.: *Unsere Freiland-Stauden. Anzucht, Pflege und Verwendung aller bekannten in Mitteleuropa im freien Kulturfähigen ausdauernden Krautigen Gewächse*. Hölder-Pichler-Tempsky, a.g. Wien, 1922, 417 s.

41 TĚŠITEL, J. J.: *Pěstování květin v zahradách a zahrádkách*. Praha, 1923.

42 TĚŠITEL, J. J.: *Pěstování květin v zahradách a zahrádkách*. 2., přeprac. a značně rozmnnožené vyd. Praha: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1930, 196 s.

43 FULÍN, M.: *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé: (pereny či ostálky): návod ku pěstění a použití jich v zahrádkách, zahradách i sadech : rukověť pro každého milovníka zahradnictví a přátele květin*. V Praze: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1925, s. 292, s. 28–29,

44 VANĚK, J.: *Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení*. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362.

Rozhodl se pro – z lásky k věci – zpracovat toto dílo, aby umožnil každému, kdo se o pereny zajímá vybrat si a poznat je.⁴⁵

Poměrně obsáhlé seznamy pěstovaných trvalek uvádí také Josef Kumpán ve své knize *Novodobé zahrady*⁴⁶ z roku 1938. Jmenuje seznamy trvalek vhodných pro alpina, které rozděluje do skupin dle barev – bílé, žlutě, růžově a červeně, modře a fialově kvetoucí alpinky. Vymezuje také alpinky s okrasným listem. Uvádí trvalky vhodné do polostínu a pro hluboký stín. Dále uvádí seznamy na jaře v létě a na podzim kvetoucích trvalek.

Samostatnou kapitolu by mohly tvořit informace z odborných periodik vycházejících ve 20. a 30. letech, ve kterých bylo pravidelně uveřejňováno množství článků věnujících se tématu vytrvalých květin. Doslovné citace z některých článků jsou součástí příspěvku.

Zájemci o trvalky se s nimi mohly seznamovat také prostřednictvím nabídkových katalogů, protože na našem trhu působila v této době celá řada školkařských podniků specializovaných na produkci trvalek např. okrasné školky bratří Schützových v Olomučanech v ceníku z roku 1928 uváděli cca 850 taxonů trvalek, koniferové školky v Žehušicích nabízely v roce 1931 cca 500 taxonů trvalek, Vejtas v Jaroměřicích nad Rokytnou v roce 1947 cca 900 taxonů trvalek a Josef Vaněk v Chrudimi inzeruje v roce 1925 1500 druhů trvalek.⁴⁷ Q. Riedl v Borotíně cca 550 taxonů, Československá dendrologická společnost uvádí 900 taxonů trvalek v roce 1925⁴⁸ a podobně je tomu u celé řady školkařských a perenařských firem (F. Chvatlík v Bystřici pod Hostýnem, V. Macourek v Berouně, F. Málek ve Vysokém Mýtě, atd.)⁴⁹ Toto období můžeme plným právem označit za dobu největší popularity trvalek a trvalkových úprav.

Stručný historický exkurz k používání trvalek

Zvýšený zájem o vytrvalé květiny – pereny se začal značně projevat přibližně od první čtvrtiny 20. století a šířily se na území českých zemí nejprve z Anglie, kde pereny pěstovali velmi hojně. Odtud se rozšířil zájem po Německu, kde se chopili tohoto odvětví velmi intenzivně a vypěstovali také velké množství nových druhů a odrůd. Existovalo sice i u nás několik starých závodů, jež se pěstováním peren zabývaly, širší obecnost jim však teprve po první světové válce věnovalo opravdovou pozornost.⁵⁰

⁴⁵ Tamtéž, s. 5.

⁴⁶ KUMPÁN, J.: *Novodobé zahrady*. Praha: Vydavatelství Národohospodářských publikací V. J. Procházky, 1938, s. 95.

⁴⁷ MACHOVEC, J.; JAKÁBOVÁ, A.: *Sadovnické květinářstvo*. Nitra: Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre vo Vydavateľstve SPU, 2006, 27 s.

⁴⁸ MACHOVEC, J.: Sortiment rostlin pro sadovnickou tvorbu ve 20. až 30. letech dvacátého století. *Zahrada-park-krajina*. 2002, č. 5, s. 17–20.

⁴⁹ MACHOVEC, J.; JAKÁBOVÁ, A.: *Sadovnické květinářstvo*. Nitra: Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre vo Vydavateľstve SPU, 2006, 27 s.

⁵⁰ VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: Zahradnická bursa, 1925, s. 362, s. 5.

Venkovská vila u moře v Anglii s trvalkovými záhony, Phillips, R. (1927).

Používání vytrvalých květin z důvodu jejich estetické hodnoty se objevuje nejdříve v Anglii v souvislosti s rozvojem parků a veřejné zeleně od konce 18. století. Jedním z prvních zahradníků, který ve svých návrzích začal uplatňovat trvalky, byl Joseph Spence (1699–1768). Ten v trvalkových výsadbách používal vesměs domácí rostliny a doporučoval je umísťovat podél porostních okrajů a cest. Jeho myšlenky ovlivnily např. Thomase Whatelyho, jenž používal trvalky jako lemy keřů a živých plotů.⁵¹

Prvním zahradním architektem, který ve svých návrzích použil klasický trvalkový záhon, byl Angličan Shirley James Hibberd. Již v roce 1846 vytvořil v zahradě Arley Hall v Chesire čistě okrasný dvojitý trvalkový záhon. Tvrdil, že trvalkové záhony jsou tou nejlepší, nejcharakterističtější a nepostradatelnou součástí každé květinové zahrady.⁵²

Se zcela novou myšlenkou zaměřenou na zakládání přírodních zahrad, se kterými úzce souvisí hojně používání vytrvalých květin, přišel William Robinson (1838 – 1935). Podle jeho zásad měly být zahrady zakládány z domácích i exotických druhů. V dnešním slova smyslu můžeme bez nadsázky tvrdit, se stal propagátorem zahrad zakládáných na ekologických principech.⁵³

Významnou měrou se o prosazování trvalek zasloužila zejména Gertrude Jekyll. Ve své práci navázala na Hibberda a Robinsona. Velmi se zasloužila o to, aby se trvalkový záhon stal nedílnou součástí každé zahradní úpravy. Proslula svými promyšlenými kompozicemi záhonů založených na pozorování přirozených rostlinných společenstev ve volné přírodě. Svoji tvorbou ovlivnila mnoho dalších tvůrců, především z Anglie a USA, kteří ve svých zahradách také používali vytrvalé byliny.⁵⁴

51 MARTÍNEK, J.: *Bylinné lemy dřevinných vegetačních prvků: problematika jejich navrhování, zakládání a následné údržby*. Disertační práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2004, s. 99, s. 15–23.

52 Tamtéž.

53 Tamtéž.

54 Tamtéž.

Nezávisle na Robinsonovi a Jekyll rozvíjí teorii přírodní zahrady také německý autor Willy Lange. Zamítá původní pravidla estetiky a hovoří o estetice založené na ekologických poznatcích, kterou nazývá „*biologickou*“. Podobně jako Robinson sestavuje seznamy rostlin, jejichž hlavním kritériem jsou jejich stanovištní nároky. Prosazuje myšlenku Naturgarten (přírodní zahrady) a prohlašuje se zakladatelem nového zahradního stylu, tzv. německého zahradního stylu.⁵⁵

Gertrude Jekyll: Trvalkové záhony v zahradě Mundstead Wood, Jekyll, G.; Weaver, L. (1927).

Také v USA se od 80. let 19. století rozvíjela myšlenka přírodní zahrady a vznikaly tam různé spolky zabývající se vytvářením zahrad založených na přírodních principech. Objevovaly se v nich lesní partie s podrosty, lemové výsadby vytrvalých bylin na okrajích porostů nebo úpravy skalnatých částí zahrady. Pojetí zahrady se velmi vzdalovalo od pravidelného geometrického členění vycházejícího z návaznosti na architekturu domu. Tento trend se nejmarkantněji projevilo v zahradách Franka Lloyda Wrighta (1867–1959) a Jense Jensena (1860–1951), kteří začali ve svých návrzích více uplatňovat domácí rostliny. Od počátku 20. století se v přírodní zahradě objevil nový motiv vysokostébelné préríjní krajiny Středozápadu USA, který se jako model později stal velmi populárním a dal vznik novému směru, tzv. préríjní škole. Principy formulované touto školou se rychle rozšířily po celých USA a pronikly také do zámoří. Používání původních domácích rostlin na základě jejich

⁵⁵ BABIČKOVÁ, V.: *Německé trvalkářství – historický vývoj a soudobé tendence v použití trvalek*. Bakalářská práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2007, s. 65, s. 16–19.

ekologických nároků bylo typické také pro další tvůrce, z nichž nejvýznamnějším je Frederick Law Olmsted (1822–1903).⁵⁶

Snad nejvýznamnějším propagátorem trvalek v zahradní a krajinářské tvorbě byl Karl Foerster (1874–1970). V roce 1903 založil první školku zaměřenou na pěstování trvalek, která od roku 1910 fungovala v Postupimi v Německu, kde sídlí dodnes.⁵⁷ Vrcholem jeho botanických a šlechtitelských pokusů byla více než pětistovka nových kultivarů zimovzdorných trvalek. V Postupimi se také zachovala Foersterova zahrada, špičková ukázka druhové rozmanitosti a široké pestrosti využití trvalek v zahradě.⁵⁸ Jeho přínos spočívá především ve vlastní literární činnosti, v celoživotním fotografování rostlin, ve sbírání nepřeberného množství trvalek okrasných trav a keřů. Za život napsal více než 30 knih. Ve 30. letech 20. století položil základy k budoucímu třídění trvalek. Hlavní myšlenou třídění bylo usnadnit pěstitelům trvalek výběr vytrvalých bylin ze širokých nabídek a také pomoci zahradním architektům a krajinářům s výběrem těch nejvhodnějších trvalek pro použití.⁵⁹

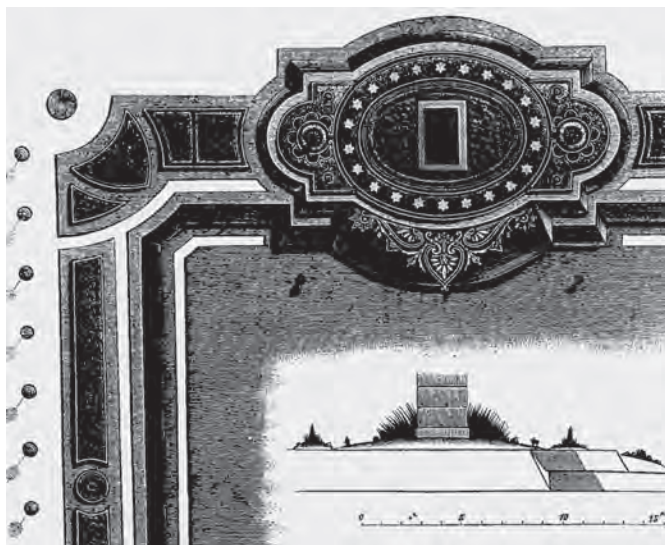

Karl Forster: Zahrada v měsíci květnu, Foerster, K. (1922).

- 56 MARTÍNEK, J.: *Bylinné lemy dřevinných vegetačních prvků: problematika jejich navrhování, zakládání a následné údržby*. Disertační práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně., 2004, s. 99, s. 15–23.
- 57 BABIČKOVÁ, V.: *Německé trvalkářství – historický vývoj a soudobé tendence v použití trvalek*. Bakalářská práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2007, s. 65, s. 16–19.
- 58 Dostupné z: <http://www.zahrada-cs.com/a/cz/47-rozkvet!%C3%A9-sny-trvalkov%C3%A9ho-zahradn%C3%ADka-1/>
- 59 BABIČKOVÁ, V.: *Německé trvalkářství – historický vývoj a soudobé tendence v použití trvalek*. Bakalářská práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2007, s. 65, s. 16–19.

V českých zemích se s cílenými výsadbami trvalkových záhonů setkáváme od konce 19. století, kdy se dostávají do povědomí jako nová skupina květin.⁶⁰ V tomto období se ve výsadbách uplatňují zejména kobercové ornamentální záhony, které byly osazovány letničkami a postupně se do výsadeb šířily vytrvalé květiny okrasné listem i květem. Sortiment používaných trvalek byl ještě značně omezený. Díky zámořským plavbám do anglických koloniálních zemí však do Evropy postupně pronikaly nové druhy rostlin, které se díky mírnému evropskému klimatu dařilo pěstovat i ve zdejších podmínkách.⁶¹

Zajímavou etapu je v tomto ohledu období secese. Typickými výsadbami v této době byly kobercové záhony z nekvetoucích, resp. nenápadně kvetoucích polštářovitých nízkých letniček a častěji i trvalek.⁶² Výbornou ukázkou je v tomto směru množství motivů a forem používaných zahradním architektem Františkem Thomayerem. Thomayer se v secesních motivech vyznal a uměl je z půdorysu dostat i do prostoru, což je zřejmé z množství návrhů, které vytvořil. Pracoval s nimi v různých obměnách, což je patrné z obvodových linií porostních hmot, terénních modelací i vlnovité vedených cest a vodních prvků, které navrhoval. Efektními secesními křecemi musely být ve své době také Thomayerovy pověstné květnice a jim podobné parterové a ornamentální útvary, u nichž dekor pokládal na půdorysný

František J. Thomayer: Návrh květnice před průmyslovým palácem v Praze, nedatováno, Sbirka map a plánů NPÚ GnŘ

⁶⁰ Problematice pěstování květin v historických dobách, zejména jako léčivé a aromatické rostliny např. v klášterních areále a na šlechtických sídlech není v tomto příspěvku věnována pozornost.

⁶¹ WAGNER, B.: *Základy sadovnické a krajinářské kompozice I.: Historický vývoj*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1983, s. 257, s. 25–26.

⁶² Z trvalek např. *Sagina*, *Paronychia*, řada druhů z rodu *Saxifraga*.

základ historizujících tvarů. To byla kombinace pro secesi příznačná a Thomayer ji uměl využít ve velkém formátu i v detailu.⁶³ Zasloužil se také velmi o rozšíření trvalek. Stanovil hlavní zásady používání trvalek a úspěšně je sám uplatňoval.⁶⁴

Trvalky nabývaly na oblibě zejména z důvodu jejich tvarové a barevné rozmanitosti, neobyčejné pestrosti, možnosti výběru druhů dle konkrétního stanoviště, a také z důvodu, že mnohem lépe doplňují přírodní scenérie parků. Thomayer přikládal trvalkám velký význam také zejména z důvodu možnosti jejich kvetení od brzkého jara do podzimu při jejich vhodných kombinacích.⁶⁵

*„Zmíníme se ještě o způsobu u nás skoro ještě dosud nepoužívaném. Pro rozmanitost a pestrost celku vysazují se květiny trvalé (pereny), které když keře odkvetly, dostatečnou náhradu za ně poskytují, takže skupina od prvního jara až do pozdního léta stále nějakým květem jest ozdobena.“*⁶⁶

O rozvoji pěstování trvalek a zvláště pak alpinek se mimořádně zasloužila někdejší *Rakouská dendrologická společnost* založená ve Vídni v roce 1908. Velkým počinem předcházejícím této události bylo založení rozsáhlého alpina v nově budovaném průhonickém parku.⁶⁷

Vzorem pro tvorbu v našich zemích byly trvalkové kompozice německé a anglické. U nich převládaly trvalkové záhony nepravidelného půdorysu s paletovým členěním. Uplatňovány byly i záhony geometrického půdorysu se symetrickým i asymetrickým vnitřním členěním. Oblíbené byly rabatové záhony doprovázející komunikace v zahradě. Trvalkové kompozice využívaly různých výšek, kombinovaly se kontrastní barvy nebo vznikaly jednobarevné záhony, případně záhony založené z různých odrůd jednoho druhu a barevně jemně tónované. Všechny typy trvalkových úprav se poměrně rychle dostávají do užívání i v českých zemích.⁶⁸

Popularita trvalek před 1. světovou válkou stále stoupala. Přibývaly podniky specializované na jejich produkci. Stále nové se také dovážely a objevovaly se první vyšlechtěné domácí odrůdy. V tomto období bylo používání kobercových, finančně náročných ornamentálních výsadeb na ústupu ve prospěch trvalkových záhonů.

„Málo jest tříd rostlin, jichž důležitost může býti srovnávána s důležitostí peren, pokud jde o výzdobu okrasného sadu. Velký výběr druhů, odrůd a variet důležitost tuto ještě značně zvětšuje. Nelze ani tomu, kdo neviděl takovou větší, účelně umístěnou skupinu ve květu, představit si krásu, již taková větší skupina jednoho jediného druhu skýtá; tvořic např. použita jako předsazení před skupinami keřů nebo konifer,

63 PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ, B.: Reakce zahradní tvorby na secesi, kubismus a funkcionalismus, nepublikováno, nestránkováno.

64 Podrobně byla jeho tvorbě věnována pozornost např. v: Národní zemědělské muzeum Praha, *Prameny a studie 42*: Odkaz zahradního architekta Františka Thomayera. Praha: Sborník z konference ve dnech 24. a 25. 3. 2009.

65 BÍNOVÁ, L.: Rozbor použití trvalek v sadovnické tvorbě se zaměřením na veřejnou zeleň. Kandidátská disertační práce. Lednice: Agronomická fakulta Vysoké školy zemědělské v Brně, 1982, s. 135, s. 45–59.

66 THOMAYER, F.J.: Květiny trvalé (pereny). *Flora*: časopis vědecko-zahradnický: orgán zahradnického spolku Flora v Praze. Praha: Vilímek, 1884/2, s. 27–29.

67 MACHOVEC, J.; JAKÁBOVÁ, A.: Sadovnické květinářstvo. Nitra: Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre vo Vydavateľstve SPU, 2006, 25 s.

68 SKALSKÝ, R.: *Život a dielo významné osobnosti českého trvalkářstva: Markéta Müllerová*. Diplomová práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2011, s. 69, s. 11–16.

*harmonický přechod k ploše trávnikové. Nicméně však i při užití k vytvoření samostatných skupin, rabat docilují pereny účinnu zcela pozoruhodného. (...). Lze jenom vítati, že význam peren po této stránce dochází nyní náležitého a zaslouženého ocenění. Prospěje to zahradnictví, neboť genre tento zahradnictví našemu získá nové a zajistí dosavadní jeho milovníky. Perenami lze docílit totiž trvalého květenství význačných míst v zahradě od jara až do samého téměř zámrazu. (...).*⁶⁹

Perenové rabato s tvarovanou obrubou z *Buxus sempervirens*, Tarouca, A. E. S. – Schneider, C. (1922).

V době existence první republiky se ustálily typy trvalkových úprav do podoby rabat, plnosadeb, obrub, skupin a partií. Při zakládání převládal pravidelný půdorys záhonů s geometrickým vnitřním členěním (častěji) nebo paletovitým členěním. Používání jednotlivých druhů trvalek se takřka neopakovalo, neboť se používal neobyčejně bohatý sortiment domácích i introdukovaných trvalek. Většina trvalkových výsadeb byla vnitřně stupňovitá, výjimečně se jednalo o rozvolněné skupiny. Objednateli bylo vyžadováno bohaté kvetení po celou dobu vegetační sezóny. Při jejich výběru byly rozhodující vzhledové vlastnosti. Využíval se hlavně sortiment klasických záhonových trvalek s velkým počtem odrůd, které v našich klimatických podmínkách vyžadovaly pro zdárné pěstování nepřetržitou péči. Trvalky se stávaly nejoblíbenější skupinou květin se širokými možnostmi uplatňování.⁷⁰

„Marně bychom hledali náhradu za trvalky v jiných rostlinách pro zahrádky. Kdybychom vysázeli skupiny nebo záhony růží, vybrané jiřiny, z letniček, kolik jich známe a co se nám zvláště líbí, kdybychom vysázeli řadu šeríků nebo jiných okrasných keřů,

⁶⁹ HAASE, E.: O perenách, jich užití v sadovnictví a výběru. *České zahradnické listy*, roč. IX, č. 17, 1912, s. 197–198.

⁷⁰ BÍNOVÁ, L.: *Rozbor použití trvalek v sadovnické tvorbě se zaměřením na veřejnou zeleň*. Kandidátská disertační práce. Lednice: Agronomická fakulta Vysoké školy zemědělské v Brně, 1982, s. 135, s. 45–59.

*působících květem, přece bychom naposledy postrádali některé trvalky, které nám mile doplňují sortimenty jiného rostlinstva.*⁷¹

Způsoby použití trvalek v zahradách

Rabato – *perenový záhon* bychom mohly považovat za nejoblíbenější typ trvalkové skupiny v zahradách první republiky.

Rabatem byl označován libovolně dlouhý, ale nanejvýše 1,5 m široký záhon, který se táhne rovnoběžně s cestou a bývá nejčastěji směsí rozmanitých květin osázen. V případě, že byly takovéto záhonky užší, vinoucí se jako stuhy podél dlouhých, rovných nebo křivolakých cest, označovaly se květinovým věncovým – guirlandou nebo bordurou. V obou případech bylo osázení rozdílné. Používalo se buď jen rostlin jednoletých nebo jen vytrvalých, případně obou pohromadě a podle okolnosti se vysazovalo v pozadí nebo uprostřed rabata řada polokmenných dřevitých rostlin, jako růží, šeříků apod. V takovémto případě sázely se obyčejně vytrvalé rostliny jednotlivě; vyšší do zadu nebo do středu, nižší do popředí, letními květinami se pak vyplňovaly všechny zbylé mezery, a to rovněž tak, aby byly hojně promíchány. Širší záhony byly tvořeny pěti řadami, užší pak řadami třemi květin.⁷²

Způsob zakládání rabat byl odvozen z anglických vzorů, kde téměř každá zahrada měla své „border“ čili rabata, a z Německa, kde podél střední cesty byly zimostrázem ohraničeny perenové záhony. Na rabatech byly trvalky zdánlivě nepravidelně smíchány, ve skutečnosti byly vysazovány s ohledem na vzrůst, olistění a dobu květu tak, aby byly nejen od jara do podzimu v květu, nýbrž se kladl důraz na jednotlivé barevné kombinace květů. Významným předpokladem byla volba druhů a odrůd způsobem, který vylučoval existenci prázdných míst na záhonu po odkvětu trvalky. Problém určitého nedostatku kvetoucích trvalek v jarním období byl vyřešen vhodnými kombinacemi hlíznatých a cibulnatých rostlin (*Galanthus*, *Leucojum*, *Scilla*, *Tulipa*, *Narcissus*, *Hyacinthus*, apod.). Výjimkou nebyly také kombinace s letničkami a dvouletkami. Umístění raba v zahradě bylo významné s ohledem na seskupení trvalek podle výšek.⁷³ Perenová rabata bylo doporučováno situovat u zdí a plotů, do předzahrádek, k maskování přechodů mezi užitkovou a okrasnou částí, před keřové skupiny a podél cest. Výborně se vyjímal před živými ploty z tmavých druhů (*Taxus*, *Thuja*). Šířka rabata se řídila podle velikosti a délky zahrady. Doporučována byla šířky 2 m, přičemž by rabato nemělo být užší než 1 m. U velkých zahrad nebylo výjimkou vidět i rabata široká 5 m.⁷⁴ Každé rabato bylo zvláštním způsobem ohraničeno, k tomu se používal nejčastěji trávnickový pruh (40–50 cm široký), kameny, železné obruby nebo zimostrázové plůtky. Tvořil-li obrubu pouze trávnickový pruh sázely se po okraji

71 TĚŠITEL, J. J.: K použití trvalek v zahradách. *Naše zahrádka*, roč. XXVI., č. 4, 1937, s. 49.

72 FULÍN, M.: *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé: pereny či ostálky*. V Praze: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1925, s. 292, s. 28–39.

73 V případě jednostranného rabata byly do pozadí voleny nejvyšší trvalky. Na oboustranném rabatu byly nejvyšší trvalky sázeny doprostřed.

74 Vzorník 17 různých způsobů osazení trvalkových rabat včetně 400 rodů peren uvádí např. VANĚK, 1925.

Perenové rabato v zahradě p. Lefnera v Ostroměři. (Obruba je vysazena z *Viola cornuta* G. Wermig, *Saponaria ocymoides* a *Arabis alpina*), Vaněk, J. (1925).

tzv. obrubové trvalky. Ve formálních zahradách měla být obruba vysazena z jednoho druhu (*Armeria Laucheana*, *Heuchera*, *Arabis*, *Aster alpinus superbis*, *Iberis sempervirens*, *Viola cornuta* Wermig, *Saponaria ocymoides*, *Phlox aj.*). V případech, kde bylo nutné dbát přesných kontur doporučovala se smíšená kombinace s postupným nakvétáním jednotlivých druhů. V případě, že byla obruba tvořena zimostrázovým nízkým plůtkem obrubové trvalky se nepoužívaly a začínalo se s výsadbou první řady trvalek dorůstající výšky 20–30 cm. Pro osazení rabata se používaly trvalky, dle výšky, ve třech a více řadách. První řada vedle obruby se vysazovala druhy vysokými 20–30 cm, druhá 40–70 cm vysokými a třetí řada osazovala trvalkami dorůstajícími 70 cm a více. V případě větších šířek mohlo být voleno více řad v dalších výškách.⁷⁵

Některé zásady pro tvorbu perenových rabat stanovil Karl Foerster⁷⁶ jehož dílo je možné považovat za důležitý inspirační zdroj. V knize se zabýval výškovým členěním perenových rabat, zásadami barevného uspořádání a jejich celkovou kompozicí. Uvádí příklady používaných typů trvalkových rabat (paletovitě členěné, stupňovité, jednostranné, oboustranné...).

Perenovým rabatům je věnována pozornost také v obsáhlé knize Emanuela Silva-Tarouci a Camillo Schneidera z roku 1922.⁷⁷ Autoři v kapitole o trvalkách určených pro architektonicky zakládané zahrady uvádějí, mimo jiné, několik příkladů

⁷⁵ VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362, s. 308–310.

⁷⁶ FOERSTER, K.: Vom Blütengarten der Zukunft. Verlag der Gartenschönheit, Berlin 1922, 128 s.

⁷⁷ TAROUCA, S.; SCHNEIDER, C.: *Unsere Freiland-Stauden. Anzucht, Pflege und Verwendung aller bekannten in Mitteleuropa im freien Kulturfähigen ausdauernden Krautigen Gewächse*. Hölder-Pichler-Tempsky, a.g. Wien, 1922, 417 s.

květinových rabat. Kromě již zmiňovaných oboustranných a jednostranných, uvádějí také příklady jarních, letních, podzimních a stálých rabat, včetně několika příkladů možného použití sortimentu.

„K osázení rabata hodí se všechny prostředně vysoké květné pereny. Nezpůsobitelné jsou hlavně ty značných rozměrů do šířky a výšky nabývající druhy a naopak též i zcela nízké, chabé. Při osazování dlužno především k době květu jednotlivých rostlin přihlížeti, aby současně květu byly stejnoměrně rozděleny a po odkvetení a odumření stvolů nenastaly příliš patrné mezery. (...). Skoro vždy bývají záhonky lemovány podél cesty pruhem trávníku, jehož šířka řídí se dle velikosti celé plochy, nemá však nikdy býti nad 1 m širší aniž užší 25 cm. Výjimečně bývají někdy záhonky lemovány vrstvou kamenů nebo některou, trvalou obrubu tvořící, vytrvalou rostlinou, při které se na květ méně přihlíží. Je-li obruba kamenná, tu hodí se dobře k lemování trochu plazivé rostliny, jako *Sedum spurium*, *Vinca minor*, *Stachy lanata* apod. K vytvoření trvale zelené prosté obruby kol rabat hodí se nejlépe nízký *Buxus*, břečtan, případně též *Iberka sempervirens*, *Armeria maritima*; obyčejný drobný *Dianthus plumarius* neb *D. caesis* a některé *Saxifraga*.“⁷⁸

Součástí květinového rabata mnohdy tvořila tzv. obruba, která se vytvářela z nízkých polštářovitých trvalek.

„To, co za obvyklých poměrů v zahradách zaujímá okrajový trávník, nutno při celoplošné sadbě osázeti rostlinami zvláštními, pro ten účel předem vyhlédnutými. Pereny obrubové zaujímají ve velké rodině rostlin zcela vymezené postavení, jichž užití je na určitá místa vázáno a zase naopak, nedají se libovolně nahradit, jsou to ponejvíce rostliny hustého, drobného a nízkého vzrůstu, které ponejvíce stěsnané podušky listoví tvoří, jen menší počet z nich má také větší listy, vždy však v těsnější chomáče shloučené.“⁷⁹

Květinové obruby se používaly v místech, kde nehraničil trávník přímo s cestou a okraje byly ožívovány lemováním vhodnými rostlinami. Tyto rostliny zabraňovaly sesypávání zeminy do cest a současně je zdobily. Byly sázeny do jedné nebo více řad. Výsadba byla provedena jako jednotná pravidelně v řadách nebo ve shlukách či jednotlivě střídavě.

Doporučený sortiment peren pro obruby záhonů, Fulín, M. (1925), Vaněk, J. (1925)

Doporučené pereny pro obruby (FULÍN, 1925)

Na plné slunce	Do polostínu	Do stínu
<i>Teucrium Chamaedrys</i>	<i>Aster alpinus</i>	<i>Bergenia crassifolia</i>
<i>Satureia montana</i>	<i>Iris pumila</i>	<i>Lysimachia nummularia</i>
<i>Heuchera sanguinea</i>	<i>Phlox amoena</i>	<i>Ajuga reptans purpurea</i>
<i>Cerastium tomentosum</i>	<i>Viscaria splendens</i>	<i>Asarum europaeum</i>
<i>Thymus serpyllum</i>	<i>Armeria montana</i>	<i>Pulmonaria sacharata</i>
<i>Pyretrum Tschibatschevi</i>	<i>Laucheana</i>	
<i>Sedum spurium</i>	<i>Arabis alpinus</i>	
<i>Sedum sexangulare</i>	<i>Phlox setacea</i>	

⁷⁸ FULÍN, M.: *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé: pereny či ostálky*. V Praze: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1925, s. 292, s. 28–39.

⁷⁹ Tamtéž.

Doporučený sortiment peren pro obruby záhonů, Fulín, M. (1925), Vaněk, J. (1925)

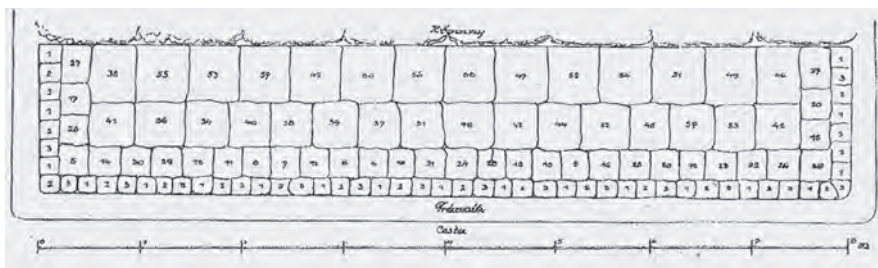
Sempervivum	Arenari caespitosa
Trifolium repens	Aubrieta deltoidea
Festuca crinum ursi	Herniaria hirsuta
Stachys lantana	Antenaria tomentosa

Doporučené pereny na obruby (VANĚK, 1925)

Pro výslunní		Do stínu
Allysum saxatile	Molinia coerulea	Anemone hepatica
Antennaria tomentosa	Phlox setacea lilacina	Asarum europaeum
Arabis alpina	Saxifraga caespitosa	Epimedium alpinum
Arabis alpina grandiflora	Rhei superba	Epimedium niveum
Arrhenatherum bulbosum	Sedum Telephium compactum	Epimedium sulphureum
Armeria maritima	Thymus serpyllum splendens	Funkia
Campanula carpathica compacta	Tunica saxifraga	Molinia coerulea
Aubrieta hybrida	Veronica orientalis	Primula vulgaris
Dianthus caesius	Vinca minor	Primula auricula / polostín/
Dianthus pulmonarius	Viola cucullata	Saxifraga irrigua / polostín/
Erica carnea	Iris pumila	Veronica gentianoides / polostín/
Epimedium macranthum		Vinca minor
Iberis sempervirens		Viola cucullata

Takové obruby přispívají také – bylo-li užito vhodných rostlin k výzdobě celé zahrady – ba mnohem více, než stále ještě užívané, nevkusné mrtvé hmoty, jako jsou kameny, škvára skelná apod. Od rostlin takových žádáme, aby rostly pravidelně, aby se hustě urůstly, byly nízkého vzrůstu, nebyly choulostivé a zůstaly ve vyměřených jim mezích.⁸⁰

Martin Fulín uvádí v knize *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé* z roku 1925 dva způsoby osazení obrub. Označovány jsou jako anglický a německý způsob. V Anglii se vysazovaly rostliny do shluků střídavě do dvou nebo čtyř řad, vždy jen asi 5 stejných rostlin. Oproti tomu tvořil v Německu celou řadu vždy jen jediný druh.⁸¹

Osazovací plán perenového rabata s keřovým pozadím, Mácl (1924)

80 VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362, s. 298–299.

81 FULÍN, M.: *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé*: pereny či ostálky. V Praze: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1925, s. 292, s. 28–39.

Jednostranné perennové rabato s keřovým pozadím (Mácl, 1924)

Obruba		
1 Saponaria ocimoides	2 Arabis alpina	3 Viola cornuta, Gustav Wermig'
Řada I.		
4 Aster ‚Oktoberkind‘	13 Delphinium chinense cineraria	22 Geum Mrs. Bradshaw
5 Aster Amellus ‚Preciosa‘	14 Astilbe jap. Gladstone	23 Helleborus hybridus
6 Hemerocallis ‚Middendorfi‘	15 Statice tatarica	24 Trollius hybridus
7 Incarvillea ‚Delavayi‘	16 Anemone	25 Dianthus
8 Geum coccineum semiplenum	17 Aster alpinus superbus	26 Stachys lanata
9 Aster alpinus ‚Goliath‘	18 Bergenia crassifolia	27 Epimedium alpinum
10 Campanula Humosa	19 Brunella Webbiana	28 Leucanthemum ‚Čes. píseň‘
11 Campanula Moerheimii	20 Doronicum caucasicum	29 Nepeta Mussinii
12 Delphinium cashmerianum	21 Funkia Fortunei	30 Papaver nudicaule
Řada II.		
31 Aquilegia Skinneri	37 Hemerocallis ‚Orange Man‘	43 Astilbe ‚Lachskönigin‘
32 Centaurea montana sulphurea	38 Iris germanica ‚Fürstin Lonyay‘	44 Polemonium
33 Chelone barbata	39 Monarda didyma	45 Coreopsis ziniaeflora
34 Coreopsis grandiflora	40 Scabiosa caucasica	46 Phlox decussata
35 Dicentra spectabilis	41 Gaillardia grandiflora	
36 Oenothera speciosa	42 Paeonia chinensis	
Řada III.		
47 Aster Purity	51 Coreopsis Eldorado	55 Tritoma uvaria
48 Astilbe Arendsi ‚Amethyst‘	52 Achillea eupat. Park var.	56 Solidago aurea
49 Papaver orientale	53 Delphinium Belladonna	57 Helianthus multiflorus
50 Lysimachia grandiflora	54 Helenium Julisone	58 Aconitum nepelus bicolor

pozn. názvy trvalek jsou ponechány v doslovné citaci

Martin Fulín uvádí ve stejné knize jako další způsob použití trvalek formou tzv. *plnosadby*, kterou bychom mohly dle jeho textu označit za výsadbu při níž se nepoužívá jiných vegetačních prvků (zejména trávniku) a trvalkové výsadby vyplňují celý prostor. Nebo tento pojem používá pro označení trvalkové výplně nepravidelných záhonů. Plnosadba byla sestavena z maximálního počtu druhů nízkých i vysokých trvalek. Doporučovalo se střídání košatějších rostlin se štihlými.

„Všechny tyto vytknuté plochy v zahradě lze osázeti výhradně perenam, že však výběr takových, jež by po celé léto kvetly a zahradu v plné kráse udržovaly, je nad pomyslení obmezený, nutno sáhnouti k hodně pestré směsi. Co nejrůznější směs má vždy před jednotnou sadbou tu výhodu, že v každé době stojí některé z rostlin v plném květu, jiné pak zase do květu vystávají, tak že mezery po vstalé odkvétáním jednotlivých trsů snadně se dají zakryti, nikdy vrchu nad oněmi v plné svěžesti nenabudou a celek je stále ve floru. (...)“⁸²

Stále byly uplatňovány *samostatně stojící trvalky – solitéry*, což byly pereny které se vyznačují zvláštním vzrůstem, pěknými listy nebo bohatým květenstvím. Sázely se jednotlivě do trávniku nebo vždy několik po hromadě (3–5), vždy v lichém počtu.⁸³

⁸² Tamtéž.

⁸³ VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362, s. 294–295.

**Květinová plnosadba se středovou travnatou cestou, Tarouca, A. E. S. –
Schneider, C. (1922).**

**Zahrada u vily p. Helmicha v Hlubočepích se soliterními květinami vysázenými
v trávniku, Česká Flora (3/1898).**

„Ke květinovým skupinám ať již z rostlin vytrvalých nebo letních, jsou-li položeny do trávníku, patří tu i tam rozestavené jednotlivé rostliny, jichž úkolem je vedle upoutání pozornosti pozorovatele na sebe samu jednak celkový pohled v několik částí dělit a za druhé přechod k jakémukoli dalšímu útvaru usnadnit. Po výtce berou se rostliny k osamocení jen takové, které větších rozměrů nabývají a ladný tvar bez pomoci pěstitele narůstají, mohou to být rostliny ornamentální – velkolisté – nebo i kvetoucí.“⁸⁴

V zahradách byly používány dva základní způsoby uplatnění soliterních trvalek. Samostatně stojící trvalky, které měly konkrétní skupinu doplňovat (provázet) – v tomto případě se samostatně stojící rostliny vysazovaly po stranách skupiny poměrně blízko, vždy jedna rostlina na každé straně nebo několik rostlin stejného druhu. Při použití více druhů bylo doporučováno vybírat druhy alespoň podobných vzhledových vlastností. Trvalky pro tento způsob měly být kvetoucí, nikoli však příliš velké. Druhým příkladem bylo použití samostatných rostlin v trávníku bez vazby na konkrétní skupinu. Pro tento způsob byly voleny rostliny mohutné – čím více v ústraní, tím větší. Pro použití více samostatných rostlin pohromadě, platilo také pravidlo, že mají být voleny z jednoho druhu. Pro osamocené rostliny v trávníku, blíže cest, byly vybírány drobnolisté ornamentální byliny (traviny, lilie, okoličnaté).⁸⁵

Sortiment rostlin pro soliterní umístění v trávníku, Fulín, M. (1925), Vaněk, J. (1925)

Rostliny pro samostatné umístění v trávníku (Fulín, 1925)

Z ornamentálních velkých	Z travin	Z ornamentálních s peřestými listy	kvetoucí, větší	kvetoucí, menší
Heracleum	Arundo Donax	Asparagus verticillatus	Bocconia cordata	Helenium
Rheum	Dactylis glomerata	Ferula	Aster (celá řada)	Clematis
Acanthus	Elymus	Ligusticum	Echinops	Lupinus
Rhaponicum pulchrum	Eulalia	Meum	Helianthus	Paeonia
Rumex Fischer	Gymnothrix	Peucedanum	Cirsium	Papaver orientale
Symphytum asperinum	Gynerium	Tanacetum crispum	Althea	Polygonum amplexi.
Xanthogalum sibiricum	Phalaris arundinacea		Lavatera thuringiaca	Phlox decussata
Verbascum pannosum	Tritoma uvaria		Gypsophyla	Desmodium
Centaurea nervosa	Yucca filamentosa		Malva alcea	Pyretrum roseum

Soliterní pereny do trávníku (Vaněk, 1925)

Aconitum	Funkia	Lilium	Rudbeckia
Anemone japonica	Gunnera	Lupinus	Solidago
Artemisia lactiflora	Helenium	Paeonia	Spiraea
Astilbe	Helianthus	Phlox decussata	Tritoma

⁸⁴ FULÍN, M.: *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé: pereny či ostálky*. V Praze: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1925, s. 292, s. 28–39.

⁸⁵ Tamtéž.

Sortiment rostlin pro solitérní umístění v trávniku, Fulín, M. (1925), Vaněk, J. (1925)

Bacconia jaonica	Heracleum gigantheum	Polygonum polystachium	Yucca filamentosa
Delphinium	H. mantegazzianum	Rheum palmatum	Althea /poloperena/
Eremurus	Liatris	R. tangutisum	Verbascum/poloperena/

pozn. odborné názvy trvalek včetně rozdělení do jednotlivých skupin je ponecháno v doslovné citaci

Trvalky vysazované ve velkých skupinách byly označovány jako *partie*, do kterých se seskupovaly rostliny se stejnými stanovištními nároky.

„Tvoří-li takové sestavení rozličných rostlin skupinu trávnikem nebo obrubou přesně ohraničenou, zve se partií uzavřenou, skládá-li se však obrazec ze samých jednotlivostí – osamocených – rostlin v drnu rozložených, tu stává se partií taková otevřenou. Nejčastěji však bývají oba způsoby užití peren spojeny. Pozadí tvoří skupina uzavřená, z předu však vytrácí se v jednotlivé rozběhlé solitaires.“⁸⁶

Do pozadí partie se většinou umísťovaly vysoké trvalky a naopak v popředí rostly nízké polštářovité druhy nebo se po celé ploše rozmístily vysoké druhy a prostor mezi nimi se vyplnil nízkými. Osazovaly se dvěma různými způsoby. Stupňovité uspořádání respektovalo sestupné osazení rostlinami od nejvyšších trvalek v pozadí až po polštářovité druhy vysazené nejbliže pozorovateli. Jiným typem byla nepravidelná výsadba po celé partii vyššími trvalkami a do zbylých prostor se vysazovaly nižší trvalky.

Objevovalo se také uplatnění trvalek v partiích kapradinových, vřesovištní, bažinatých či stepních.

Trvalková partie lemující travnatou plochu, Kumpán, J. (1938).

86 Tamtéž.

Alpina či *skalky* byly ve sledovaném období velmi oblíbené. Např. Josef Vaněk rozlišuje pojem *alpinum* od *skalky*.⁸⁷

„*Alpinum* v pravém slova smyslu znamená vlastně skalní partii, na které jsou vysázeny výhradně rostliny z Alp, kdežto skalní partie nebo krátce *skalka* jest pojem daleko širší, zde se nehledí na domovinu tak přesně a vysazují se rostliny, které rostou na horách, kopcích a skalkách. Mnohdy mají skalní partie zcela praktický účel, např. upevniti svah, nebo něco zakrýti; v tom používáme také vyšší rostliny.“⁸⁸

O velké oblibě skalek, alpin, skalních partií, květinových zídek a teras svědčí množství knih, které byly k dostání na trhu.⁸⁹ Hojně bylo o alpinech a rostlinách vhodných pro *skalky* informováno také v dobových periodících.

Úprava terasovité zahrady Gustava Jaroška suchými zídkami, Dalečín, Pavelcová, R. (2011).

Častým způsobem použití trvalek bylo vytváření *podrostu pod stromy a keři* nebo *dočasného podrostu mezi nově vysazenými dřevinami*. Tato místa se osázovala směsí trvalek a cibulnatých rostlin a zbývající plochy se osely speciální travní směsí stínomilných trav (např. *Poa nemoralis*, *P. pratensis*, *Agrostis stolonifera*, *A. cania*, *Koeleria cristata*, *Cynosurus cristatus*, *Festuca heterophylla*).

⁸⁷ S ohledem na rozsah příspěvku není tomuto vegetačnímu prvku věnována bližší pozornost.

⁸⁸ VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362, s. 307–308.

⁸⁹ WOCKE, E.: *Die Kulturpraxis der Alpenpflanzen und ihre Anwendung im Steingarten und Alpinum*. 3. vollst. neu-bearb. Aufl. Berlin: Paul Parey, 1940, s. 367; VANĚK, J.: *Alpinum v zahradě*. Chrudim: *Zahrada*, 1941, 12 sloupců; BERGER, Landefeldt, U.: *Der Wasserhaushalt der Alpenpflanzen*. Stuttgart, 1936, s. 81; WOCKE, E.: *Der Steingarten: seine Anpflanzung und Pflege*. Berlin: Parley, 1926, 130 s.; KAVKA, B.: *Zakládání alpin v domácích zahradách: Stručný popis, volba, vysazování, pěstování a rozmnožování alpinek...* Praha: Zemědělské nakladatelství A. Neubert, 1931, s. 132; a mnohé další.

Trvalky se využívaly také jako *náhrada trávniku* v extrémních podmínkách. Neobvyklým typem trvalkové úpravy byla tzv. japonská louka (rajský pažit, japonský květinový pažit), která měla být stylizací louky neustále kvetoucí a měnící se.⁹⁰ Japonské louky byly doporučovány do veřejných, lázeňských, zámeckých parků a větších zahrad.

Tab. 004 Sortiment vhodný do podrostu stromů a keřových partií, Fulín, M. (1925)

Aconitum	Lysimachia	Digitalis grandiflora	Prenanthes
Actaea	Melittis	Epilobium	Prunella
Adoxa	Meum	Epimedium	Pulmonaria
Aegopodium	Mimulus	Geranium	Ranunculus
Ajuga	Omhalodes	Hypericum	Hepatica
Alchemila	Orobus	Lilium Martamaria	Aquilegia
Anemone nemorosa	Oxalis	Tusilago	Arum
Lithospermum	Paris	Viola cornuta	Asarum europaeum
Luzula	Petasites	Vinca minor...	Asperula
Lychnis viscaria	Phyteuma	Primula	Convalaria...
Cibuloviny			
Allium odoratum, A. ursinum	Bulbocodium	Galanthus	Muscari
Allium Molly, A. paradoxum	Crocus	Gagea	Ornithogalum
Colchicum autumnale	Erythronium	Leucojum	Scilla
Narcisusu	Coridalis	Erantis	

Tvorba trvalkových úprav tohoto období se u různých autorů (M. Fulín, A. Mácl, J. Vaněk, J. Kumpán, Těšitel, Foerster...) řídila stejnými kompozičními zásadami a byla ovlivňována německými a anglickými vzory.

Kromě neznámějších architektů, kteří používali ve svých návrzích hojně trvalky – Josef Vaněk, Josef Kumpán a Otokar Fierlinger,⁹¹ jejichž převážná část tvorby se odehrála právě v meziválečném období – byla významnou propagátorkou trvalkových výsadeb zejména zahradní architektka *Markéta Müllerová (1898–1981)*.

Markéta Roderová-Müllerová absolvovala Vyšší zahradnickou školu v Lednici na Moravě (1919) a pracovala v tamním zámeckém zahradnictví. Externě studovala na prestižní Vysoké škole zahradnické v Berlíně-Dahlemu (1920–1921) a v Německu pracovala mj. v botanické zahradě v Mnichově. V letech 1921–1927 působila v zahradnictví velkostatků Výšovice u Prostějova a v letech 1928–1942 i po válce v Olomoučanech u Blanska v zahradnictví bratří Schützů, kde se zaměřila zejména na trvalky a jejich šíření do zahrad.⁹² Později se podílela na zahradnickém vzdělávání studentů Vysoké školy zemědělské v Brně (dnes Mendelovy univerzity v Brně).

⁹⁰ Semenářské firmy prodávaly speciální osevní směsi trvalkových, letničkových a travních semen.

⁹¹ Tvorbě uvedených architektů byla věnována pozornost např. v: ZÁMEČNÍK, R.: Zahradní architekti první republiky. *Zprávy památkové péče*, roč. 73, č. 4, 2013, s. 309–316; ZÁMEČNÍK, R.: Otokar Fierlinger (1888–1942): Inspirační zdroje a východiska pro tvorbu. *Prameny a studie*, č. 51, 2013, s. 4–55; STEINOVÁ, Š.: Josef Kumpán – zahradní architekt. *Prameny a studie*, č. 51, 2013, s. 56–89.

⁹² ČERNÁ, I.; ČERNOUŠKOVÁ, D.: *Mies v Brně: vila Tugendhat*. Brno: Muzeum města Brna, 2012, s. 285, s. 96–114.

Jediným písemným dokladem, který zprostředkovává možnost poznat principy tvorby Markéty Müllerové je část knihy Naše trvalky,⁹³ kde popisuje základní principy tvorby a příklady použití trvalek s příklady vhodných kombinací rostlin a vlastní článek Používání trvalek ve veřejné zeleni.^{94 95}

Brněnská zahradní architektka Markéta Müllerová je známá hlavně svým spoluautorským podílem na návrhu a založení zahrady vily Tugendhat. Ve 20. a 30. letech se stala autorkou i jiných vilových zahrad v Brně. Často spolupracovala s brněnským architektem Otto Eislerem.⁹⁶

Během druhé světové války upadalo celé zahradnictví společně s trvalkovou produkcí. Jejich používání pokleslo a už nikdy nedosáhlo svojí meziválečné popularity. Přestože se trvalky používaly hojně i po druhé světové válce, již nikdy nebyla v naší zemi zaznamenána tak pestrá nabídka trvalek, jako tomu bylo v době mezi světovými válkami.

Květinový parter v zahradě vily Stiassni v Brně osazený trvalkami, 30. léta 20. stol., Archiv Muzeum města Brna.

⁹³ MACHALA, F.: Naše trvalky. 2., dopln. vyd. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1964, 398 s.

⁹⁴ MÜLLEROVÁ, M.: Použití trvalek ve veřejné zeleni. Ovocnictví a zelinářství, roč. 1, č. 6, 1953, s. 130–131.

⁹⁵ SKALSKÝ, R.: Život a dílo významné osobnosti českého trvalkářství: Markéta Müllerová. Diplomová práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2011, s. 69, s. 34–35.

⁹⁶ ČERNÁ, I.; ČERNOUŠKOVÁ, D.: *Mies v Brně: vila Tugendhat*. Brno: Muzeum města Brna, 2012, s. 285, s. 96–114.

Prameny a literatura

- BABIČKOVÁ, V.: *Německé trvalkářství – historický vývoj a soudobé tendence v použití trvalek*. Bakalářská práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2007, s. 5.
- BÍNOVÁ, L.: *Rozbor použití trvalek v sadovnické tvorbě se zaměřením na veřejnou zeleň*. Kandidátská disertační práce. Lednice: Agronomická fakulta Vysoké školy zemědělské v Brně, 1982, s. 135.
- ČERNÁ, I.; ČERNOUŠKOVÁ, D.: *Mies v Brně: vila Tugendhat*. Brno: Muzeum města Brna, 2012, s. 285.
- ČVANČARA, F.: *Zemědělské školství v Československé republice a jeho statistika za školní rok 1920/21*. Praha: Ministerstvo zemědělství, 1922.
- DVOŘÁK, J. a kol.: *Průhonický zámek a park, dílo přírody a lidského ducha*. Katalog pamětní síně hraběte Arnošta Emanuela Silva-Taroucy. Botanický ústav Akademie věd ČR. Průhonice: 2005.
- THOMAYER, F. J.: Květiny trvalé (pereny). *Flora: časopis vědecko-zahradnický: orgán zahradnického spolku Flora v Praze*. Praha: Vilímek, 1884/2, s. 27–29.
- THOMAYER, F., J.: Květinová skupina s mozaikovou obrubou. *Česká Flora*, č. 3, 1894, s. 55–56.
- FOERSTER, K.: *Vom Blüetengarten der Zukunft*. Verlag der Gartenschönheit, Berlin 1922, 128 s.
- FULÍN, M.: *Květiny zahradní v zimě venku vytrvalé: (pereny či ostálky): návod ku pěstění a použití jich v zahrádkách, zahradách i sadech : rukověť pro každého milovníka zahradnictví a přátele květin*. V Praze: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1925, s. 292.
- HAASE, E.: O perenách, jich užití v sadovnictví a výběru. *České zahradnické listy*, roč. IX, č. 17, 1912, s. 197–198.
- JEKYLL, G.; WEAVER, L.: *Gardens for small country houses*. London: Country Life, 1927, 260 s.
- KOLUCH, P.: *Historie zahradnického školství v českých zemích*. Disertační práce. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 1999, s. 124.
- KORDIOVSKÝ, E. a kol.: *Městečko Lednice*. Pro obec Lednici vydala Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Lednice: 2004, s. 598.
- KRÝSA, J.: Ulehčování prací osazováním zahrad trvalkami. *Československé zahradnické listy*, roč. XXII., č. 29, 1925, s. 229–230.
- KUMPÁN, J.: *Novodobé zahrady*. Praha: Vydavatelství Národohospodářských publikací V. J. Procházky, 1938, s. 95.
- MÁČL, J.: Perenové rabato podél cesty, v pozadí křoviny. *Zahrada*, roč. XIX., sešit 2, 1924, s. 17–19.
- MACHOVEC, J. – JAKÁBOVÁ, A.: *Sadovnické kvetinarstvo*. Nitra: Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre vo Vydavateľstve SPU, 2006, s. 87.
- MACHOVEC, J.: Sortiment rostlin pro sadovnickou tvorbu ve 20. až 30. letech dvacátého století. *Zahrada-park-krajina*. 2002, č. 5, s. 17–20.
- MARTÍNEK, J.: *Bylinné lemy dřevinných vegetačních prvků: problematika jejich navrhování, zakládání a následné údržby*. Disertační práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně., 2004, s. 99.
- MÜLLEROVÁ, M.: Použití trvalek ve veřejné zeleni. *Ovocnictví a zelinářství*, roč. 1, č. 6, 1953, s. 130–131.
- OTTOMANSKÁ, S.: *Použití dřevin ve vybrané etapě vývoje zahradního umění: (přelom 19.–20. století na území východních Čech)*. Disertační práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2011, s. 165.

- PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ, B.: *Reakce zahradní tvorby na secesi, kubismus a funkcionalismus*. nepublikováno, nestránkováno.
- PAVELCOVÁ, R.: *Vila Gustava Jaroška*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2011, s. 84.
- PHILLIPS, R.: *Das moderne englische Haus*. Stuttgart: Julius Hoffmann, 1927, xv, 192 s.
- SALAŠ, P.; LUŽNÝ, J.: *Stručná historie zahradnictví I*. Brno: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, 2006, s. 75.
- SKALSKÝ, R.: *Život a dílo významné osobnosti českého trvalkárstva: Markéta Müllerová*. Diplomová práce. Lednice: Zahradnická fakulta Mendelovy univerzity v Brně, 2011, s. 69.
- TAROUCA, S.; SCHNEIDER, C.: *Unsere Freiland-Stauden. Anzucht, Pflege und Verwendung aller bekannten in Mitteleuropa im freien Kulturfähigen ausdauernden Krautigen Gewächse*. Hölder-Pichler-Tempsky, a.g. Wien, 1922, 417 s.
- TĚŠITEL, J. J.: K použití trvalek v zahradách. *Naše zahrádka*, roč. XXVI., č. 4, 1937, s. 49.
- TĚŠITEL, J. J.: *Pěstování květin v zahradách a zahrádkách*. 2., přeprac. a značně rozmnožené vyd. Praha: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1930. 196 s.
- TĚŠITEL, J. J.: *Pěstování květin v zahradách a zahrádkách*. Praha, 1923.
- VANĚK, J.: Nejkrásnější ozdobou zahrady jsou pereny: květiny zahradní vytrvalé, jich pěstění a upotřebení. Chrudim: *Zahradnická bursa*, 1925, s. 362.
- WAGNER, B.: *Základy sadovnické a krajinářské kompozice I*. : Historický vývoj. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1983, s. 257.

Archivní zdroje

- Sbírka map a plánů NPÚ GnŘ
Archiv Muzeum města Brna
Ústav biotechniky zeleně, Zahradnická fakulta MENDELU
Archiv NZM Praha

Dívčí zahradnická škola v Krči

The Horticultural School Girls in Krč

Ve 20. letech 20. století položila Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze spolu s ministerstvem zemědělství základy pro vznik dvouroční dívčí zahradnické školy v Praze Krči. Škola měla dívkám poskytovat teoretickou a praktickou přípravu v pomologii, zelinářství, květinářství. Svých dovedností mohly využít jako samostatné podnikatelky v zahradnickém oboru, ale i jako zahradnice-vychovatelky v různých ústavech sociální péče, v sanatoriích apod.

At the beginning of the 20th century laid the Czech Society for cultivation of horticulture in Prague together with the Ministry of Agriculture foundations for the emergence of a two girls gardening school in Prague Krči. School girls should provide theoretical and practical training in pomologii, vegetable, flower shop. His skills could be used as an independent entrepreneurs in the horticultural industry, but also as a gardener-educators in institutions of social care, nursing homes, etc.

Příspěvek vznikl na základě podpory při řešení DF13P010VV003 - Zahradně-architektonická tvorba v kontextu realizace cílů národního obrození během 1. Československé republiky, který naplňuje tematické priority TP 1.1 a TP 1.4 Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity, financovaného Ministerstvem kultury ČR.

Úvod

Dívčí zahradnická škola v Krči měla být jiná škola, než tehdejší hospodyňské školy. Jak opakovaně potvrdil dr. Edvard Reich, že „*hospodyňské školy měly za hlavní úkol připravovat k životu rodinnému a práci na venkově ve vlastním podniku zemědělském. Pro místa služební tyto školy (vyjma budoucích hospodyňských učitelek) buď vůbec nepřipravují, nebo jen zcela výjimečně.*“¹ Dívčí škola, připravená PhDr. Annou Berkovcovou, však tvořila výjimku. „*Tím, že přihlíží i k výcviku v pracích domácího hospodářství, upomíná na zemědělskou školu hospodyňskou, ale jinak je to speciální dvouletá škola odborná, připravující pro povolání zahradnické v takovém rozsahu, aby absolventky mohly být v tomto oboru výdělečně činny ať v podnicích vlastních, nebo na místech služebních.*“²

1 Věstník ČAZV, IV., 1928, s. 66-72.

2 Tamtéž

Základní archivní prameny

Historickým podkladem ke vzniku a vývoji Dívčí zahradnické školy v Krči jsou dva základní fondy. Převážná část pramenů mapující především vznik a první léta existence této školy jsou obsaženy ve stejnojmenném archivním fondu, jenž je součástí rozsáhlého archivního fondu Národního zemědělského muzea Praha. Písemnosti fondu se dají rozdělit na korespondenci, která úzce souvisí se vznikem školy, vedenou především s ministerstvem zemědělství a Českou společností pro zvelebování zahradnictví v Praze. Dále se zde nachází bohatá korespondence s řemeslnickými firmami, podílejícími se na stavbě internátu. Další archiválie se věnují převážně rozpočtům školy a investičním činnostem, které zde probíhaly v roce 1923. Mezi velmi cenné lze označit čtyři návštěvní knihy z let 1922 až 1950.

Další archivní fond, který významně dokresluje příčinu vzniku, samotný vznik a činnost školy, patří fond České společnosti pro zvelebování zahradnictví v Praze, uložený v Národním archivu. A nakonec v Muzeu jižního Plzeňska v Blovicích spravuje kromě jiného, pozůstalost blovické rodačky, průkopnice dívčího skautingu a především zakladatelky Dívčí zahradnické školy v Krči PhDr. Anny Berkovckové.

Společnost pro zvelebování zahradnictví

Dívčí zahradnická škola v Krči úzce souvisí s Českou společností pro zvelebování zahradnictví v Praze (dále jen Společnost). K založení Společnosti došlo schválením stanov zemským prezidiem ze dne 11. ledna 1844, č. j. 71 2751.³ Po schválení přepracovaných stanov guberniem při první valné hromadě, konané 15. února 1844 v Rohanském paláci v Praze, přijal Kamil Rohan funkci protektora a předsedy a jako tajemník Společnosti byl zvolen profesor botaniky Hynek Tausch. Společnost v té době čítala dvacet zakladatelů a 129 členů. V roce 1845 z podnětu Kamila Rohana a s jeho finančním přispěním Společnost zakoupila novou spolkovou zahradu o výměře 2 jiter a 222 sáhů.⁴ Spolková zahrada ležící při Betlémské ulici č. p. 433 v podstatě zabírala dnešní plochu botanické zahrady v Praze II. Později se zahrada rozšířila pozemky patřící zemskému fondu na konečnou výměru 13,153 sáhů, čímž Společnosti značně vzrostly výlohy spojené se splácením dluhu, s úpravou nově získaných pozemků a s placením daní. V roce 1868 stálo na zmíněných pozemcích zahrady devět skleníků, z toho jeden teplý. Tento rozvoj Společnosti byl umožněn jen značnou finanční podporou šlechtických členů, avšak i přesto finanční situace Společnosti nebyla zcela v pořádku. Kromě zmíněných finančních podpor a darů Společnost byla odkázána na příjmy, které vyplývaly z pořádání výstav a na členské příspěvky.⁵ V roce 1859 činil dluh

³ Národní archiv (dále pouze NA), f. Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze (1843–1928), inv. č. 54.

⁴ NA, f. Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze (1843–1928), inv. č. 58.

⁵ NA, f. Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze (1843–1928), inv. č. 54, v roce 1850: 2440

Společnosti celých 9350 zlatých. Téhož roku však Česká spořitelna umožnila převod dlužné částky na svůj účet a tak umožnila Společnosti splácení. Je však jisté zajímavé, že samotná Česká spořitelna byla členem Společnosti a přispívala značnými finančními dary.⁶ Bohužel v osmdesátých letech došlo k události, která svými důsledky znamenala pro Společnost vytvoření dalších finančních potíží, ze kterých se již nedostala. Šlo o výstavbu nového reprezentativního, výstavního skleníku, o kterém se ve Společnosti mluvilo již dříve. Náklady spojené s touto stavbou měly být hrazeny subwencemi, dobrovolnými dary, pořádáním výstav a pronajímáním nového skleníku i jiným spolkům k výstavním účelům. Myšlenka, která měla ve Společnosti mnoho odpůrců, mezi něž zpočátku patřil i Kamil Rohan musela být probojována. Za souhlasu ministerstva financí byla uspořádána akce vydáním 2500 podílů po 10 zlatých. Rohan sám, ač se domníval, že plánovaný podnik přivede Společnost do dluhů a hrozil i demisí, nakonec sám upsal podílů za tři tisíce zlatých.⁷ Pro stavbu zapůjčila městská rada pozemek o výměře 52 m² v Benátské ulici. Stavba byla v podstatě dokončena v zimě v roce 1882.⁸ V té době však Rohan rezignoval na funkci a během roku 1883 vystoupilo ze Společnosti celkem 184 členů, což samozřejmě negativně ovlivnilo finanční zajištění organizace. Tehdy se opět částečně situace vyřešila dary od šlechty, jejíž představitelé byli členy Společnosti. V roce 1892 vypověděl zemský výbor Společnosti další užívání pozemků, které patřily zemskému fondu a které Společnost užívala spolu s jejími pozemky. Díky tomu se zahrada začala členům Společnosti zdát příliš malá a současně se začali obávat, že by v budoucnosti bylo velmi těžké pozemky udržet, začali velmi intenzivně uvažovat o prodeji a o opatření si náhradní plochy. O rok později schválili prodej, který se uskutečnil konkrétně 20. ledna. Zahradu prodali státu za 200 000 zlatých, zároveň se Společnost rozhodla zakoupit pozemek v Dolní Krči od velkostatkáře Tomáše Welze o výměře 20 000 sáhů za 40 000 zlatých. Bohužel tímto rozhodnutím se do značné míry změnily podmínky pro činnost Společnosti, protože nově zakoupené pozemky byly pro většinu členů nedostupné. Kromě toho se na přelomu století dostala Společnost do velkých sporů s obchodními zahradníky, reprezentovanými Zemskou ústřední jednotou českých zahradníků, vedenou Leopoldem Baťkem.⁹ Zemská jednota českých zahradníků vytýkala Společnosti německy nevlastenecký charakter, její pasivitu v zahradnicko-odborných otázkách výdělečné snahy, poškozující živnostenské zahradníky. Zahradníci si však ještě stěžovali na zcela záporný postoj, který Společnost zaujala k jejich členským přihláškám. Výtka zahradníku byla oprávněná, protože Společnost tehdy vykazovala své jmění na 300 000 zlatých a v podstatě se omezila pouze na uspokojení svých členů, aby za své členské příspěvky obdrželi příslušnou kvótu v zahradě vypěstovaných rostlin. Ani její podpora poskytovaná externím žadatelům

zlatých, v roce 1860: 5091 zlatých, v roce 1870: 6853 zlatých, v roce 1880: 918 zlatých.

6 Národní archiv (dále pouze NA), f. Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze (1843–1928), inv. č. 54.

7 Tamtéž.

8 Tamtéž.

9 Leopold Baťka narozen 31. 10. 1869 v Pohořelcích u Napajedel, zemřel 1. 4. 1928 v Praze. Ředitel městských sadů v Praze, práce z oboru, redaktor časopisu „Naše zahrádka“.

o přiděl rostlin jednotlivým obcím, školám, ústavům, okrašlovacím spolkům nedosahoval jejich finančních možností. Touto podporou se však Společnost finančně značně vyčerpávala a proto již nepořádala vlastní výstavy, ani se neúčastnila dílčími expozicemi na mezinárodních výstavách.

Zde může vyvstat otázka, zda všechny výše zmíněné výtky byly zcela oprávněné anebo byly spíše motivovány Zemským ústředím jednoty českých zahradníků proniknout do Společnosti a využít ladem ležících finančních zdrojů pro své plány. Díky těmto sporům začalo ubývat členů, až si musela Společnost vzít v roce 1916 půjčku ve výši 200 000 K. Nejen tato půjčka přivedla Společnost do finanční tísně, ale i válečné škody na budovách a rostlinách v zahradě a ve sklenících. Z této svízelné situace se začalo hledat rozumné východisko. Jediné možné řešení se našlo v účelovém spojení s nově zřizovanou Dívčí zahradnickou školou. Společnost tak uspořádala 19. března 1922 v zasedací místnosti zemědělské rady mimořádnou valnou hromadu, kde se hlavním bodem jednání stalo zřízení vyšší dívčí zahradnické školy a změnu stanov. Společnost zde vyslovila přání zřídit školu, což byl *„významný krok ku předu, neboť škola tato v intencích naší Společnosti nemá vychovávatí snad jen zahradnice z povolání, nýbrž má daleko ušlechtlejší cíle: poskytnouti totiž našemu ženskému dorostu vedle všeobecného vyššího vzdělání také praktické vzdělání zahradnické, aby v budoucnu jako manželky zemědělců, majitelů rodinných domů apod. dovedly si své domácí zahrádky udržovati v náležitém stavu, aby šířily porozumění pro větší konsum zahradnických plodů a při tom nalezly smysl pro zdravou tělesnou práci ve volné přírodě.“*¹⁰

Vznikla tedy smlouva, kdy na jedné straně byl Československý stát a na druhé straně Společnost a kuratorium pro zřízení Dívčí zahradnické školy v Krči. Obě tyto instituce zastupoval advokát Dr. Alfréd Hrdlička, který současně předsedal Společnosti a kuratoriu školy. Touto smlouvou, uzavřenou v roce 1922 odevzdala Společnost Dívčí školy v Krči veškeré nemovitosti (zahrady, stavební parcely, budovy atd.) spolu s příslušným náradím a zahradnickým vybavením do bezplatného užívání Dívčí zahradnické školy na dobu třiceti let. Společnost se tak tedy vzdala práva na nemovitost zatíženou dluhem ve výši 200 000 Kč a vyhradila tak Československému státu předkupní právo. Současně se kuratorium Dívčí školy zavázalo za účelem zajištění dosavadních členských výhod členů Společnosti, že těmto členům, k jejich žádosti poskytne zdarma rostliny ve škole vypěstované c ceně dosahující výše členských příspěvků 20 Kč na člena do nejvyššího počtu členu 1000. V tomto úzkém soužití s Dívčí školou pokračovala Společnost v činnosti po celou dobu první republiky i v době druhé světové války.

Založení školy

Po složitém vyjednávání s Ministerstvem zemědělství pronajala Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze svůj objekt v Krči, tzv. Společenskou

¹⁰ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922-1928), 1922, březen, 10., leták České společnosti pro zvelebování zahradnictví v Praze

zahradu na celých třicet let kuratoriu pro zřízení Dívčí zahradnické školy. Konkrétně se jednalo o pozemek v Krči č. p. 86 č. kat. 268/14, vložka č. 189 o rozloze 86 400 m³. Na tomto pozemku stála jednopatrová obytná budova, 9 skleníků, čerpací stanice s teplovzdušným motorem a vodovodem s betonovým rezervoárem a skladiště.¹¹ Ministerstvo zemědělství uvítalo návrh České společnosti pro zvelebování zahradnictví, „*neboť zahradnické dívčí školy, která by byla v podstatě hospodyňskou školou nižší se směrem zahradnickým, jest velice třeba, ježto počet hospodyňských škol jest nedostatečný.*“¹² Jednalo se o tzv. kuratoriální školu, tedy podporovanou státem. Učitelský sbor a zřízeníci byli tak ve státních službách. Na druhou stranu finance na provoz si škola měla financovat z výnosu zahrady a školního.

Do kuratoria školy vyslalo ministerstvo zemědělství a Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze tři členy. Konkrétně se jednalo o JUDr. Luďka Vaňka,¹³ sekčního šéfa v.v. v Praze, Jindřicha Fořta,¹⁴ odborného radu zemědělské rady v Praze a J. Kubelku, člena české společnosti pro zvelebování zahradnictví v Praze.¹⁵ Dalšími členy kuratoria se stal jeden zástupce Zemského správního výboru v Praze, jeden člen zemědělské rady v Praze, jeden zastupitel města Prahy, pokud poskytovala finanční podporu v hodnotě nejméně 2000 Kč a další investoři, kteří finančně podporovali školu. Všichni zástupci se volili na dobu tří let a jejich jmenování muselo zároveň schválit ministerstvo zemědělství. Ředitelka škola se stala rovněž členem kuratoria. Kuratorium mělo kontrolovat rozpočty, účty a celé školní hospodářství a zároveň je předkládat v řádných termínech ministerstvu zemědělství. Zároveň předkládalo ministerstvu s vlastními návrhy usnesení učitelské konference, jednalo-li se např. o vyloučení žákyně ze školy nebo ze všech vyučovacích ústavů, disciplinární záležitosti apod.¹⁶ Dále měli schvalovat výroční zprávy, podávat ministerstvu vyžádané zprávy a výkazy. Předsedou kuratoria byl pověřen Dr. A. Hrdlička,¹⁷ který svolal vůbec první schůzi 22. dubna 1922. Na této schůzi zvolilo kuratorium místopředsdkyni Marii Záhořovou-Němcovou, pokladní referentku inspektorku Marii Trachtovou, jednatelem radu Jindřicha Fořta.¹⁸ Zároveň se kuratorium usneslo jednomyslně

11 Archiv Národního zemědělského muzea Praha (dále jen Archiv NZM), fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), korespondence, 1922, březen, 21., Ministerstvo zemědělství píše ministerstvu financí ve věci zřízení Dívčí zahradnické školy v Krči.

12 Tamtéž

13 Náměstek starosty měst pražských

14 Jindřich Fořt (1877–1941), syn ředitele mělnické školy, honorovaný docent VŠZLI v Praze. Po studiích na nižší reálce v Písku nabyt odborného vzdělání na vinařsko-ovocnické škole v Mělníce, v Klosterneuburgu, na VŠZ ve Vídni a na zemědělské koleji Kalifornské univerzity v Berkeley. Byl jednatelem České společnosti pro zvelebování zahradnictví v Krči. Blíže *Věstník ČAZ*, 1941, s. 330–331.

15 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), korespondence, duben, 12., 1922, Ministerstvo zemědělství píše přípravnému kuratoriu pro zřízení dívčí zahradnické školy.

16 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), Instrukce pro kuratorium Dívčí zahradnické školy v Krči.

17 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), 1922, duben, 19., přips

18 Rada zemědělské rady v Horních Černošicích, čp. 112, jednatel české společnosti pro zvelebování zahradnictví v Praze.

doporučit ministerstvu zemědělství za ředitelku PhDr. Annu Berkovcovou, pověřenou do té doby organizací nové školy.¹⁹

Dne 25. července 1922 došlo k podepsání smlouvy mezi ministerstvem zemědělství na jedné straně a s Českou společností pro zvelebování zahradnictví v Praze a kuratoriem pro zřízení dívčí školy zahradnické v Krči na straně druhé, zastoupené předsedou kuratoria Dr. Alfrédem Hrdličkou.²⁰ Mimo jiné se ve smlouvě kuratorium zavazuje dodávat členům společnosti na jejich žádost zdarma rostliny vypěstované ve škole.²¹

V této době muselo kuratorium začít celý objekt školy adaptovat tak, aby se mohla zahájit výuka k 1. lednu 1923. Celá obytná budova a hospodářské objekty s pozemkem potřebovaly značnou finanční investici, protože česká společnost pro zvelebování zahradnictví se o svůj majetek starala velmi skromně. Ministerstvo zemědělství poskytlo subvence na adaptaci staré budovy, kterou česká společnost pro zvelebování zahradnictví kdysi nechala postavit pro svůj zahradní personál. Pak museli zavést vodovod, zřídit koupelnu, umývárny, zlepšit kanalizaci zavést elektrický proud apod. Dále přistavěli malou prádelnu a tři mansardy, ve kterých uklá-

19 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), 1922, duben, 22., zápis o první schůzi kuratoria Dívčí

20 Advokát v Praze II., čp. 116, předseda České společnosti pro zvelebování zahradnictví v Praze

21 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), 1922, červenec, 25., smlouva mezi ministerstvem zemědělství a Společností pro zvelebování zahradnictví v Praze a kuratoriem školy, paragraf 5.

dali školní pomůcky, a zároveň zde měla být ředitelka ústavu a další členky sboru. Část internátu umístili ve třech pokojích vedle učebny a pro druhou část museli pronajmout vilku, která patřila ústavu Ochrany matek a dětí. Tyto stísněné poměry přiměly kuratorium k tomu, aby se začalo uvažovat o stavbě nové internátní budovy a především zvážit, kde na stavbu najít finanční krytí. Nakonec Společnost pro zvelebování zahradnictví svolila k dlouhodobé půjčce od Městské spořitelny pražské a od Hypoteční banky. Půjčku kuratorium amortizovalo z příspěvků ministerstva zemědělství. Na celou stavbu dohlížela zvláštní komise, složená z členů kuratoria, české společnosti pro zvelebování zahradnictví, ze zástupců ministerstva zemědělství a z ministerstva veřejných prací. Stavba začala v prosinci 1923 a dokončila v létě roku 1925. Tím došlo ke kapacitnímu uvolnění staré budovy, kde zůstaly byty zahradníků, učebna, sborovna, knihovna, kanceláře a sklady. Stavbu internátu projektoval architekt Jan Pacl²² a prováděla ji firma V. Nekvasil z Karlína.²³ Chodby oddělovaly od schodiště skleněné vchody, vytápěné ústředním topením dodaným firmou Ing. V. Němec.²⁴ Ve sklepní části se kromě uhlí a dřevníků nacházela kotelna

Dokončená stavba internátu

- 22 Architekt Jan Pacl (1877–1938) získal roku 1908 stavitelskou koncesi. Od roku 1910 působil v Praze. Spolu s arch. Dušanem Jurkovičem byl společníkem v jedné projekční kanceláři. Později se osamostatnil. Patří ke generaci architektů známých tvorbou v meziválečném období. V bezprostředním okolí Martina – na Bystričce – Pacl navrhl v meziválečném období vilu pro prezidenta T. G. Masaryka a jeho rodinu. Kromě uvedených staveb v Martine a okolí spolu s arch. Dušanem Jurkovičem realizovali v letech 1923–1924 obytný soubor Legiodomy v Bratislavě na Ursínyho a přilehlých ulicích. Samostatně ještě v letech 1905–1912, realizoval novostavby a úpravy domů v Praze (Staré Město, Bubeneč, Holešovice), Ústí nad Orlicí a Hrochovém Týnci, roku 1919 byl výhercem soutěže na dělnické domy v Rokycanech, v letech 1928–1931 realizoval školu v Praze-Bubenči.
- 23 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), korespondence s řemeslnými firmami – stavba internátu (1923–1925).
- 24 Tamtéž.

pro ústřední topení, šatna pro pracovní oděv a obuv žákyň, mandlovna a žehlárna, prádelna, místnost pro umělou líheň, spižárna, kuchyně pro technologickou praxi a zásobárna konzerv. Ve zvýšeném přízemí měli jídelnu pro 40 osob, kuchyni s příruční spižárnou a s umývárnou. V levém křídle budovy se mohlo ubytovat ve dvou ložnicích 4 až 5 žákyň a v jednom malém pokojíku učitelka. V prvním patře pak měla menší pokoje ředitelka ústavu a dvě učitelky, dále pak zde byly tři místnosti pro žákyňe a rondel zařízený jako čítárna.

Park u školní budovy

Celý pozemek školy 8 ha 65 a měl téměř obdélníkový tvar s mírným sklonem k severu. Plochu rozdělili na květinářskou a zelinářskou část, na ovocné a okrasné školky, na polní kultury, na park se sortimentem matečných dřevin, na ovocné sady a aleje, na zastavěnou plochu, cesty, dvorky a na vodní plochy. Podle dochovaných archivních materiálů při přebírání pozemku v roce 1922 zaujímaly největší část zahrady přerostlé školky okrasných i ovocných stromů a okrasných keřů. Část starých okrasných školek s cennými exempláři v okolí nové internátní budovy se postupně upravilo na jakési malé arboretum. Velká část dendrologického materiálu museli pracovníci školy znovu určit. O přeurčení okrasných dřevin se v této době postaral univerzitní profesor Augustin Bayer.²⁵ Bohužel obdělávání vyčerpané půdy a její příprava pro zahradnické kultury byla velmi obtížná a vyžadovala velké investice. Z toho důvodu výnos pozemku stoupal velmi pomalu, protože eventuální výnosy se používaly k dalším investicím.

²⁵ Augustin Bayer (1882–1942), český botanik, dendrolog, fytopatolog a mykolog, profesor Vysoké školy zemědělské v Brně, člen Československé akademie zemědělské, tajemník Dendrologické společnosti v Praze od jejího založení. V roce 1942 zemřel v koncentračním táboře v Mathausenu.

Školní budovy se nacházely hlavně v severní části pozemku. Konkrétně se jednalo o jednopatrovou školní budovu, 10 skleníků, tři sedlové pařeniště, jednu kůlnu k přesazování, zděnou stodolu, stáje, přístřešku pro vozy a zděného domku na čerpací motor. K jihozápadní části školního objektu ještě patřila drůbežárna o celkové rozloze 20 a k ní přiléhala včelín. Zde probíhalo praktické školení žáků.

Výuka

Dívčí zahradnická škola zřídila pro žákyně, které do té doby neměly žádné zahradnické zkušenosti tříměsíční přípravný kurz před vstupem do prvního ročníku. Tento přípravný kurz měl především prověřit jejich fyzickou zdatnost, schopnost a opravdový zájem.²⁶ Každý den dívky absolvovaly teoretický výklad, poté propojený praktickou částí. Po absolutoriu přípravy vydala škola žákyním frekvenční vysvědčení.²⁷ Zároveň škola pořádala pro veřejnost zahradnické a technologické kurzy. Později ministerstvo zemědělství při škole zřídilo od roku 1925 každoroční státní kurzy pro absolventky vyšších hospodyňských škol, a to od dubna do června. Za dobu 10-12 týdnů absolventky získaly v teoretickém i v praktickém vyučování nejdůležitější základy zahradnických vědomostí. Po absolvování kurzu vykonaly vždy písemné, praktické a ústní zkoušky za přítomnosti zástupce ministerstva zemědělství a nakonec dostaly vysvědčení. Po celou dobu kurzu bydlely v internátní budově školy a podrobily se kromě školního také internátnímu domácímu řádu.²⁸

Kromě těchto tříměsíčních státních kurzů se ředitelství školy rozhodlo na žádosti členek Společnosti pro zvelebování zahradnictví, Československého Červeného kříže a Ústředního spolku učitelek ručních prací a domácích nauk se svolením ministerstva zemědělství a pořádat i krátkodobé kurzy, tj. 8–14 denní.²⁹

Dívce, která chtěla navštěvovat školu, muselo být nejméně 16 let, musela předložit očkovací a lékařské vysvědčení, křestní a domovský list, absolutorium celé nebo alespoň čtyř tříd střední školy, revers, že rodiče budou finančně podporovat žákyni. Přednost měly žákyně se zahradnickou praxí s výborným prospěchem anebo pocházející ze zemědělských rodin. Do druhého ročníku mohli přijmout žákyně starší 17 let, které absolvovaly podobné vzdělání v teorii i v praxi jako měly žákyně prvního ročníku. Zápisné bylo stanoveno na částku 20,- Kč, školné na 150,- Kč,

26 Archiv NŽM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), výroční zpráva dívčí zahradnické školy v Praze-Krči za školní léta 1923–1928. Praha 1929, s.12.

27 Tamtéž.

28 Tamtéž.

29 Pro absolventky vyšších hospodyňských škol se konaly kurzy od 1. 3. do 13. 6. 1925; od 20. 4. do 25. 6. 1927, od 8. 4. do 26. 6. 1926, od 15. 4. do 16. 6. 1928; pro členky České společnosti pro zvelebování zahradnictví od 17. Do 22. 3. 1927, od 18. Do 23. 3. 1927, od 18.10 do 4. 11. 1927, od 24. 4. do 3. 5. 1928, od 4. 9. do 6. 10. 1928; pro učitelky-vedoucí zahradnické kluby dorostu Československého Červeného kříže od 25. 3. do 31. 3. 1928, od 20. 8. do 26. 8. 1926; pro Ústřední spolek učitelek ručních prací a domácích nauk od 7. 10. do 13. 10. 1928.

inventární poplatek na 200,- Kč, za učebnice, školní lékárnu a za služby knihovny musela děvčata zaplatit ročně 80,- Kč a nakonec za ubytování a stravu platila měsíčně 400,- Kč.

rok	ročník	zápis		výstup		přestup		konec roku	
		ř.	mř.	ř.	mř.	ř.	mř.	ř.	mř.
1923	I.	14	-	3	-	3	4	14	4
1924	II.	13	-	3	-	1	2	11	2
1925	I.	13	-	-	-	7	-	20	-
1926	II.	18	5	1	3	-	8	17	10
1927	I.	14	2	3	-	4	-	15	2
1928	II.	11	3	-	2	-	4	11	5

Během zimních měsíců musely žákyně krčské školy vstávat před šestou hodinou ranní, v létě to bylo půl hodiny dříve. Poté následovala ranní rozcvička, které se konalo za střídavého vedení jednotlivých studentek, buď v zahradě anebo při nepříznivém počasí na chodbách internátu. Cvičení ukončily vždy pochodem a zpěvem. Po ranní hygieně se v půl sedmé nasnídaly, uklidily ložnice. Po uspořádání ložnic ošetřily drůbež, meteorologickou stanici, květiny ve školních budovách, pomohly při úklidu učeben, koupelen apod. a v půl osmé jim začalo pětihodinové teoretické vyučování. Ranní vyučování většinou zahajovaly četbou krátkého odstavce z bible anebo citovaly výrok některé významné osobnosti jako např. Masarykovou „Myšlení bolí.“ V půl jedné studentky přicházely k obědu a do tři čtvrtě na dvě setrvaly v klidu ve svých ložnicích. Ve dvě hodiny jim začalo praktické vyučování ve sklenících, v zahradě, ve sklepě, v ovocné komoře, v dílně, které většinou trvalo do šesti hodin. Žákyně se při různých zahradnických a technologických pracích vystřídaly a praktické vyučování ukončily krátkou teoretickou rekapitulací, aby se vyučující přesvědčila, že všechny pochopily účel a způsob vykonané práce. Ještě před večeří musely všechny psát pracovní deník, v lepším případě si číst. Po večeři, která se servírovala v půl sedmé, se mohly žákyně věnovat půlhodinové volné zábavě. Nakonec však ještě musí vypracovat domácí úkoly až do deseti hodin, kdy jim byl vypnut elektrický proud a žákyně ulehly, aby opět druhý den absolvovaly to samé.

Kuratorium školy stanovilo dívkám prázdniny v období od 1. prosince do 31. ledna tak, aby vyučování nebylo přerušováno v létě dvoutměsíčními prázdninami, kdy muselo docházet k mnoha důležitým pracím v zahradě a mnoho materiálu ke konzervaci plodin. Školní rok tedy vždy zahajovala na počátku měsíce února a ukončen byl v listopadu.³⁰

³⁰ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), výroční zpráva dívčí zahradnické školy v Praze-Krči za školní léta 1923–1928. Praha 1929, s. 15.

Učební plán

Předmět	I.	ročník	II.	ročník
Čeština a písemnosti	1			
Ruština	2	2	2	2
Vychovatelství a společenská věda	-	2	-	-
Zdravověda a ošetřování dětí	2	2	-	-
Počty a praktické měřičtví	2	2	2	2
Fyzika a metrologie	2	-	-	-
Chemie	2	2	-	-
Botanika a ochrana rostlin	3	3	1	1
Všeobecné pěstování rostlin	2	2	-	-
Ovocnictví	1	1	3	3
Zpracování ovoce a zeleniny	-	-	2	2
Zelinařství	-	-	3	3
Květinářství	-	-	4	4
Pěstování okrasných dřevin	-	-	3	3
Sadovnictví	2	2	-	-
Kreslení zahradních plánů	2	2	2	2
Chov drobného zvířectva	2	-	-	-
Správověda, účetnictví a obchodní nauka	-	2	4	4
Obchodní nauka a zemědělské zákony	-	-	1	1
Nauka o domácnosti	2	2	-	-
Zahradnická a hospodářská praxe	5	5	12	12
Vazačství	-	-	2	2
Praxe ve vedení domácnosti	5	5	2	2
Vaření	10	10	-	-

V prvním ročníku se žákyně seznamovaly s ovocnictvím pouze jednu hodinu týdně. Zintenzivnění výuky však nastalo ve druhém ročníku, kdy absolvovaly ovocnictví po třech hodinách týdně v obou semestrech o celkovém počtu 120 hodin. V prvním pololetí se věnovaly nejdříve školkařtví, kde se teoreticky zabývaly rozdělením ovocných rostlin, podnožemi pro jednotlivé druhy ovocných rostlin, možením, semeništěm, stratifikací, výsevem, přepichováním, dobýváním, tříděním, vegetativním množením, dělením trsů, odkopky, oddělky, řízky, šlechtěním, roubováním, školkami, ošetřováním očkovanců a roubovanců, pěstováním vysokokmene jádrovin, peckovic, pěstováním vodorovného a svislého kordonu, značení ve školkách, školkařskými knihami, školkařskou statistikou, hnojením, dobýváním a balením stromků, jejich zasilání a fytopatologickou kontrolou školek. V další části pololetí se teoreticky věnovaly sadařství. V druhém pololetí pokračovaly ve výuce sadařství a vše zakončily úvodem do pomologie, kde byly seznámeny s vnějšími a vnitřními znaky plodu, pomologickou soustavou, pomologií jablek, hrušní, kdoulí, mišpulí, jeřábu, třešni, švestek, rynglí atd.³¹

³¹ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), školní osnovy - ovocnictví

Na teoretickou výuku se potom vázala v odpoledních hodinách tzv. ovocnická praxe, které probíhala od září do července.

I. ročník: ovocnická praxe³²

září	Česání, třídění, ukládání ovoce, množení a výsadba jahod, čištění malin a ostružin, křížení.
říjen	Podzimní práce v sadech. Lepkavé pásy, košíky, ničení mšice krvavé, sběr spadlého ovoce, kopání jam pro podzimní výsadbu, dobývání stromků ve školkách, hnojení a obryvání stromů v sadech
listopad	Výsadba ovocných stromků a keřů, množení podnoží oddělky, výsev pláňat, dobývání a třídění, příprava podnoží pro zimní šlechtění, škrabání borky.
prosinec	Hnojení a rytí bobulovin, cvičení v řezu roubů, broušení a čištění nožů a nůžek.
leden	Průklest bobulovin, krsků a vysokokmenů, škrabání borky a bílení, cvičení v řezu roubů.
únor	Cvičení řezu řízků dřevitých, jarní ochranné postřiky, příprava podnoží pro školkování, cvičení v řezu roubů.
březen	Čípkování ve školkách, jarní výsadba, řez mladých korunek v sadě, úprava mís, sestřihování malin a ostružin.
duben	Školkování, dobývání a balení, seřezávání defektních a neprodejných korunek, mazání roubů, cvičení očkování v ruce.
květen	Jarní hnojení a přihnojování, okopávání ve školkách a zápis do školkařských knih, přepichování vzešlých ovocných pláňat, zaštipování ve školkách
červen – červenec	Vyvazování očkovanců a čištění čípků, zaštipování obrostu ve školkách, letní postřiky, sklizeň ovoce a cvičení v očkování, ošetření tvarů a větven.

II. ročník: ovocnická praxe³³

září	Cvičení v očkování, řez čípků, povolování oček, holení kmínku a vyřezávání obrostu na vysokokmenu, vybírání kříženců, řízkování angreštů, česání a ukládání ovoce, uspořádání domácí výstavy ovocných druhů, případně očkování ve škole.
říjen	Podzimní řez tvarových stromků, příprava podnoží pro školkování, školkování, dobývání a balení stromků a keřů, zápisy do školkařských knih, hnojení ovocných stromů a podzimní práce v sadě.
listopad	Zakrácení obrostu na vysokokmenech, dobývání a třídění pláňat, podzimní výsadba, příprava podložek pro zimní šlechtění, cvičení v řezu roubů, hnojení a rytí.
prosinec	Množení podnoží oddělky, úprava jmenovek do školek, příkrývka révy vinné, broskví, cvičení v roubování.
leden	Zmlazování a průklest bobulovin a vysokokmenů, řez zimních řízků, zmlazování a průklest krsků.
únor	Jarní ochranné práce, předjarní řez tvarových stromků, cvičení v roubování, odkrývání révy vinné, broskví, řez révy vinné, roubování angreštů a rybízů ve skleníku.
březen	Čípkování ve školkách, řez révy vinné, broskví, řez mladých korunek v sadu, nařezávání na korunku ve školkách, školkování, cvičení v roubování a v očkování, předroubování.
duben	Dobývání a balení stromků, přeroubování, cvičení v očkování, zmlazování korunek ve školkách.

32 Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), ovocnická praxe

33 Tamtéž

květen	Letní postřiky, přihnojování, pinzování tvarových stromků, pinzování ve školkách, letní řez révy vinné, broskví a meruněk.
červen – červenec	Navrhování matečních podnoží, letní přihnojování ovocných dřevin, vyvazování a čištění očkavanců a roubovanců ve školkách, sklizeň bobulovin, vyvazování vřeten a speřených kordonů, očkování ve školkách.

Výuka květinářství byla v osnovách Dívčí zahradnické školy zařazena jen v druhém ročníku a opět se dělila na teoretickou a praktickou část. V rámci teorie se studentky seznámily v prvním pololetí s rozdělením květin, skleníků, vzduchováním, vnitřním zařízením skleníků, druhem květinářských zemín a jejich přípravou, hnojivem pro hrnkové kultury, rozmnožováním květin a přesazováním.³⁴ V tzv. speciální části výuky se věnovaly pěstováním květin pod sklem tzv. hrnkovým rostlinám³⁵ a rostlinám pěstovaných pro ozdobné listy.³⁶ V druhém ročníku se účastnily přednášek, které se věnovaly květinám vhodným pro koberečové skupiny,³⁷ květinám s převislým vzrůstem,³⁸ ostatním skleníkovým rostlinám³⁹

Pařeňišťe a skleníky před školou

- ³⁴ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), školní osnovy - květinářství
- ³⁵ *Cyclamen spandens giganteum*, *Cineraria hybrida*, *Primula obconica*, *chinensis*, *malacoides*, *Valceolaria hybrida grandiflora* a *rugosa*, *Begonia hybrida* – *Gloire de Lorraine*, *Gloxinia* hybr. *Eróta*, *Streptocarpus hybridus*, *Saintpaulia*, *Chrysanthemum indicum*, *Amaryllis vittata hybrida*, *Calla aethiopica*, *Erica*, *Fuchsia hybrida*, velkokvěté karafiáty skleníkové a venkovní, *Hydrangea hortensis*, orchidee, *Poinsettia pulcherrima*, *Bromeliaceae*.
- ³⁶ *Palmy*, *Begonia rex*, *Croton*, *Caladium*, *Diffenbachia*, *Arum*, *Alocasie*, *Colocasia*, *Monstera*, *Philodendron*, *Anthurium*.
- ³⁷ *Pelargonium*, *Begonia semperflorens*, *Begonia hybrida grandiflora*, *petunka hybrida* a *Salvia splendens*, *Ageratum* a *Lobelie*, *Mesembrianthemum*, *Sedum*, *Sempervivum*, *Alternanthera*, *Heliotropium peruvianum* hybridum.
- ³⁸ *Tradescantia*, *Hoya*, *Medeola asparagoides*, *Asparagus*, *Saxifraga sarmentosa*, *Ficus stipulata*, *Pilea*.
- ³⁹ *Solanum*, *Nerium*, *Clivia*, *Datura arborea*, *Bouvardia*, *Bougainvillea glabra*, *Eucharis*, *Justicia*, *Agapanthus*, *Polianthes*, *Freesia*.

a rychlením květin. V další části se už věnovaly pěstováním venkovních květin (letničky, dvouletky, pereny).⁴⁰ Tak jako u ovocnictví i na teoretickou výuku se vázala v odpoledních hodinách tzv. květinářská praxe, které probíhala také od září do července.

Žákyně Dívčí zahradnické školy v Krči na perenovém poli

II. ročník:

Květinářsko-sadovnická praxe⁴¹

	září Sběrání a ukládání květinových semen, dělení a přesazování trvalek, řízkování kobercových květin, upravování kompostu, ošetřování aplinek, průklest a zavlažování konifer.
říjen	Úprava květinových záhonů k podzimnímu vysazování, rytí, uhrabování a hnojení, úprava mís u listerních dřevin v parku, osazování květinových záhonů v parku jarníčkami.
listopad	Vyvážení pařeníšť, močůvkování rašeliny a květinářských zemin, převrstvování a úprava starších kompostových hromad, příkryvání
prosinec	Čištění květinových semen a balení do sáčků. Míchání zemin pro květiny skleníkové a základy jejich přesazování, zalévání skleníkových květin, kypření a čištění skleníkových květin, hnojení trávníků v parku na zemi.
leden	Přepichování květinových výsevů ve skleníku, řízkování skleníkových rostlin, zmlazování okrasných keřů v parku, průklest okrasných dřevin.
únor	Pletí rohoží, zakládání pařeníšť pro květinové kultury, přehazování a močůvkování mladých kompostů, přesazování a dělení rostlin skleníkových.
březen	Provdzušení a úprava země v pařeníšti před výsevem květin, vysévání semen letniček do pařeníšť a truhlíků, vyhrabávání trávníku v parku.

⁴⁰ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), školní osnovy - květinářství

⁴¹ Tamtéž

duben	Přepichování letniček v pařeništi, jarní úprava alpinea, odkrývání vřdzyzelenů v parku, vysazování okrasných dřevin v parku.
květen	Výsev letniček do volné půdy, vysazování letniček z pařenišť na záhony, osazování květinových truhlíků v oknech, jarní úprava mis kolem soliterních dřevin v parku, vyklízení jarníček a příprava květinových záhonů v parku pro letničky.
červen – červenec	Stínování a rosení květinových kultur v pařeništi, zavlažování letniček, trvalek a trávníků v parku, kosení trávniku a úprava cest, základy vazačství a květinové výzdoby.

Žákyně Dívčí zahradnické školy v Krči na zelinřské zahradě

II. ročník

Květinářsko-sadovnická praxe⁴²

září	Úprava množárny ve skleníku, vysazování květinových cibulí a hlíz k rychlení, řízkování květin kobercových aj. skupinových a sázení do množárny a do truhlíčků, dělení a přesazování trvalek na nové záhony, založení a osázení části kamenové zahrádky.
říjen	Výsev <i>Cyclamen Persiim gig.</i> – příprava misek, truhlíčků a zemin, přesazování květin z volné půdy do kořenáčů, přemístování květinových kultur z pařenišť do skleníku, řízkování konifer, pokračování v praktickém zakládání zahradních motivů, a úpravy terenu, sbírání semen z okrasných dřevin a stratifikování, vázání věnců a pohřebních kytic, úprava výstavky z těchto vazačských prací.
listopad	Vytápění skleníků, čištění a ukládání květinových hlíz na zimu, hnojení trvalkových záhonů a trávníků, přenašení prvé části vysazených květin cibulovitých z pařenišť do skleníku a jejich příprava k rychlení, započítí s rychlením šefíku, překrývání vřdzyzelenů v parku na zimu.
prosinec	Ošetření rychlených rostlin ve skleníku, množení květin ve skleníku, množení květin rozřezáním kmínku, zasklívání pařeništních oken, samostatné vyrobení květinového řízkového truhlíku, vazačské motivy vánoční, průklest a zmlazování okrasných dřevin v parku.

⁴² Tamtéž

leden	Výsevy květinových semen do truhlíčků, řízkování sbírkových květin, umělé sprašování kvetoucích cyclamen a cinerarií, rychlení konvalinek, zasklívání pařeništních oken.
únor	Přesazování sbírkových květin skleníkových, přepichování květinových výsevů do truhlíčků, přesazování semenáčků cyclamen, vysévání letniček, čištění hlíz gloxinii a příprava k rychlení, průklest okrasných keřů a zimní řez dřevin pozdě kvetoucích, zakládání pařeniště poloteplého a úprava země před jeho osázením.
březen	Pokračování v přesazování sbírkových rostlin skleníkových, úprava nízké květnaté kamenné zidky v parku, osázení trvalkového záhonu s postupným květem od jara do podzimu, vyhrabování trávníku v parku a kypření půdy ve skupinách okrasných keřů, obkládání mis a povrchu půdy pod koniferami máčenou rašelinou s kompostem, střídavě každým druhým rokem.
duben	Přepichování letniček, vysazování řízkovaných rostlin do hrnečků a umísťování do pařeniště, ukázkové výsevy některých semen jehličin a listnáčů do volné půdy, správné založení části zahradní cesty, ukázka zakládání kamenných chodníků v trávníku.
květen	Přesazování kultur cyclamen do kořenačů, míchání zemín, řízkování a dělení kobercových rostlin a vysazování do pařeniště, vysazování letničkových skupin v parku, kypření a pletí trvalkových záhonů.
červen–červenec	Zavlažování trvalek, vázání kytic a úprava květinových váz, kosení kobercových trávníků, řízkování okrasných dřevin listnatých, úprava alpina po odkvětu, nové osázení části alpina, přesazování cyclamen do větších kořenačů a umístění v pařeništi.

Poslední obor – zelinářství, který se poměrně intenzivně vyučoval na Dívčí zahradnické škole v druhém ročníku a opět se dělil na teoretickou a praktickou část. V rámci teoretické výuky se studentky seznamovaly se zelinářstvím a ve speciální části výuky se věnovaly kulturám a rychlení reveně, červené řepě, mangoldu, špenátu, lebedy.⁴³ V druhém semestru pokračovaly ve speciální části s ostatními kulturami zeleniny.⁴⁴ Tak jako u předchozích oborů i zde musela děvčata absolvovat i praktickou část.

I. ročník

Zelinářská praxe⁴⁵

září	Okopávání zeleniny, sklizeň okurek, rytí a uhrabávání záhonů, sklizeň aromatických rostlin, výsev špenátu nebo potníčku, čištění košťálovin, sklizeň rajčat, fazolí, okopávání celeru.
říjen	Sklizeň zeleniny a košťálovin
listopad	Ukládání zeleniny, rytí a hnojení na zelinářské zahradě, reveně, jahody.
prosinec	Překopávání kompostů, výsadba pažitky na rychlení, vybírání pařníků, luštění zeleninových semen.
leden	Mytí pařeništních oken, oprava nářadí, přehlídky zeleniny ve skládce, příprava truhlíčků, pletení rohoží.
únor	Sklizeň reveně, zelené petržele aj. rychlených zelenin, zakládání pařníku, výsev kořenové zeleniny.
březen	Přepichování výsevů, výsadba do pařníků, výsevy venku, výsadba česneku, práce s kypřiči a s drtiči.
duben	Výsevy a výsadby různých zelenin.

⁴³ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), školní osnovy – zelinářství

⁴⁴ Tamtéž

⁴⁵ Tamtéž

květen	Okopávání a nahrnování, zálivka, postavení zadešťovacího přístroje, výsev fazolí, kukuřice, sklizeň reweň.
červen – červenec	Výsadba zimních košťálovin, přihnojování zeleniny, protrhávání, ošetření a sklizeň jahod, sklizeň rané zeleniny.

II. ročník

Zelinářská praxe⁴⁶

září	Výsadba zimního salátu, výsev ředkviček, ošetření rajčat, nahrnování řepikátého celeru, sběr semen zelenin, výsev špenátu nebo polníčku, sklizeň cibule, kukuřice.
říjen	Sklizeň košťálovin, přepočítávání výnosu, sklizeň zeleniny kořenové, propočítávání výnosu.
listopad	Zazimování artyčoků, rozdělení pozemku na trati, rytí a hnojení, příprava reweň na rychlení, hnojení a rytí chřestu.
prosinec	Rychlení reweň ve skleníku, výsev salátu na rychlení, oprava pařeništních oken.
leden	Přepichování zeleninové sadby, sklizeň reweň, přehlídka zeleniny ve skládce, výsevy do truhlíčků, příprava země do pařníků.
únor	Rozdělení cest na zelinářské zahradě, přepichování protrhávání výsevů a sadba, navrhování chřestu, výsevy ven.
březen	Výsevy v pařnicích a do truhlíčků, přepichování, protrhávání výsevů a sadba, navrhování chřestu, výsevy ven.
duben	Výsevy a výsadba různých zelenin, sklizeň chřestu, reweň, rychlení zeleniny.
květen	Ošetřování reweň, výsev okurek, čekanky, výsadba celeru, lilkovitých, výsev fazolí, výsadba okurkových sazenic.
červen – červenec	Výsadba zimních košťálovin, přihnojování zeleniny, protrhávání, ošetření a sklizeň jahod.

Mezi velmi důležité předměty patřila tzv. hodina rozprav. Hodina měla vést žáky k samostatnému vystupování, z toho důvodu si část hodiny organizovaly samotné posluchačky. Hodinu si řídila děvčata sama za odborného dozoru člena učitelského sboru. Mezi sebou si zvolila předsedkyni, většinou na tři měsíce, a ta rozdělovala úkoly jako např: hospodyněk, přidělovala nedělní služby ve skleníku a v pařeništích, celotýdenní služby v ložnicích, umývárkách apod. Hodinu zahájila předsedkyně a udělila slovo žákyním i přítomným členům sboru. Po přečtení zápisu z minulé schůze a po eventuelních doplňcích ho podepsaly dvě přítomné žáky na znamení souhlasu. Další bod programu se věnoval kritice funkcí minulé týdne a určení nových žákyň pro výkon těchto úkolů. Poté vyzvala předsedkyně tzv. „zemědělskou“ referentku, aby stručně přednesla, co nového a zajímavého přinesly zemědělské a zahradnické časopisy z posledního týdne. Podobným způsobem informovala o událostech i tzv. „politická“ a posléze i „kulturní“ referentka. Nakonec následovala většinou dvacetiminutová přednáška některé ze žákyň. Všechny tyto aktivity byly přednášeny studentkám, které nejen že pozorně poslouchali, ale zároveň při tom vykonávali ruční práce. Změna programu

⁴⁶ Archiv NZM, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928), školní osnovy

rozprav změnila pouze projednávání přípravy večírků anebo příprava příjezdu nějaké významné návštěvy.

„...Upozorníme žákyně, že k nám přijde host té či oné národnosti – zopakujeme o zemědělských, hospodářských a kulturních poměrech té země..., v hodině rozprav je k takové přípravě vhodná příležitost..., při hodině zpěvu zopakujeme i několik typických národních písní z různých krajů ČSR, žákyně se učí tančit besedu – v krojích..., získáváme přípravou uvítání hostů..., dovídáme se o školních a jiných kulturních poměrech cizích zemí, navazujeme někdy i velmi dlouho trvajících korespondenci..., když se vypravím za studiem školských poměrů do ciziny, máme skoro všude své přátele, s jejichž přispěním se nám v cizině lépe pracuje..., ovšem to předpokládá, abychom znali alespoň dva světové jazyky..., jest jen v jejím a tedy i národním a ve státním zájmu, aby se co nejvíce studiu jazyků věnoval..., pochlubíme se i ukázkami výšivek, keramikou, např. modranskou, českým broušeným sklem atd....Pro hosty připravíme album fotografií ze školního života, máme-li rezervní, nabídneme....Prospekty školní, doplněné pěknými obrázky se těší též značné pozornosti, zvláště však informační články a noticky v jazyku hostu známém, vykonají velmi dobře svoje poslání....Náš host zpravidla ochotně na naši výzvu poví žákyním několik vět ve své mateřštině....A tak vzájemně od svých hostů přijímáme jako jim dáváme.“⁴⁷

Zkoušky

V roce 1924 opustily školu první absolventky, které musely absolvovat zkoušky písemné a ústní. Nejdříve musely dívky vykonat písemné zkoušky, které se konaly nejméně tři týdny před ústními zkouškami, a to ze sadovnictví, ze správovědy, z obchodní nauky a z účetnictví, z vychovatelství a z domácího hospodářství. Témata, navržená příslušnými učiteli školy, rozdělila vždy ředitelka školy bezprostředně před začátkem písemné zkoušky. Například v roce 1924 se písemné zkoušky konaly od 20.–22. listopadu na tato témata: z domácího hospodaření měla děvčata navrhnout účelné rozdělení rodinného domku s jeho praktickým zařízením a zároveň měla uvést, jak by v něm udržovala vzorný pořádek a čistotu s nejmenší ztrátou času a peněz. Naopak ve vychovatelství se měli zamyslet nad cestou k charakteru výchovou pevné vůle. Datum a pořadí zkoušek rovněž určila ředitelka školy po dohodě s učitelským sborem a hned poté vše ohlásila ministerstvu zemědělství a kuratoriu školy s žádostí, aby vyslalo ke zkouškám své zástupce. Opravené a klasifikované písemné práce předložila ředitelka zkušební komisi při ústních zkouškách a pak je archivovala na půdě školy. Co se týkalo ústních zkoušek, tak ty se konaly za přítomnosti zástupce ministerstva zemědělství, předsedy kuratoria, ředitelky školy a členů sboru. Mezi předměty absolutoria patřilo: zelinářství, květinářství, ovocnictví, zužitkování ovoce a zeleniny, nauky o okrasných dřevinách, botaniky a všeobecné pěstování rostlin. O písemných i ústních zkouškách se vždy vedl protokol.

⁴⁷ BERKOVCOVÁ, Anna: V Krči. *Zemědělská škola, 1937*, s. 137–138.

Významné osobnosti Dívčí zahradnické školy v Krči

Anna Berkovcová

Pro Annu Berkovcovou bylo zahradnictví jakousi rodovou dispozicí. Ze strany své babičky jí požil příbuzenský vztah s Janem Baptistou Lamblem⁴⁸ a i s Karlem Slavojem Amerlingem.⁴⁹

Anna se narodila 13. února 1881 v Blovicích u Plzně. S celou rodinou se však o něco později přestěhovala do Nezvěstic, kde její otec pracoval jako železniční úředník. Během povinné školní docházky projevovala značné nadání, a proto odešla do Prahy na první dívčí gymnázium v Rakousku-Uhersku. Zde také úspěšně v roce 1901 odmaturovala, po které začala studovat na filozofické fakultě přírodní vědy. Zásluhou vynikajícího pedagoga profesora Bohumila Němce⁵⁰ se hlavně soustředila na studium botaniky. U profesora Němce také celé tři roky pracovala na své disertační práci o regeneraci jätrovek. Její práce vzbudila ve vědeckých kruzích značnou pozornost odborníků nejen u nás ale i v zahraničí. Později absolvovala rigorózní zkoušky a v roce 1907 slavnostně odpromovala a získala tak jako dvanáctá v řadě doktorát z filozofie. Současně také složila státní učitelské zkoušky z přírodopisu, matematiky a fyziky a v době příprav na rigorózum byla jmenována v roce 1906 profesorkou dívčího lycea v Chrudimi. Po třech letech získala místo na dívčím lyceu v Praze. Později se chtěla pokusit o habilitaci, ale bohužel nemoc jí natolik omezila, že musela tento pokus, ač nerada, vzdát. Začala se velmi intenziv-

- 48 Jan Baptista Lambl (1826–1909), český zemědělský vědec, přední zemědělský buditel 2. pol. 19. století, pokrokový organizátor, ekonom a pedagog, budovatel zemědělského školství, usiloval o hospodářské povznesení maloročníků, zasloužil se o teoretický rozvoj organizačních a ekonomických problémů zemědělství. 1849–1951 chemik u firmy W. Batka, 1851–1855 profesorem chemie a fyziky na vojensko-technické škole v Bělehradě, od 1855 učitel chemie a přírodních nauk na německé škole rolnické v Libverdě u Děčína, kde působil jeho bratr Karel a A. E. Komrs, 1863–1866 ředitelem rolnické školy ve Stěžeřích u Hradce Králové, od 1866 docentem na utrakvistické vysoké škole technické v Praze, tamtéž 1867–1882 mimořádný profesor hospodářství a správovědy a 1882–1897 řádný profesor. Od roku 1861 zemský poslanec, zasloužil se o vybudování zemědělských škol v Libverdě a Táboře. Současně od 1867 až do smrti vrchním ředitelem vyššího hospodářského ústavu (později akademie) v Táboře. Od roku 1864 řádný člen Vlastenecko-hospodářské společnosti, od 1864 pracoval v její komisi pro organizaci zemědělského školství. V 1883–1908 stálý inspektor všech zemědělských škol. Zasloužil se o zemědělské školství a zemědělskou literaturu. S bratrem Karlem od 1860 vydával knižnici Rolník nového věku, od 1868 odborný periodický slovník Letopisy rolníka nového věku, 1886–1891 první zemědělský vědecký časopis Archiv zemědělský. Usiloval o urychlení pokroku v zemědělské praxi, zabýval se agrochemií, obděláváním půdy, ozdravením domácího skotu, ale především organizací zemědělství – taxací, substancí statkovou, výrobami náklady, dějinami zemědělství aj. prosazoval intenzivní hospodaření, zabýval se zemědělským průmyslem, střídáním plodin, organizací zemědělského podniku.
- 49 Karel Slavoj Amerling (1807–1884), lékař, pedagog, filozof. Dal podnět k založení vzdělávacího ústavu pro dívky, který vedla od roku 1870 jeho manželka Františka (Svatava) Amerlingová. Z iniciativy manželů Amerlingových byl 17. června 1871 v Praze zřízen první český ústav pro oligofrenní děti – Ústav idiotů Jednoty paní sv. Anny v Praze. Název Ernestinum, který se vžil, získal ústav až v roce 1898. Ústav sídlil nejprve v Kateřinské ulici na Novém Městě Pražském, už 1. listopadu téhož roku se ale přestěhoval do Šternberského paláce na Hradčanech.
- 50 Bohumil Němec (1873–1966) český botanik, rektor University Karlovy a meziválečný československý politik, který v roce 1935 byl zvažován jako kandidát na prezidenta Československa.

PhDr. Anna Berkovcová

ně zabývat dívčím zahradnickým školstvím, což se stalo jejím životním údělem. Od roku 1919 se intenzivně začala přibližovat svému velkému snu, zřídit dívčí zahradnickou školu. Dva roky pravidelně dojížděla na praxi do významného zahradnictví, kde se podrobně seznamovala se všemi pracemi v zahradě i v ovocném sadu. Účastnila se přednášek a praktických cvičení vynikajících českých odborníků na Zemském pomologickém ústavu v Tróji a o prázdninách navštívila zahradnická učiliště v Rakousku, Německu, Švýcarsku a po válce i v Holandsku, Anglii, Francii, Polsku, Kanadě i USA. Pořádala velké množství přednášek, psala do přírodovědeckých i zahradnických časopisů a dokonce přispěla při založení tzv. Čechovy květnice⁵¹ a v roce 1910 se dokonce stala její jednatelkou. Čechova květnice se starala u dětí o povzbuzení lásky k přírodě. Byla ženským odborem Svazu českých spolků okrašlovacích v Praze a vznikla především zásluhou Františka Thomayera a básníka J. V. Sládka a za podpory manželů Náprstkových. Její činnost se výrazně zaktivizovala (jak je patrné již z názvu) při výročí úmrtí básníka Svatopluka Čecha. Spolek organizoval ve školách pro žáky přednášky o sázení a pěstování květin, pořádal výstavy květin vypěstovaných dětmi a květinami i sazenicemi děti také obdarovával. Stačilo, když si dítě samo – nebo prostřednictvím rodičů – zaslalo na adresu kanceláře korespondenční lístek s žádostí. Prostředky na obdarovávání dětí květinami i semeny získával spolek od Zemského výboru, pražského magistrátu, od společnosti zahradníků i od řady soukromých dárců. Spolek, původně pouze pražský, měl postupně své pobočky i na Kladně a v Mladé Boleslavi. Na pražských Maninách (tedy na jednom z vltavských ostrovů) pak vlastnil od roku 1911 pozemek, nazýva-

ný Čechova zahrada, kde se děti ve svém volném čase přímo učily a zdokonalovaly v zahradničení. Berkovcová vykonávala jednatelskou činnost, ale i sháněla finanční prostředky od městské rady, zemského výboru a také v roce 1911 vydala publikaci o vzniku Čechovy květnice.⁵²

Po vzniku samostatného státu svou veřejnou činnost dále zintenzivňovala. Spolupracovala na návrzích sociálních zařízení města Prahy, pořádala sociální kurzy, pracovala v Červeném kříži. V roce 1915 studovala v Marienfelde na první německé zahradnické škole pro ženy. Ústav ji zaujal natolik, že se sem ještě vypravila dvakrát (v roce 1921 a 1933), aby se blíže seznámila s kořeny ústavu „*pro vzdělání zahradnic-profesionálek i mlékařek a drůbežnic*.“ V roce 1920 se také účastnila devítiměsíčního kurzu na dívčí zahradnické škole ve Filadelfii. Na zpáteční cestě navštívila všechny vynikající anglické dívčí zahradnické školy.

Je zřejmé, že měla pro budování nové školy hodně závažných podnětů z cizích i domácích zdrojů. Přála si, aby se jednalo o zcela jiné školy, než do té doby existujících, hospodyňských škol. Dívčí škola zahradnická měla přihlížet k výcviku v pracích domácího hospodářství, „*ale jinak je to speciální dvouletá škola odborná, připravující pro povolání zahradnické v takovém rozsahu, aby absolventky mohly býti v tomto oboru výdělečně činny ať v podnicích vlastních, nebo na místech služebních*.“⁵³ Berkovcová měla tehdy před sebou velmi nesnadnou úlohu, protože krčská škola zcela novým typem, pro kterou hledala obsah, formu, rozsah vzdělání a výchovy. Rok po jejím založení však byla z práce vyrušena, protože počátkem roku 1924/1925 byl v Chrudimi otevřen Státní pedagogický seminář pro vzdělávání učitelek hospodyňských škol. Vzhledem k tomu, že Marie Trachtová, která měla převzít jeho vedení, krátce před tím zemřela, padla volba právě na dr. Annu Berkovcovou. Ona však byla tak zaujatá myšlenkou dívčích zahradnických škol a tak na toto místo 15. listopadu 1925 rezignovala a vrátila se do čela školy v Krči.

Berkovcová byla v pedagogické oblasti respektovanou odbornicí. Svědčí o tom, mimo jiné, že se stala hned po založení Pedagogické společnosti zemědělské (1935) předsedkyní komise pro otázky hospodyňského školství. Kromě školské práce se naplno věnovala i práci odborné. Československá zemědělská akademie ji také hned na ustavující schůzi v prosinci 1924 zvolila řádnou členkou. Působila v odboru ovocnicko-vinařském a zahradnickém – později v komisi pro sociologii venkova. V čele ojedinelé krčské školy zůstala do 10. března 1939. Zemřela, jako mnoho jiných v zapomnění 9. července 1960.

Anna Horynová

Anna Berkovcová školu opustila v předválečném období v roce 1938 a nově byla na místo ředitelky školy jmenována Dr. Ing. Anna Horynová, která je dodnes, především pro pamětníky, legendou svého oboru. Napsala celou řadu odborných učebnic,

52 Čechova květnice. Praha : Svaz čes. Spolků okrašlovacích, 1906.

53 Věstník ČSAZ IV., 1928, s. 66–72.

PhDr. Anna Horynová

především z Botaniky a Ovocnictví, které jsou doposud užitečným zdrojem informací. Právě díky ní došlo k dalšímu rozkvětu školy, byly dobudovány skleníky, paňníky a upraveny venkovní polní plochy.

Zdenka Košáková

Narodila se 5. března 1899 v Bystré u Poličky. Vystudovala plzeňské dívčí lyceum a poté v letech 1919-1921 studovala zahradní architekturu na odborné škole v Bad Köstritz. Obdržela stipendium ministerstva zemědělství a na jeho základě studovala v Paříži a v Berlíně (Schule für Blumenschmuck Franziska Bruck, Berlin). Po návratu si otevřela vlastní ateliér. Pracovala na soukromých i veřejných projektech (Klárův ústav slepců, park při nové budově v Krči, ozdravovna v Bukovanech, řada školních zahrad). Zabývala se návrhy zahrad a bytového zařízení. Vedle toho se věnovala malbě a návrhům nástěnných koberců. Od roku 1923 působila rovněž jako učitelka na dívčí zahradnické škole v Praze-Krči. O námětech z oboru zahradní architektury psala do časopisů (mezi lety 1925–1930 publikovala odborné články o zahradní architektuře v *Naší době*), přednášela v různých institucích a v rozhlase. Svě výtvarné práce vystavovala s Kruhem výtvarných umělků.⁵⁴

⁵⁴ VALCHÁŘOVÁ, Vladislava. Zdenka Košáková. In Povolání: architekt(ka). Praha : Kruh, 2003. ISBN 80-903218-1-X. s. 74–77. (česky, anglicky); LAMAROVÁ, Milena. Zdenka Košáková. In KRIMMEL, Bernd; KOTALÍK, Jiří. Tschechische Kunst der 20er + 30er Jahre : Avantgarde und Tradition. Darmstadt: Mathildenhöhe, 1989. S. 196. (německy)

V roce 1931 onemocněla a v důsledku nemoci později ukončila svou činnost. Byla členkou Kruhu výtvarných umělkyně.

Závěr

Rozhodnutí přijímat do tohoto typu školy také chlapce padlo až v roce 1951, kdy prvním žákem se stal syn redaktora Zemědělských novin. S příchodem chlapců bylo nutno změnit název školy, těch se vystřídalo hned několik, např.: Mistrovská škola zahradnická, Nástavbové studium pro vyučené zahradníky a v roce 1969 Vazačsko – aranžérská škola. Kromě kurzů vazačství zde probíhal kurz zavařování ovoce a zeleniny, při kterém se zpracovávaly všechny výpěstky ze školní zahrady. Právě pro pečlivé zužitkování úrody byla v suterénu internátu vybudována místnost s příznačným názvem „Zavařovačka“ a ve vedlejší místnosti byla mlékárna, kde se sýrařilo a stloukala smetana. Dívky po absolvování školy, především ty z městských periférií, se tak staly opravdovými hospodyňkami. Lze tedy říci, že náplň vyučování v Krči byla na svou dobu jedinečná, byla výběrem vědomostí, které mohla potřebovat každá moderní žena, ať v zahradnictví, tak v ostatních oborech.

Prameny a literatura

Národní archiv, f. Česká společnost pro zvelebování zahradnictví v Praze (1843–1928)

Archiv Národního zemědělského muzea Praha, fond Dívčí zahradnická škola v Krči (1922–1928)

BERKOVCOVÁ, A.: V Krči. *Zemědělská škola*, 1937, s. 137–138.

Čechova květnice. Praha : Svaz čes. Spolků okrašlovacích, 1906.

LAMAROVÁ, M.: Zdenka Košáková. KRIMMEL, B.; KOTALÍK, J.: Tschechische Kunst der 20er + 30er Jahre : Avantgarde und Tradition. Darmstadt: Mathildenhöhe, 1989, s. 196. (německy)

VALCHÁŘOVÁ, V.: Zdenka Košáková. In Povolání: architekt(ka). Praha : Kruh, 2003.

ISBN 80-903218-1-X. s. 74–77. (česky, anglicky)

Věstník ČAZV, IV., 1928, s. 66–72.

Věstník ČAZ, 1941, s. 330–331.

Prameny a studie

Pokyny pro autory:

Za text, tabulky a grafy odpovídají autoři. Příspěvky projdou recenzním řízením, konečnou úpravu rukopisu si vyhradzuje redakce (formální stránku). Práce uveřejněné v časopise nejsou honorovány, separáty nejsou poskytovány (pouze autorský výtisk).

Příspěvky dodejte v elektronické podobě (disketa, CD, flash, nejlépe však e-mail) ve formátu .doc nebo .rtf (tj. vytvořené editorem WORD). Prosíme použít list A4, standardní styl Normal při zadání velikosti 12 bodů písma Times New Roman, řádkování 1,5, okraje 2,5. Text neformátujte!! Nepoužívejte zvětšení mezer mezi odstavci ani tabelátor na jejich začátcích, příp. změny proložení znaků; odstavce, titulky, podtitulky graficky neupravujte a necentrujte, neboť grafická úprava bude provedena jednotně. Tučné písmo (bold), kurzíva (italica) či podtržení v textu však budou respektovány.

Prosíme dodržet rozsah příspěvku max. 15 stran + seznam použitých zdrojů.

Prosíme dodržujte následující pokyny v textu:

- název příspěvku (česky a anglicky)
- uvedení grantové či jiné podpory (bodovaný výstup)
- abstrakt (česky + anglicky) v rozsahu 4-6 řádků
- vlastní text (nemusíte nadpisovat jednotlivé kapitoly, ale pro přehlednost můžete)
- použité prameny a literatura (toto označení zahrnuje všechny typy dokumentů včetně tištěných; nečíslovaný a v abecedním pořadí)

Prameny a literatura: uveďte souhrnně na konci textu v následující podobě – příklady:

monografie:

CURTIN, P. D.: *The Image of Africa: British Ideas and Actions, 1780–1850*. Madison: University of Wisconsin Press, 1946.

článek v časopise:

AARON, D. H.: Early Rabbinic Exegesi on Noah's Son Ham and the So-Called „Hamiti Myth“. *Journal of the American Academy of Religion* 63, 1995, s. 721–759.

JABLONSKI, N. G.; CHAPLIN, G.: The evolution of human skin coloration. *Journal of Human Evolution* 39, 2004, s. 57–106.

článek ve sborníku:

SOUKUP, V.: Rasa jako biologická kategorie. *Fenomén lidských skupin. Pohled současné antropologie*. Sborník č. 1. Praha, 1998, s. 27–33.

zdroj na internetu:

ZHANG, J. et al. (1999): 9,000 Year Old Chinese Flutes. Oldest Playable Musical Instrument Found At Jiahu Early Neolithic Site In China. *Nature Magazine*. Available: <http://www.shakuhachi.com/K-9KChineseFlutes-Nature.html>.

V textu používejte následující úpravu:

- poznámky k textu uvádějte pod čarou (nikoliv na konci textu).

Příprava obrázků, tabulek, grafů a popisků:

- obrázky dodávejte jako samostatné zřetelně označené soubory zvlášť mimo text
- bitmapové obrázky (fotografie, scanované kresby) dodávat ve formátu .jpg .jpeg nebo .tiff (bez komprese nebo s LZW kompresí); fotografie z digitálních fotoaparátů v nejlepším možném zdroji – nepřeukládat!
- rozlišení 300 DPI pro požadovanou velikost, 600 DPI pro pérové kresby
- obrázky číslovat v pořadí tak, jak případně požadujete v textu
- grafy a tabulky tvořit v editoru EXCEL, velikost popisků os max. 10pt při optimální velikosti grafu
- důležitý je zřetelný odkaz ve vlastním textu článku a to tímto způsobem: (obr. 1), (tab. 3)
- popisky k obrázkům, tabulkám a grafům dodávat zvlášť mimo text, identicky označeny k příslušnému obrázku, nejlépe číslicí, opět neformátovaný text
- za poslední větou popisky nedělat tečku
- dodat i s anglickým překladem

Příspěvky zasílejte na adresu redakce:

Národní zemědělské muzeum Praha
Kostelní 44
Praha 7
170 00

nebo elektronicky na e-mail sarka.steinova@nzm.cz

Prameny a studie č. 52

Autoři textů:

Mgr. Lucie Kubásková – Národní zemědělské muzeum Praha
Ing. Jan Lázníčka – Národní zemědělské muzeum Praha
PhDr. Pavel Novák, CSc. – Národní zemědělské muzeum Praha
Ing. Milan Jan Půček, MBA, Ph.D. – Národní zemědělské muzeum Praha
Ing. Vladimíra Růžičková – Národní zemědělské muzeum Praha
ThDr. Mgr. Šárka Steinová, Th.D. – Národní zemědělské muzeum Praha
Mgr. Kamila Svobodová, Ph.D. – Národní zemědělské muzeum Praha
Ing. Roman Zámečník – Národní zemědělské muzeum Praha a Národní památkový ústav

Redakční rada:

Předseda:

ThDr. Mgr. Šárka Steinová, Th.D.

Členové:

Mgr. Ondřej Hladík

Jana Kadlecová

Mgr. Lucie Kubásková

Prof. Ing. Ivan Roček, CSc.

Mgr. Kamila Svobodová, Ph.D.

Adresa redakce:

Národní zemědělské muzeum Praha
Kostelní 44
170 00 Praha 7
E-mail: sarka.steinova@nzm.cz
Web: <http://www.nzm.cz/prameny-a-studie/>

Recenzovali:

JUDr. PhDr. Antonín Kubačák, CSc.
Ing. Jan Navrátil, CSc.

Jazyková korektura:

Bc. Eva Halanová

Sazba:

Jakub Troják

Obálka:

Fotoarchiv NZM Praha

Zařazeno do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů (periodik)
vydáváných v České republice
Evidenční číslo: MK ČR E 18799

ISBN 978-80-86874-49-4

ISSN 0862-8483

Národní zemědělské muzeum Praha
Prameny a studie č. 52

2014